

Títol de la tesi doctoral:

Modernització i pervivència de la vila rural com a subjecte històric durant el segle XX:

Les festes de Sant Antoni i el cant de l'argument a la vila d'Artà a Mallorca.

**Universitat de Barcelona.
Facultat de geografia i història.
Departament d'Història Contemporània.
Món Contemporani: Bienni 2000-2002**

Doctorand: Antoni Vives Riera.

Directors: Mary J. Nash Bladwin
Andreu Mayayo Artal

4- La modernització de la vila rural: el cas d'Artà.

(Aproximació al nostre objecte d'estudi en el seu marc cronològic)

En aquest capítol de la nostra tesi doctoral ens demanam primer de tot per la forma col·lectiva en la qual s'ha concretat històricament la subjectivitat històrica de la pagesia almanco en els segles XIX i XX. A partir d'una anàlisi de la literatura que s'ha generat sobre el comportament de la pagesia i la seva organització col·lectiva a l'àmbit de les ciències socials en general i especialment de la historiografia, arribam a la conclusió que les col·lectivitats en el marc de les quals s'ha manifestat principalment la seva subjectivitat històrica han estat les viles rurals. Es tracta per tant de formes de col·lectivitat que històricament han coincidit amb les fronteres administratives d'institucions de caràcter local com les parròquies, els municipis o altres de semblants. En aquest sentit, entenem la vila rural com a unitat de formació subjectiva de la població rural i com a categoria històrica, és a dir, com a formes de col·lectivitat amb una cronologia determinada que implica un moment de naixement o formació, igual que un moment, passat o futur, d'eliminació o desaparició en el marc de l'esdevenir històric.

A partir d'aquest punt ens demanam com els processos de modernització, tradicionalment entesos com a processos d'urbanització, d'assimilació del món rural al mode de vida urbà, han afectat la reproducció de la subjectivitat històrica de les viles rurals al llarg dels segles XIX i XX. Tot plegat implica un esforç de reflexió teòrica i aclariment conceptual que abordam en aquest capítol. D'aquesta manera en les pròximes pàgines seguim la nostra tasca de definició terminològica i ens ocupam ara de termes clau en la nostra investigació com "modernitat" o els binomis comunitat-societat o rural-urbà. Una vegada fetes les aclaracions terminològiques hem assumit les tesis d'Eugen Weber, segons les quals la modernització del món rural a França durant els segles XIX i XX va ser duta a terme principalment per l'administració estatal. A partir d'aquest principi hem analitzat el cas de l'estat espanyol com a agent modernitzador del medi rural en el seu àmbit territorial, posant èmfasi en la insuficiència de l'acció de les institucions que el representaven.

A mesura que avança el capítol, concretam aquesta anàlisi en el cas del medi rural mallorquí –Part Forana de Mallorca— i especialment en el cas de la vila d'Artà. Pel que fa a la cronologia que compren aquesta anàlisi s'inicia a la segona meitat del segle XIX, però sobretot se centra en els dos primers terços del segle XX. Tot plegat ens serveix per justificar allò que constitueix l'objecte d'estudi de la nostra investigació en sentit ampli, la vila rural d'Artà com a col·lectiu pagès de base locativa. La raó per la qual exposam que la vila d'Artà és una cas vàlid a l'hora d'estudiar la persistència en la seva reproducció subjectiva, tot i els processos de modernització, és que es tracta sens dubte d'un poble que ha estat exposat a aquests processos, al mateix temps que són molts els indicis en l'evolució de la societat artanenca que ens fan pensar que també hi han actuat forces de resistència a l'assimilació modernitzadora. D'aquesta manera, a partir de l'anàlisi històrica de com processos de modernització afectaren la població d'Artà arribam a la conclusió que hi ha probabilitats a bastament sobre la possibilitat que el conjunt de veïnats i veïnades d'aquesta vila com a grup social hagin conser-

vat, almanco fins als anys seixanta del segle XX, les eines i els dispositius de poder necessaris per construir el coneixement de l'entorn que els envoltava de manera autònoma, construir de la mateixa manera una identitat local pròpia i, en definitiva, reproduir la seva subjectivitat històrica a llarg del temps. Igualment, l'anàlisi dels processos de modernització de la Part Forana de Mallorca i més concretament de la vila d'Artà ens serveixen per justificar l'àmbit cronològic del nostre estudi, ja que pensam que aquests processos s'intensificaren especialment durant els primers decennis del segle XX, encara que no es consolidaren de manera definitiva fins als anys seixanta de la mateixa centúria. És precisament en aquest espai de temps de transició a la modernitat especialment intensa, allò que constitueix l'àmbit cronològic del nostre estudi, ja que és en aquest període que pensam que els mecanismes de formació i reproducció de la vila d'Artà com a subjecte històric varen estar més exposats al perill que representava el canvi modernitzador.

El punt que dedicam específicament a l'anàlisi de com els processos de modernització han afectat la Part Forana de Mallorca i més concretament la vila d'Artà ens serveix també com a exercici de contextualització històrica de la nostra investigació, ja que en capítols posteriors ajudarà a explicar els resultats del nostre estudi empíric sobre les festes de Sant Antoni i el cant dels arguments. Aquesta feina d'aproximació a una història de la modernització de la vila d'Artà i en segon terme de la Part Forana de Mallorca, ha estat feta a partir d'una tasca de recerca bibliogràfica que, per mor de l'escassetat d'investigacions realitzades sobre la vila d'Artà durant els segles XIX i XX, en alguns aspectes ha hagut de ser complementada per la utilització de fonts històriques com la premsa de l'època, i de fonts de caràcter més aviat secundari com poden ser memòries personals o compilacions de records col·lectius transmésos per via oral, etc. D'aquesta manera, la feina d'anàlisi de la bibliografia publicada i de confecció d'un estat de la qüestió sobre treball historiogràfic realitzat amb relació a la història d'Artà durant els dos darrers segles, s'ha complementat amb una tasca d'instigació historiogràfica sobre certs aspectes de la modernització d'aquesta vila rural. Com que la reconstrucció dels efectes del processos de modernització a la vila d'Artà suposa una visió en certa mesura lineal i fragmentària de la història, en els posteriors capítols on s'exposen els resultats del nostre treball empíric hem inclòs puntualment apreciacions complementàries de contextualització històrica a mesura que ho hem trobat necessari. En aquest sentit, hem de destacar el treball de d'investigació històrica sobre les condicions en les quals es va generar una forma de discurs folklòric a la vila d'Artà a principis de segle XX, feina que exposam en el capítol 5 i que es complementa perfectament amb la feina de contextualització històrica general del darrer punt del present capítol.

4. 1. La vila rural com a subjecte històric.

(La concreció subjectiva de la pagesia)

Ja hem comentat en capítols anteriors que un subjecte històric pot actuar com a tal en la mesura que es construeix una identitat col·lectiva a partir de la qual pot prendre decisions sobre les accions a emprendre. Aquesta identitat en part és assignada o almanco ve condicionada pels sistemes de representació hegemònics que estableixen les categories de diferenciació en la societat a partir d'oposicions binàries. Igualment, en el procés de construcció de la identitat col·lectiva s'estableixen les fronteres a partir de les quals es discriminen a les persones del grup, és a dir, s'inclouen i s'exclouen els diferents individus del col·lectiu que encarna el subjecte històric.

Davant aquest esquema interpretatiu que acabam de resumir, una cosa que no podem passar per alt si volem entendre la subjectivitat històrica de la pagesia és que sovint no coincideixen les categories de diferenciació a partir de les quals s'alteritza als grups subalterns de la societat amb les identitats d'aquests mateixos grups. En el cas dels col·lectius pagesos de l'estat espanyol als segles XIX i XX, les categories que definien com a pagesos a aquests grups subalterns que són l'objecte i al mateix temps el subjecte dels nostres interessos ha estat l'eix de diferenciació entre tot allò que és rural i el món urbà. Tanmateix, hi ha molt camí d'aquí a considerar que tots els pagesos i les pageses de l'estat espanyol o Europa Occidental han de ser considerats com un sòl subjecte històric pel fet que han estat representats des dels aparells institucionals de la societat en termes semblants. Partim de la base que el conjunt de la pagesia no ha compartit mai una identitat comú, sinó que s'ha vist fragmentada en identitats locals diferenciades, la qual cosa vol dir que hem de considerar cada entitat local pagesa com un subjecte històric diferent.

Hem de destacar que aquest fenomen de fragmentació de la

subjectivitat històrica no és exclusiu de la pagesia i la població rural. En aquest sentit, Teun A. Van Dijk ha assenyalat que *los criterios de continuidad del grupo e identificación social se aplican específicamente a las categorías sociales de personas, definidas en términos de propiedades más o menos permanentes, tales como edad, género, 'raza', etnicidad, origen, clase, lenguaje, religión, orientación sexual o profesión [...]. Sin embargo, las categorías sociales generales son, nuevamente, demasiado amplias para formar grupos [...]. Después de todo, no es muy probable que todas las mujeres, o toda la gente rica compartan la misma ideología general, aun cuando compartan experiencias sociales similares o actúen de modo similar en ciertas situaciones sociales* (1999: 185).

D'aquesta manera, pensam que per entendre la subjecció històrica de la pagesia és imprescindible entendre com s'ha vist fragmentada a partir de referents locals. Si tots els pagesos i pageses de Mallorca, Europa o el món mai no han pres accions socials unitàries és pel fet que no han compartit una identitat i un corpus de representacions comuns suficientment ampli. D'aquesta manera, es fa molt important esbrinar com els individus pagesos s'han anat ajuntant en diferents unitats de subjecció històrica. És a dir, hem d'entendre en què consisteixen allò que anomenam de manera bastant ambigua els "col·lectius pagesos".

L'objecte dels estudis sobre la pagesia.

La major part d'antropòlegs i sociòlegs rurals han coincidit en el fet que la pagesia es troba organitzada en allò que s'ha anomenat "comunitats rurals" de base preferentment territorial. Des de l'escola dels *Peasant Studies*, Bugoslav Galeski ha presentat tot una sèrie de categories d'escala que va des de l'explotació familiar domèstica fins a la regió o país per descriure les unitats territorials en les quals la pagesia s'ha organitzat: *las comunidades locales pueden ser caseríos o grupos de caseríos, aldeas o pueblos, municipios (que comprenden una serie de*

aldeas), provincias, regiones e incluso países; todos estos elementos conforman un sistema en que la comunidad local de rango inferior forma parte de la comunidad local de rango superior (1977: 134-135). D'aquesta manera podem pensar que en realitat no hi ha cap entitat local que per damunt de les altres doni forma a la vida dels pagesos als quals aglutina.

Així i tot, les dues unitats que més recurrentment s'esmenten a l'hora d'entendre el comportament dels pagesos i les pageses han estat la unitat domèstica d'explotació agrícola i la vila o poble, que sol coincidir amb qualque institució de caire administratiu com pot ser ara una parròquia o un municipi. En aquest sentit, Ruth Panelli ha citat la família i allò que ha anomenat "comunitat" per fer referència a les unitats locals que coincideixen amb pobles o viles, com les dues principals unitats d'anàlisi dels estudis rurals al llarg de tot el segle XX (2006: 65-70). Ha estat prou comentat que el fet que una o altra unitat territorial estigui per damunt de les restants a l'hora de modelar la vida quotidiana de la població pagesa depèn de múltiples circumstàncies i varia de regió a regió. Per exemple, Josetxu Martínez ens explica que per al cas del País Basc, a la vessant atlàntica els llaços de pertinença al *caserío* estan per damunt dels municipals, mentre que a la vessant mediterrània, és la vila la unitat aglutinadora de la vida pagesa tant a l'àmbit del treball com de l'oci (1996: 93). Ja hem vist per altra banda com per a al pare dels *Peasant Studies*, Alexander V. Chayanov, la unitat pagesa bàsica que va ser sempre el seu objecte d'estudi va ser l'explotació familiar. Tanmateix antropòlegs com Marshal D. Sahlins, varen advertir de les unitats domèstiques de la pagesia rarament es podien considerar autosuficients sense el suport de les estructures socials i les solidaritats que es donaven al nivell més alt de la parròquia o vila rural (Izquierdo, 2001: 43-50).¹ En aquesta línia Teodor Shanin va assenyalar en el seu moment pel que fa

a les comunitats pageses l'abundància de recursos comunals que s'oferien al conjunt de la localitat com a complement indispensable a les economies familiars, com per exemple infraestructures com els molins, la producció dels tallers artesans, diverses formes d'assistència social de signe paternalista o la disposició de les terres comunals. Tot plegat el va fer arribar a la conclusió que *es la aldea y el vecindario lo que parece ofrecer el marco más inmediato para la tradicional cooperación campesina en la producción fuera de la explotación familiar. En este nivel se realizan abundantes trabajos para los que el trabajo de una sola familia no es suficiente* (Shanin, 1976: 27) D'aquesta manera observam que des del corrent de pensament dels *Peasant Studies* s'ha vist l'anomenada "comunitat rural" com la unitat de producció i reproducció econòmica natural de la pagesia davant les insuficiències d'autoabastament de l'explotació domèstica familiar.

Així per tant, observam com a partir d'aquest llegat, basat en certs predeterminismes de caire economicista, s'ha tendit a veure la vila rural —moltes vegades anomenada "comunitat rural"— com la unitat al voltant del qual ha girat històricament la vida pagesa.² Des d'aquest punt de vista, la vila rural ha estat concebuda sobretot com una unitat de producció i reproducció econòmica amb la funció de produir el mínim per al consum de subsistència. N'és un exemple clar la caracterització del conjunt de la vall alabesa d'Arana com a "comunitat rural" a l'estudi de Josetxu Martínez: *este sistema estaba basado en una relación estrecha entre tierra y familia, con un espacio productivo y habitable controlado por los vecinos (de forma individual o colectiva) en orden a un objetivo prioritario: la supervivencia del grupo humano y del sistema social que permitía su reproducción. Este sistema de organización de la producción dio lugar a una serie de relaciones sociales (familiares y vecinales), que estaban reguladas (a nivel de ritmo, espacio y*

¹ Ja hem comentat això al capítol 2 (p. 58)

² Mirar capítol 2 (p. 58).

control personal) por instituciones como la religión, las cofradías, las veredas, las asociaciones de ayuda mutua, etc. (1996: 123). En Aquesta cita observam com es considera la reproducció física – econòmica— de la “comunitat rural” com a grup social, la causa de l’acció social dels seus integrants pel que fa a les seves relacions internes. Amb relació a aquesta manera de veure l’acció col·lectiva de la pagesia al voltant de la vila rural com a unitat de subjecció històrica, ja hem fet en el present text les nostres crítiques i objeccions, sobretot pel seu determinisme econòmic, els seus pressupòsits de fons utilitarista i individualista, i per l’essencialisme a partir del qual es caracteritza el comportament pagès.³

Així mateix, pensam que es destacable d’aquesta visió de la “comunitat rural” el fet que es destaquí que les relacions entre les persones i els grups socials que la conformen es troben regulades pel costum i els ritus emmarcats en institucions sovint religioses. En aquest sentit Eric Wolf va analitzar en el seu moment les economies pageses domèstiques dividint les polítiques d’estalvi en dos fons diferenciats: els fons de reemplaçament per a la reproducció física futura de la unitat familiar i els fons cerimonials per al compliment de les obligacions rituals a través de les quals les famílies expressaven i confirmaven la seva pertinença a la comunitat amb els drets i deures que això comportava (Sevilla, 1977: 14).⁴ D’aquesta manera seguint aquesta mateixa línia d’anàlisi s’ha assenyalat que els elements constitutius de la “comunitat rural” apart de la població de veïnats i el territori que ocupen han estat el conjunt de normes veïnals regides pel costum i el cos de creences i rituals que els han donat suport (Martínez, 1996: 95). D’aquesta manera es pot entendre que les “comunitats rurals” no només han estat sistemes de producció, sinó també sistemes d’organització social bastats en vincles interpersonals de caire

cultural: *Un pueblo puede ser comprendido como el conjunto de relaciones estructuradas por un grupo humano que comparte un territorio y lo hace producir. Tanto el grupo humano como el territorio son regulados mediante las relaciones vecinales y religiosas, y son jerarquizados, pensados y valorados a través de las creencias y normas de conducta conservadoras y constrictivas* (Ibid.: 19). No obstant això, tot i els components culturals a partir dels quals s’ha afirmat que s’ha organitzat la “comunitat rural”, des d’aquest punt de vista, totes les relacions socials que es donen en el sí de la comunitat tenen la funció en darrer terme de reproduir econòmicament la unitat de producció. Així, observam com el reduccionisme economicista i utilitarista és constant. Tanmateix, encara que no s’afirmàs la finalitat econòmica de reproducció material del grup a l’hora d’explicar les estructures culturals que regulen el comportament dels membres de la comunitat rural, la interpretació segons la qual es creu que la vida en comunitat es veu regulada per una sèrie d’estructures que predeterminen el comportament de la pagesia, implica una visió certament organícista de la vida pagesa que ja ha estat criticada en el seu moment pel fet que és essencialista, totalitzadora i incapaç d’explicar el conflicte i el canvi històric.⁵

Comunitats rurals?

La teorització que s’ha fet de l’anomenada “comunitat rural” des de la perspectiva dels *Peasant Studies* i altres autors més o manco afins, té els seus orígens en la definició del terme comunitat que a finals del segle XX va fer Ferdinand Tönnies en contraposició a la societat, ja que amb aquest autor es va començar a associar la comunitat com a forma d’organització social amb el camp i amb la tradició, mentre que es va relacionar el terme societat amb la modernitat i el món urbà. Tönnies entenia la comunitat com la forma d’organització natural a partir de la

³ Mirar capítol 2 (p. 58).

⁴ Cita original: WOLF. E. R. 1966. *Peasants*. London: Prentice Hall.

⁵ Mirar capítol 2 (p. 62).

sociabilitat espontània de les persones, mentre que veia la societat com una forma contractual d'organització social clarament artificial que només s'aguantava a partir de l'acord i la convenció (Ferrater, 1979: 4, 3284-3285).⁶ Segons aquest sociòleg, la “comunitat” es basava en una solidaritat orgànica “real” entre els seus membres i funcionava com un conjunt sense fissures, com un ésser viu, mentre que la societat consistia en un conjunt disgregat de diferents col·lectius d'individus que només podien assolir la convivència i la cohesió social a través de formes de solidaritat “mecàniques”, artificials, imaginades, no espontànies i basades en la raó. Si com a exemple de “comunitat” es posava la família, la tribu o la vila rural; els exemples que més es citaven com a forma de “societat” eren la gran ciutat o l'estat.

Aquesta diferenciació que va proposar Tönnies entre els conceptes de “societat” i “comunitat” era en certa mesura una cosa relativament recent. A l'Antiga Grècia, Aristòtil no feia cap distinció entre “comunitat” i “societat” i utilitzava els dos termes com a sinònims. Va ser cap el segle XVII, que amb les teories contractualistes de Hobbes, seguides per Hegel, Locke o Kant; es va començar a diferenciar entre “comunitat” entesa com les relacions naturals entre les persones i “societat” entesa com les relacions artificials en el marc de les institucions de l'estat absolutista (Izquierdo, 2001: 41-42). No fa falta dir que amb els corrents de pensament propis de la Il·lustració es va començar a contraposar a l'estat, la “comunitat” estesa en un significat semblant a allò amb el qual s'entén actualment la “societat civil”. A poc a poc el concepte de “comunitat” va començar a ser utilitzat com un ideal utòpic a assolir en el futur, una vegada alliberats del despotisme de l'estat absolutista. Així mateix, Rousseau va ser el pensador que escèptic davant la

capacitat dels corrents de pensament moderns d'assolir la utopia, i va començar a identificar el concepte de “comunitat” amb un passat llunyà, primitiu i gairebé mític. D'aquesta manera es va començar a transmetre una visió pessimista i negativa de la modernitat a través del concepte de “comunitat” (Delanty, 2003: 7-16).

Va ser a mitjans de segle XIX quan la diferenciació entre “comunitat” –tradicional, relacional i espontània— i “societat” –moderna, contractual i estatal— es va començar a relacionar amb les viles del món rural, enteses com el darrer reducte residual de formes d'organització comunitàries al mateix cor d'Occident. En aquest sentit, Henry S. Maine va ser en certa manera pioner quan en els seus estudis sobre les viles rurals com a forma d'organització social, va diferenciar la natura contractual de l'organització social de les ciutats de l'organització comunitària regida per l'estatus de les persones que segons ell predominava a les viles rurals (*Ibid.*: 31).⁷ És d'aquesta manera que es va inaugurar una constant en els estudis de comunitats que va perdurar durant molts d'any, que no és més que la identificació de la “comunitat” amb qualche forma de localitat, és a dir, en un espai compartit entre un grup més o manco reduït de persones.

Més tard, les tesis de Tönnies sobre els principals trets de les “comunitats” en contraposició a les “societats” es varen aplicar sistemàticament, tant en l'estudi de les viles rurals de l'Occident europeu i nord-americà, com en estudis sobre les anomenades “tribus” de les colònies d'ultramar. Pel que fa als estudis de les viles rurals, va ser partir de la feina de teorització de Tönnies que al llarg del segle XX es varen posar les bases dels trets que es considerava que diferenciaven les relacions socials al món rural de les

⁶ Ferrater cita al respecte el clàssic de Tönnies *Gemeinschaft und Gesellschaft* de 1887, traduït al castellà l'any 1947 com a *Comunidad y Sociedad*.

⁷ Delanty cita MAINE, H. S. 1895. *Village Communities in the East and West*. London: Murray. També cita MAINE, H. S. 1905. *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and its Relation with Modern Times*. London: Murray.

considerades pròpies de les grans ciutats (Panelli, 2006: 68).⁸

D'aquesta manera començaren a sorgir estudis clàssics en antropologia sobre comunitats locals ubicades tant en el món colonial com en la ruralia europea. Exemples paradigmàtics poden ser el d'Evans-Pritchard sobre les comunitats Nuer al sud de Sudan, publicat l'any 1940, o els de Arensberg i Kimball sobre les comunitats rurals del sud d'Irlanda, publicat per les mateixes dates.⁹ Així mateix, va ser Robert Redfield qui en el seu estudi clàssic *The Little Community*,¹⁰ ens va oferir l'any 1955 la millor síntesi teòrica de caracterització dels principals trets de les comunitats enteses com a petites localitats. Aquests trets característics de les comunitats com a context de les relacions socials naturals i no contractuals van ser resumits per Redfield en quatre: els membres de la comunitat veuen el grup al qual pertanyen com una entitat separada de l'exterior i diferent dels altres grups; les comunitats són suficientment petites com perquè tots els seus membres puguin establir una relació personal entre ells; la comunitat és prou homogènia i viu suficientment aïllada com per que els canvis en els costums i els comportaments siguin tant lents que esdevinguin gairebé imperceptibles; i finalment, les comunitats són per definició autosuficients, tant pel que fa a l'àmbit econòmic com cultural (1955: 4). És així que Redfield va sintetitzar els trets d'allò que durant molts d'anys ha estat l'objecte d'estudi preferent de l'antropologia clàssica: petites comunitats aïllades, homogènies i autosuficients que poden ser enteses com un tot cultural, és a dir, en les quals la

diferenciació entre cultura i economia no té sentit. Com va assenyalar aquest mateix autor: *To the member of the more isolated band or village, the community is a round of life, a small cosmos; the activities and the institutions lead from one into all the others so that to the native himself the community is not a list of tools and customs; it is an integrated whole* (Ibid.: 10). D'aquesta manera, amb aquesta visió totalitzant de les comunitats petites es va posar la base de l'anàlisi estructuralista dels petits grups humans, com ara viles rurals o grups indígenes, en la mesura que s'entenia que un sistema abstracte de relacions socials estava per damunt de les voluntats dels mateixos membres que integraven la comunitat. En aquest sentit ja hem fet en els seu moment una crítica a aquesta visió determinista de les relacions socials en el context de la vila rural.¹¹

Així mateix, les primeres crítiques que va rebre la diferenciació de Tönnies entre "comunitat" i "societat" que es pot entreveure implícita en la feina de Redfield, es varen fer amb relació a la visió positiva que aquest autor donava a la relacions socials considerades pròpies de la "comunitat" com una forma de vida natural, en contraposició a l'artificialitat de les relacions contractuals del món urbà modern. Va ser Emile Durkheim qui en el seu treball sobre la divisió social del treball,¹² publicat no gaires anys més tard que l'obra clàssica de Tönnies, va revertir la seva teoria, afirmant que les comunitats estaven regides per una forma de solidaritat mecànica, artificial i obligatòria; mentre que a les societats complexes hi predomina la solidaritat orgànica, natural, lliure i voluntariosa (Ferrater, 1979: 1, 556; Delanty, 2003: 36-38; Schoeck, 1981: 690). Si en les petites comunitats la semblança i el contacte continu i inevitable entre les persones obligava a formes de relació social obligatòries i includibles —mecàniques—, la diversitat que caracteritzava les societats modernes complexes obligava a

⁸ Cita original: TONNIES, F. 1963. *Community and Society*. New York: Harper & Row.

⁹ EVANS-PRITCHARD, E. 1940. *The Nuer*. Oxford: Clarendon Press. ARENSBERG, C. M.; KIMBALL, S. T. 1940. *Family and Community in Ireland*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

¹⁰ REDFIELD, R. 1955 *The Little Community*. *Viewpoints for the study of a human whole*. Chicago: University of Chicago Press.

¹¹ Mirar capítol 2 (p. 62).

¹² DURKHEIM, E. 1893. *La división del trabajo social*. Madrid: Akal, 2001.

la negociació de relacions de tipus contractuals a partir de les diferents voluntats de la diversitat de grups socials que la conformaven, esdevenint tot plegat una forma més orgànica, fluïda i natural d'organització social.

Les tesis de Durkheim tenien el mateix semblant organicista –funcionalista i estructuralista— que les de Tönnies, i ni tant sols qüestionava la narrativa història a partir de la qual s'entenia les formes de vida comunitàries com a residuals respecte a les societats modernes. Durkheim entenia que a mesura que augmentava la divisió del treball les relacions socials adquirien complexitat i per cohesionar el conjunt social es necessitava una forma de solidaritat intergrupala que ell considerava més natural que la comunitària, pel fet que era més lliure i voluntariosa que no repressiva i coercitiva (Caplow, 1974: 207-208; Giner *et al.*, 1998: 754-755). Així, la única crítica que va fer Durkheim a la teoria de Tönnies va consistir en la inversió pel que fa a la valoració de les dues formes d'organització social i a la seva evolució històrica. Si per Tönnies el pas de les relacions comunitàries naturals a l'artifici de les relacions contractuals regulades per la llei i l'estat era vist de manera negativa, per a Durkheim tot plegat era vist com l'alliberament de tota la repressió que suposaven llaços comunitaris a mesura que el treball s'anava especialitzant i les relacions socials es feien més complexes.

D'aquesta manera, observem com Durkheim veia en les societats modernes quelcom d'orgànic i natural. Amb relació a això, René König va criticar en el seu moment la divisió entre societats complexes i comunitats petites pel fet que observava tants d'elements de desintegració i individualisme en contextos socials reduïts, com elements d'integració i solidaritat en grans complexos socials. D'aquesta manera König entenia les relacions de tipus orgànic o comunitari com un tipus de relació tant característic de grups humans petits i aïllats com de grups grans i

sofisticats (Delanty, 2003: 39-40).¹³ Així mateix Durkheim diferenciava entre la naturalesa comunitària de les petites comunitats premodernes basades en el contacte personal entre els seus membres, i la les relacions lliurement solidàries i integradores en societats complexes en les quals la divisió del treball es trobava avançada. Precisament aquesta distinció entre els aspectes negatius de les comunitats culturals com a identitats imposades i obligatòries de naixement, i les comunitats cíviques en les quals les quals la complexitat condueix a la llibertat de triar les identitats i els vincles de cada persona, és reproduïda en l'obra de Zygmunt Bauman. Aquest autor veu les comunitats de caràcter local premodern com a estructures de relacions socials i solidaritats imposades i per tant repressives, mentre que veu les solidaritats que es donaren en una primera etapa de modernització –la “modernitat sòlida” segons la seva terminologia— com una forma més o manco natural d'integració de l'individu en el conjunt social entès com una comunitat cívica (2001b [2006]: v-x; 2001a: 124). Segons Bauman, és en l'etapa més madura de la modernitat –“modernitat líquida” en les seves paraules— quan l'individualisme i l'atomització social esdevenen predominants i s'esborren tant les velles solidaritats repressives de les comunitats tradicionals, com les més noves pròpies de la societat civil moderna.

Així mateix, l'excepció a aquesta dicotomia que ens planteja Bauman es pot trobar en el fenomen del nacionalisme com a ideologia i en l'estat-nació com a institució social. Benedict Anderson ens ha dinat a entendre que les nacions han estat grups socials constituïts amb els processos de modernització els quals tot i les seves enormes dimensions han acabat imposant per naixement una identitat i unes certes obligacions als seus ciutadans, com per exemple anar la guerra per defensar la seva integritat territorial (1991: 7). Així, aquest autor ha assenyalat que les

¹³ Obra de referència: KÖNIG, R. 1968. *The Community*. London: Kegan-Paul.

nacions han estat un conjunt social i institucional representat –imaginat– com a una comunitat: *It is imagined as a community, because regardless of the actual inequality and exploitation that may prevail in each, the nation is always conceived as a deep, horizontal comradeship. Ultimately, it is this fraternity that makes it possible, over the past two centuries, for so many millions of people, not so much to kill, as willingly to die for such limited imaginings (Ibid.)*. D'aquesta manera hem d'entendre que per mol imaginada i suposadament irreal que siguin les comunitats nacionals, les morts i els sacrificis dels soldats en les guerres entre nacions han estat ben reals. Així, les nacions han estat una forma de comunitat en certa manera repressiva pel fet que imposen identitats no triades, i al mateix temps una comunitat de grans dimensions, institucionalitzada en l'estat.

Fins i tot podem pensar que l'actual societat globalitzada definida per Bauman com a “modernitat líquida” en les quals els principis utilitaristes de producció i consum guien els egoïsmes individualistes que fan impossible qualsevol forma d'integració comunitària, ja sigui de caràcter cultural o cívic, no és més que una nova forma de comunitat en la qual les estructures de representació constreixen els comportaments i dicten les identitats i solidaritats. En aquest sentit Jesús Izquierdo ha assenyalat fent referència a l'obra de Mary Douglas que *quizás nuestra creencia en que, frente a nuestros ancestros, somos los primeros humanos ajenos a la comunidad, los primeros en pensarnos como si fuéramos individuos autodeterminados que actuamos guiados únicamente por los dictados de la razón instrumental, sólo sea otra representación colectiva que se mantienen en el tiempo merced a la omnipresencia de una institución, el mercado; una institución que nos ha llegado a concebir que los constreñimientos son cosas del pasado y que hemos alcanzado el estadio final de la*

autonomía individual (2001: 763).¹⁴ A partir d'aquí podem pensar que cap societat és lliure de les estructures de representació a partir de les quals es construeix el coneixement i s'imposen les regles que condicionen la interrelació entre els diferents col·lectius i grups socials. És a dir, podem entendre qualsevol societat com una comunitat, tant en la seva representació agradable de mecanisme d'integració de l'individu en el seu entorn social, com en el seva representació negativa de conjunt d'estructures socials que coercionen els pensaments i comportaments individuals.

Així mateix, ambdues formes de representar la comunitat pateixen dels mateixos vicis i estan subjectes a les mateixes crítiques que les anàlisis organicistes de la societat –també funcionalistes o estructuralistes– de les quals de fet han sorgit. Les teories de la comunitat perceben la societat com un tot. Si es tracta de comunitats petites la perceben com un tot aïllat; si es tracta de comunitats grosses com un conjunt agregat de col·lectius el funcionament del qual és perfectament acabat, sense cap tipus de conflicte. Per altra banda, el concepte de “comunitat” implica una visió ahistòrica de la humanitat, o simplement la incapacitat de concebre la història més enllà de narratives predeterminades com la que enalteix el progrés com a futur, o aquella altra pessimista que mitifica el passat i veu l'evolució històrica com la degeneració de la humanitat. En cap moment es deixa lloc per a la incertesa històrica sobre el que vindrà ja que tot està programat en les estructures que coercionen i al mateix temps que expliquen els comportaments socials.

Tot i que aquestes crítiques a la visió organicista de la realitat social es poden aplicar tant al concepte de “comunitat” com a petit grup culturalment diferenciat, com en el concepte de “comunitat” com a conjunt societal de regulació cívica del comportament; la

¹⁴ Cita original: DOUGLAS, M. 1996. *Como piensan las instituciones*. Madrid, p. 178. L'autor no especifica l'editorial del llibre.

veritat és que han estat els hereus de la teorització de Tönnies i no els del pensament de Durkheim, aquells que han hagut de fer front a aquestes crítiques més insistentment. Han estat els antropòlegs centrats en l'estudi de petites comunitats des d'una perspectiva cultural, i no els sociòlegs que han centrat la seva feina preferentment en les societats modernes urbanes i occidentals, qui han estat l'objecte de les crítiques més severes pel fet que els seus estudis són essencialistes, totalitzants o ahistòrics (Panelli, 2006: 68). En aquest sentit no ens ha d'estranyar que fos en el camp de l'estudi antropològic de grups socials limitats en el seu nombre i en l'espai on sorgís una alternativa a la concepció organícista i estructuralista-funcionalista de la comunitat. En aquest sentit hem de destacar la feina d'Anthony P. Cohen, el qual cap als anys vuitanta del segle XX va aplicar el bagatge teòric dels principals pensadors postestructuralistes a l'estudi antropològic de grups reduïts de persones amb l'objectiu d'anar més enllà de la visió de la comunitat com a conjunt d'estructures socials que predeterminen les solidaritats i els comportaments dels seus membres. A la seva obra clàssica *The Symbolic Construction of Community*, Cohen defensava que les comunitats han de ser enteses no tant com un conjunt objectiu de pràctiques socials en joc en un context determinat, sinó com una estructura simbòlica de representació, és a dir, com una forma de donar significat a les pràctiques socials que es realitzen: *The 'community' as experienced by its members does not consist in social structure or in the 'doing' of social behaviour. It inheres rather in 'the thinking' about it. It is in this sense that we can speak of the 'community' as a symbolic, rather than a structural, construct* (1985: 98). Cohen es va oposar a la reducció del concepte de "comunitat" a categories de caràcter espacial o institucional i a determinades narratives històriques teleològiques, ja que preferia definir les comunitats en termes de sentiment de pertinença simbòlica dels individus respecte a certs grups en relació

intersubjectiva amb altres grups. D'entre els mecanismes de construcció del sentiment identitari de pertinença i autorepresentació dels "nosaltres", Cohen va posar especial èmfasi en la simbolització de fronteres imaginàries respecte als altres grups. És precisament la tasca intersubjectiva de construcció de les fronteres intergrupals allò que explica l'ordre social encara que no el predetermina, ja que aquesta fixació sempre és fruit d'un diàleg i una negociació intersubjectiva. D'aquesta manera aquest autor entenia les comunitats des d'una perspectiva relacional i intersubjectiva (Delanty, 2003: 46-47). Així, observem com se'ns planteja un concepte de "comunitat" com una forma d'organització social dinàmica subjecte al canvi històric basada precisament en les relacions intergrupals amb l'exterior.

De la feina de Cohen podem veure que perquè el concepte de comunitat sigui vàlid no l'hem d'entendre com un conjunt social total i acabat en la qual diferents grups es relacionen en funció d'estructures socials predeterminades, sinó que s'ha d'entendre per "comunitat" la construcció simbòlica d'un grup determinat en interacció amb altres en un conjunt social les regles del qual es basen en procediments intersubjectius i no en estructures abstractes. La lliçó que podem extreure de l'obra d'aquest antropòleg és que igual que els estats-nació, els petits grups socials també han de ser imaginats amb anterioritat per esdevenir efectius i operatius en la societat.

En aquest sentit Benedict Anderson va arribar a la conclusió respecte a la representació de grans comunitats nacionals, que en certa manera no té massa sentit la vella distinció entre petites comunitats reals, en les quals el contacte personal quotidià juga un paper important, i les comunitats imaginades que necessiten de símbols, institucions estatals i grans mitjans de comunicacions per esdevenir efectives socialment. Aquest autor, fent referència a la interpretació de Gellner sobre la construcció històrica de les identitats nacionals, esmenta que *he*

assimilates 'invention' to 'fabrication' and 'falsity', rather than 'imagining' and 'creation'. In this way he implies the 'true communities' exist which can be advantageously juxtaposed to nations. In Fact, all communities larger than primordial villages of face to face contact and perhaps even these) are imagined. Communities are to be distinguished, not by their falsity / genuineness, but by the style in which they are imagined (Citat a Anderson, 1991: 6).¹⁵ Observam com segons Anderson, per molt imaginades que siguin els efectes socials de les grans comunitats nacionals són ben reals, al mateix temps que dubta que les petites comunitats no s'hagin d'haver imaginat abans de realitzar-se i esdevenir operatives socialment.

No hi ha dubte que la comunitat simbòlicament construïda o imaginada al qual fan referència tant Anderson com Cohen, s'acosta al concepte de "subjecte històric" que plantejarem en el present text. Tan les nacions com les petites comunitats locals poden ser enteses com a subjectes històrics en la mesura que es tracta d'un grup de persones que experimenten un mateix entorn social i es conceben a sí mateixes a través d'un repertori de representacions comú. D'aquesta manera l'autorepresentació del "nosaltres", la construcció identitària de la col·lectivitat, esdevé un requisit imprescindible per fer possible l'acció col·lectiva. Així, és per això que entenem que perquè el subjecte existeixi com a tal abans s'ha d'haver construït simbòlicament, s'ha d'haver imaginat.

Així per tant, sembla que no hi ha res que diferenciï un subjecte històric d'una comunitat com a grup imaginat encara que operatiu socialment. En aquest sentit, podem pensar que el terme "comunitat" és en certa mesura estèril i prescindible per als nostres propòsits d'anàlisi de la subjectivitat històrica de la pagesia. Així mateix, s'ha assenyalat que aquest concepte pot ser útil no com a

¹⁵ Cita original: GELLNER, E. 1964. *Thought and Change*. London: Weindenfeld and Nicholson, p. 169.

categoria analítica sinó com a categoria històrica i descriptiva d'una forma determinada de representar la col·lectivitat en els processos de constitució i reproducció dels subjectes històrics. En aquest sentit hem d'assenyalar que recentment el concepte "comunitat" ha estat utilitzat per fer referència a una forma concreta d'autorepresentació dels col·lectius locatius rurals en clau de tradició antiindustrial i antiurbana, i d'enyorança romàntica del passat pagès mitificat (Panelli, 2006: 69).¹⁶

Si assumim que una comunitat no és res més que una representació concreta del "nosaltres" de la qual disposa una col·lectivitat a l'hora de reproduir-se com a subjecte històric, ens hem de demanar per confirmar l'existència de les "comunitats rurals", és a dir, per sebre si els veïnats i veïnades de les diferents localitats rurals s'han autorepresentat com a col·lectivitat en termes de "comunitat", és a dir, com a un col·lectiu identificat amb tot allò oposat a la modernitat urbana i al món industrial. Pensam que aquesta pregunta només la podem contestar a partir de la investigació empírica de les percepcions que els col·lectius pagesos han tingut històricament de sí mateixos. Així mateix, hem de reparar que la paraula "comunitat" no sembla en principi un terme utilitzat per aquests col·lectius de caràcter locatiu a l'hora de referir-se a sí mateixos. Segurament termes com "poble" o "vila" han estat molt més recurrents. És per això que no ens queda més remei que expressar els nostres dubtes sobre el terme "comunitat rural" com una forma adequada de denominar les localitats pageses com a subjectes històrics.

El reconeixement del caràcter exclusivament semiòtic atribuït al

¹⁶ Panelli cita al respecte LIEPINS, R. 2000. "Exploring Rurality through 'Community': Discourses, Practices and Spaces Shaping Australian and New Zealand 'Rural Communities'", a *Journal of Rural Studies*, núm. 16. També DAY, G. 1998. "A Community of Communities? Similitude and Difference in Welsh Rural Community", a *Economic and Social Review*, núm. 29.

concepte de “comunitat” com a representació concreta d’una forma d’identitat col·lectiva, i no com unes estructures que modelen els comportaments dels seus membres, ens pot fer pensar dona la raó a la interpretació, que Zygmunt Bauman ha fet del relleu que han pres les identitats ètniques, locals o religioses en els darrers decennis del segle XX. Aquest autor creu que en un context de “modernitat líquida” com l’actual, en el qual predomina l’atomització social, l’individualisme i els comportaments compulsivament consumistes, les reivindicacions puntuals de forma de vida comunitària no són més que expressions de l’angoixa provocada per la falta de vincles integradors entre l’individu i el conjunt de la societat, i la inseguretat provocada per uns ritmes vertiginosos de canvi (2001b [2006]: 42-43). És per això que aquest autor diferencia les “comunitats ètiques” pròpies de etapes anteriors a la “modernitat líquida”, de les “comunitats estètiques” que es donen en el context de desintegració i atomització social propi de la modernitat líquida. Per Bauman les “comunitats ètiques” són aquelles que generen normes de comportament, solidaritats col·lectives i integren els individus a la societat; mentre que les “comunitats estètiques” són simples apel·lacions a la identitat col·lectiva sense una transcendència social que vagi més enllà de l’eufòria puntual: *Algo que la comunidad estética no hace de modo alguno es tejer entre sus participantes una red de responsabilidades éticas, y por tanto compromisos a largo plazo. Sean cuales sean los lazos que se establezcan en la vida explosivamente breve de la comunidad estética, en realidad no atan, son literalmente vínculos sin consecuencias* (Ibid.: 66)

La diferenciació que fa Bauman entre “comunitats ètiques” reals i “comunitats estètiques” imaginades implica el reconeixement de l’existència de comunitats reals prèvia a la seva desintegració impresa en els processos de modernització, la qual cosa contrasta amb els intents de ressuscitar a partir del no res

a les velles comunitats en el context més recent de desintegració social: *Dos tendencias acompañaron el capitalismo moderno durante toda su historia [...] ya hemos señalado una de ellas: el esfuerzo sostenido en sustituir el ‘entendimiento natural’ de la comunidad extinta, el ritmo campesino regulado por la naturaleza y la rutina regulada por la tradición de los artesanos, por una rutina artificialmente diseñada e impuesta y controlada de forma coercitiva. La segunda tendencia fue el intento mucho menos sostenido (y tardíamente emprendido) de resucitar o crear ab nihilo un sentimiento de comunidad, esta vez dentro del marco de la nueva estructura de poder* (Ibid.: 28) D’aquesta manera observem com Bauman es mostra en el seu discurs com un hereu de les tesis de Tönnies de diferenciació entre comunitat i societat, i com un defensor en certa mesura essencialista de l’existència de comunitats reals en les quals unes certes estructures orgàniques de comportament regulaven d’una manera totalitzant el comportament dels seus membres.

La interpretació de Bauman, sempre més interessat per l’estudi de la modernitat en un context urbà i globalitzant xoquen amb les tesis de Cohen centrat per la seva part en l’estudi de grups més o manco reduïts o perifèrics i marginals situats més enllà dels centres urbans modernitzadors. Acabam de veure com Cohen posa èmfasi en el caràcter imaginari i en la construcció simbòlica de les petites comunitats premodernes suposadament “reals” i endemés afirma que la representació identitària de les comunitats no només ha de ser vista com una forma patològica d’alleugerir ansietats i inseguretats, sinó que té una traducció significativa en les relacions de poder que operen en el món real, per la qual cosa han de ser vistes com qualque cosa més que una màscara triada individualment i lliurement: *it is clear that identity (however inexplicit), boundary (however elusive and nebulous) and authenticity (however contested or contestable) are matters in which people invest huge value [...] it has taken us many years to overcome a conventional view of*

these issues in social science as matters of tactic an strategy; as vacuous masks, changeable almost at will (2000: 5). Cohen tenia en compte en tot moment el caràcter dialògic i intersubjectiu de la constitució de col·lectius representats com a comunitats i va posar èmfasi en el fet que les identitats gairebé mai són triades de manera sobirana per l'individu en funció dels seus interessos més utilitaristes, ja siguin materials o psicològics, sinó que els individus es veuen assignats en diferents col·lectius a través de representacions alteritzants que impliquen formes de disciplina social i representacions de poder en l'àmbit global del conjunt social.

En aquest sentit pensam que almanco s'ha de plantejar la hipòtesi que la representació de les viles rurals en termes de comunitat es pugui explicar com una visió alteritzant de la pagesia feta per part per part d'estudiosos procedents de l'àmbit urbà de la universitat. Ja sigui la representació positiva de la comunitat com a forma natural de relació social —com en els casos de Tönnies o Redfield—, o ja sigui la representació negativa del terme com a conjunt d'institucions i reglamentacions repressives que ofeguen la realització dels individus —aquest seria el cas de Durkheim o Bauman—; no hem de descartar que ambdues visions de les viles pageses com a comunitats siguin imatges alteritzants amb les quals la subjectivitat històrica dels col·lectius pagesos hi ha tingut poc a veure.

De fet, la vella dicotomia diferenciadora entre les comunitats tradicionals i les societats modernes pot ser entesa com una eina d'alterització per part del món urbà occidental respecte als seus contraris rurals o colonitzats identificats sempre amb la comunitat. La societat sempre s'ha identificat amb la nació entesa com l'extensió de la seva capital i amb la metròpoli entesa a com a nucli de civilització (Billig, 1995: 53). D'aquesta manera s'ha alteritzat les viles rurals i la diversitats de grups colonitzats com a comunitats amb tots els seus elements positius i negatius que la representació comporta. Pensam que

aquest ímpetu alteritzador i totes des relacions de poder i jerarquització que comporta és l'explicació per la qual des del segle XIX i fins a finals del segle XX ha estat vigent en el conjunt de les ciències socials, la diferenciació de les comunitats i les societats com a forma d'organització social. Aquesta és una altra raó per la qual preferim denominar els subjectes històrics de base local que són l'objecte d'investigació com a viles, enlloc de comunitats, ja que aquest és el terme que els seus mateixos habitants varen utilitzar per autodenominar-se i no respon a una representació alteritzadora del col·lectiu i subjecte històric.

Tot i que pensam que hem d'entendre les comunitats com una forma d'aurepresentació col·lectiva dels subjectes històrics, hem de tenir en compte que la identitat comunitària s'ha donat sobretot en el cas de col·lectius de mides més o manco reduïdes i localitzats en un espai geogràfic concret. La raó d'això és senzilla: en la mesura que s'han representat les comunitats en aquests termes, la identificació d'aquests col·lectius com a comunitat és molt més fàcil que en el cas de col·lectius en el marc dels quals un gran nombre de persones hi comparteixen una identitat comú, o en el cas de col·lectius desubicats en l'espai i el territori. Així mateix, en aquest darrer cas les noves tecnologies de la informació han fet possible la ubicació virtual de certs col·lectius.

Pel que fa a les dimensions irremeiablement petites que s'han atribuït històricament als col·lectius comunitaris, hem de assenyalar que el fet que els mecanismes i les tecnologies socials de constitució i reproducció subjectiva no hagin de ser per força tan sofisticats i institucionalitzants com en el cas de col·lectius més grans, donen la sensació de naturalitat i espontaneïtat que permeten imaginar el col·lectiu com a "comunitat". Així mateix, pensam que qualsevol col·lectiu, per molt petit que sigui, abans ha d'haver estat imaginat com a tal per esdevenir subjecte històric, per la qual cosa necessita d'unes tecnologies socials de comunicació mínimes per

autorepresentar-se com a col·lectiu i d'uns mínims mecanismes de reproducció subjectiva. En aquest sentit Gerald Delanty ha assenyalat que les petites comunitats han necessitat històricament dels mecanismes necessaris per consensuar una imatge de sí mateixes com a tals, per esdevenir comunitats “reals” operatives socialment: *Neighbourhood communities [...] do not correspond to 'real' communities but are yet more 'real' in their ability to construct a discourse of community. [...] The traditional 'little community', working-class urban communities, migrant communities and neighbourhoods have all been organised through communicative ties, even if other structures such as symbolic codes and frameworks of authority have played a role* (2003: 188). Així per tant, arribam a la conclusió que la diferència entre els col·lectius de dimensions petites i els de dimensions grans rau el grau de sofisticació i institucionalització dels mecanismes de cohesió social i reproducció de la identitat i subjectivitat comú. Si els col·lectius de majors dimensions necessiten de mecanismes més sofisticats de cohesió i reproducció subjectiva, als col·lectius de dimensions més reduïdes els és suficient amb tecnologies més senzilles, fins i tot informals. Tot plegat ens fa penar que no hi ha cap diferència qualitativa entre la integració social dels individus en els col·lectius de petites dimensions en els quals la proximitat dels seus membres és evident, i el mateix procés en el cas de col·lectius de més abast en els quals és impossible el contacte personal de tots els seus integrants. Si de cas, la diferència entre un cas i l'altre és de grau, ja que la proximitat i el contacte personal permet la reproducció subjectiva a partir de mecanismes socials i culturals de més poca complexitat.

La vila rural com a categoria històrica.

Tot i les reserves que acabam d'expressar sobre la validesa explicativa del concepte de “comunitat rural” aplicat a les viles rurals com a unitats de subjecció

històrica de la pagesia, pensam que a partir de la literatura i les dades empíriques generades en estudis en els quals s'utilitzava aquest concepte, es poden entendre les viles rurals com a subjectes històrics des de la perspectiva teòrica que nosaltres proposam. En aquest sentit el geògraf G. J. Lewis va caracteritzar la “comunitat rural” en termes de comunió de desigs, acció social cooperativa i sentiment de pertinença (1979: 29); la qual cosa acostava als nostres principis teòrics la noció de la vila rural com a unitat de subjecció. Aquest mateix autor va arribar a afirmar la importància de les creences compartides com a condició imprescindible de l'existència de la vila rural com a sistema social: *Where the majority of local residents do not share common beliefs, groups, and institutions; a local social systems does not exist* (*Ibid.*: 174). Podem reparar com allò que aquest autor anomena “creences comuns” és en certa manera equiparable al nostre concepte de “representació” en la mesura que fa referència a elements de caràcter cultural imprescindibles perquè un grup social actuï com a tal en el conjunt de la societat. D'aquesta manera, observam com Lewis no estableix relacions de causa-efecte entre la vessant econòmica de l'anomenada “comunitat rural” i la seva vessant cultural, la qual cosa ens indica que es pot concebre la vila rural com a eix vertebrador de la vida pagesa lliure de determinismes econòmics.

La nostra manera d'entendre allò que és un subjecte històric tampoc es troba tan allunyada de la noció de “comunitat local” pagesa que ha sostingut Bugoslaw Galeski. Salvant les distàncies, i encara que no utilitzava el mateix repertori terminològic, aquest autor definia les anomenades “comunitats locals” en termes de subjectivitat històrica, representacions compartides, identitat, experiències comuns i acció col·lectiva: *Con el término comunidad local se da a entender la totalidad de los habitantes de un territorio determinado en la medida que constituyen un grupo social, esto es, si están unidos por un sistema de lazos y relaciones; por intereses comunes, pautas de normas y*

valores aceptados; por la conciencia de ser distintos de los demás grupos, definidos de acuerdo con el mismo principio, etc. (1977: 133). Observam com Galeski entenia les seves “comunitats locals” pageses no com un univers hermètic i tancat, sinó com a “grup social”, concepte que s’aproxima més al nostre de “subjecte històric”. Igualment, els “valors” compartits pel grup poden ser entesos en termes de representació i la seva “consciència” de ser diferents dels demés com a la reproducció d’una identitat pròpia. Aquest autor també veia l’experiència col·lectiva comú com aquell altre element que, conjuntament amb el repertori de representacions compartides i la identitat pròpia, permet al grup social emprendre l’acció col·lectiva. En aquest sentit afirma que una col·lectivitat pot esdevenir un grup social –subjecte històric— si *se plantea algún problema que afecte a esa colectividad particular de individuos. Por ejemplo si los habitantes se ven amenazados por el peligro de la escasez de agua, sin duda alguna emprenderán una acción concertada, y en ese tiempo funcionarán como un grupo social* (Ibid.: 134)

Així per tant, arribam a la conclusió que les “comunitats locals” a les quals s’han fet referència constantment des de l’antropologia i la sociologia rural com a unitat bàsica de socialització de la pagesia, poden ser enteses sense problemes com a subjectes històrics en els termes amb els quals els hem definit anteriorment, és a dir, com a grups de persones que pel fet de compartir unes experiències i un repertori de representacions comuns desenvolupen una identitat pròpia diferenciada que les empeny a l’acció col·lectiva en el conjunt de la societat. D’aquesta manera, tot i les distàncies teòriques entre els nostres plantejaments i els de Lewis o Galeski, pensam que no podem desconsiderar la feina empírica que els ha fet arribar a la conclusió que la vila rural és un dels eixos vertebradors de la vida pagesa.

Precisament a aquestes conclusions també s’hi ha arribat des del camp de la historiografia. En aquest sentit, Joaquim Puigvert ha assenyalat per a la Catalunya

del segle XVIII la importància de les institucions parroquials com a element aglutinador de l’anomenada “comunitat rural”. Segons aquest autor la parròquia era per excel·lència la *institució aglutinadora i cohesionadora de la comunitat pagesa* durant l’Antic Règim i més tard (Puigvert, 1986: 27). Per al cas de les viles castellanques del segle XVI , Jesús Izquierdo ha assenyalat el *concejo* municipal com la institució d’àmbit territorial local que ajuntava la població pagesa i conformava la vila rural com a unitat principal de subjecció (2001: 68-69). D’entre d’altres coses hem d’assenyalar que a través del *concejo* s’administraven els bens comuns que pertanyien al conjunt de la població de la vila.

Una cosa que no podem deixar de banda, és el fet que consideram els subjectes o grups socials com a categories històriques, és a dir, com a esdeveniments efímers que apareixen en un moment concret de la història i no tenen perquè ser eterns. Així, podem pensar que les viles rurals varen esdevenir subjectes històrics en un moment donat i possiblement varen desaparèixer com a tal més tard. En aquest sentit, Puigvert data la gènesi de la parròquia com a institució vertebradora de la sociabilitat local pagesa cap al segle XVII, quan a causa del Concili de Trento des de les altes institucions eclesiàstiques es va reforçar aquesta institució (2001: 22-23). Per altra banda, Jesús Izquierdo assenyala com a hipòtesi la possibilitat que les viles rurals de la Castella central es constituïssin com a subjectes històrics cap als segles XV i XVI, quan el reconeixement que des de la corona es va donar als *concejos* urbans es va combinar en un interès per al camp de Castella des de la perspectiva única i exclusivament fiscal (2001: 753-754). Segons les hipòtesis d’Izquierdo, això va provocar la desidentificació de la població pagesa respecte als senyorius urbans, la qual cosa va suposar el trencament amb el llaços identitaris que la unien amb la ciutat. Així, la pagesia es va començar a identificar única i exclusivament amb la vila rural, la qual cosa es va traduir amb la

reivindicació de *concejos* propis per a les pròpies viles. D'aquesta manera, la concessió per part de la corona d'aquest tipus d'institucions a les viles rurals va suposar el seu reconeixement com a subjecte històric i la seva institucionalització.

Independentment de les hipòtesis que es puguin fer sobre els orígens històrics de la vila rural com a subjecte, allò que s'ha de destacar en tot moment és que es tracta d'una categoria històrica. És a dir, en la mesura que consideram la vila rural com a subjecte històric, se l'ha d'entendre com un esdeveniment efímer en la història, no com una categoria estàtica i eterna.

Un aspecte que no podem deixar de banda a l'hora d'entendre aquest model de subjecció històrica de la pagesia a partir d'unitats territorials, és el fet que les institucions que històricament han aglutinat als pagesos i les pageses que conformen el grup social local no són més que les divisions administratives que els aparells institucionals urbans establien amb la funció de controlar la població de l'àmbit rural. En aquest sentit, Puigvert ha assenyalat que en el Concili de Trento es va reforçar la institució parroquial com a dispositiu de control de la pagesia per part de la monarquia o dels bisbats, però tanmateix la institució va ser més tard apropiada per la població pagesa com a referent identitari de caràcter territorial: *l'església disposava d'una xarxa parroquial que li donava una considerable implantació geogràfica i territorial [...]. Aquesta implantació territorial i capil·lar de la parròquia (reforçada a partir del concili tridentí i prou delimitada a partir del ritual del salpàs) podia, certament, resultar útil tan a la monarquia i a les autoritats municipals com als cobradors del delme, al marge, es clar, de les seves finalitats pastorals i religioses. Però també, i malgrat el caràcter burocràtic i administratiu de la xarxa parroquial, podia suggerir o despertar en la població determinats sentits (o sentiments) de pertinença, d'identificació territorial* (Puigvert, 2001: 44). Ja hem vist per altra

banda, que Jesús Izquierdo ha assenyalat que els *concejos* eren institucions en principi urbanes a partir de les quals s'administrava el conjunt del territori dels senyorius que comprenia tant l'àmbit rural com l'urbà (2001: 753). Tanmateix, la reivindicació de *concejos* rurals a partir del segle XV només suposava l'apropiació d'una institució urbana com a pròpia del món rural i a partir de la qual fer de les viles rurals subjectes històrics, és a dir, unitats d'acció col·lectiva.

Per tant, arribam a la conclusió que tant les parròquies com els *concejos* eren en principi institucions de disciplina social que responien a un discurs de domini de la ciutat respecte al camp. D'aquesta manera, pensam que no és cap desbarat afirmar que amb les parròquies i els ajuntaments s'ha dividit el camp en diferents unitats territorials des de la ciutat en un discurs alteritzant i de domini. És a partir d'aquest discurs alteritzant que ha aparegut la vila rural com a subjecte històric. En la mesura que el discurs ha estat apropiat pel propis col·lectius pagesos alteritzats i subordinats, en aquest procés de recepció s'ha constituït la vila rural com a subjecte històric i s'ha configurat la seva resistència cap al domini territorial de la ciutat. En aquest sentit, amb relació a la institució parroquial com a unitat de subjecció històrica de la pagesia Andreu Mayayo ha assenyalat que *la parròquia ajuda a la vertebració de la defensa [de la vila rural] contra l'exterior, l'enemic comú que pot ser tant l'estat com el bisbat* (1995: 32). Així per tant, pensam que és el marc del discurs de domini administratiu i territorial de la ciutat respecte al camp que neix la vila rural com a subjecte històric. En aquest sentit, ens refermam en la idea que és el discurs el que fa al subjecte i no el subjecte el que fa el discurs.

Tanmateix, l'assumpció del discurs de domini de la ciutat respecte el camp per part de la pagesia, no implica l'acceptació incondicional i espontània d'aquest domini per part dels col·lectius alteritzats i subordinats. Pensam que la parròquia no ha estat simplement una institució de disciplina social a la població pagesa propietat de les instàncies urbanes, sinó

més bé un capital simbòlic, camp de lluita per la seva apropiació entre les instàncies de control urbà i la població pagesa (Puigvert, 1986: 48). Amb relació a això hem de recordar la feina de Cereteau o Thompson en la qual s'arriba a la conclusió que, a partir de la pràctica quotidiana i el costum, els aparells institucionals que disciplinen el conjunt de la societat acaben essent apropiats i parcialment controlats pels col·lectius que en principi havien de ser subordinats.¹⁷ En aquest sentit, es pot entendre la parròquia o l'ajuntament d'una vila rural com l'objecte de la lluita per la seva apropiació entre els element endògens al grup vilatà i els exògens. Des de l'interior de la localitat, la vila pagesa com a subjecte històric oposa el costum quotidià – llargament consensuat i discursivament legitimat a partir de recursos orals— a l'aparell burocràtic urbà que a partir de la llei i el llenguatge escrit intenta disciplinar el comportament de la població pagesa. La parròquia i el conjunt de la vila és l'objecte al voltant del qual gira aquesta lluita.

Pensem en definitiva que el discurs de domini de la ciutat respecte al camp en el marc del qual s'entén la parròquia o el municipi com a unitats administratives ha estat històricament recepcionat i apropiat per la pagesia des d'una perspectiva subjectiva i creativa a partir d'un repertori de representacions previ. De la hibridació entre aquest capital discursiu previ i les noves formes de domini urbà s'han construït unes identitats d'interessos i desigs propis a partir de la qual les viles rurals s'han constituït com a subjectes en qualque moment de la història.

¹⁷ Hem tractat aquest tema al capítol 3 (p. 112).

4. 2. La modernització del món rural.

(Sobre els efectes homogeneïtzadors del processos de modernització)

De la mateixa manera que hem d'entendre la vila rural com a un subjecte històric amb un moment de gènesi i inici, també podem pensar que la seva subjectivitat s'ha esvaït en la història en qualque moment donat. En aquest sentit, per al cas de França, Eugen Weber ha treballat amb la hipòtesi que el darrer terç de segle XIX va ser decisiu en el progressiu procés de nacionalització o modernització del món rural, entès com un procés d'urbanització dels costums i aculturació, en el qual la pagesia va abandonar progressivament les velles identitats locals per adoptar la identitat nacional pròpia de l'estat (1976: xi). Així mateix, normalment en el cas de l'estat espanyol s'ha fet referència als anys cinquanta i seixanta dels segle XX com a data de defunció de la subjectivitat històrica de les viles pageses. En aquest sentit, Jesús Izquierdo ha assenyalat que, tot i que aquest procés de modernització aculturant es va iniciar cap als segles XVIII i XIX a partir de l'imaginari de la modernitat propi de la Il·lustració i el liberalisme, no va ser fins a mitjans del segle XX que l'estat es va veure amb la força necessària i va comptar amb els mitjans tecnològics suficients per fer possible la desaparició de la vila rural com a subjecte històric: *A partir de los años cuarenta, el nuevo estado, ahora plenamente 'urbanita', contaba con los recursos suficientes para emprender la conversión sistemática de los campesinos en ciudadanos; de incorporarlos en un orden social cimentado en una antropología que amalgama individualismo económico y corporativismo político [...]. Desde entonces, todo sujeto que no siguiera las convenciones definidas en aquel orden fue víctima de un estigma, el del 'paleta', la imagen más acabada de la alteridad*

ciudadana de la España contemporánea (2001: 759). Observam com segons aquest autor, el desplegament discursiu i institucional de l'estat franquista es va traduir en la negació de la identitat pagesa i vilatana per part de la població de l'àmbit rural i en un fenomen d'èxode rural massiu cap a les ciutats que mai s'havia vist abans amb la intensitat amb la qual es va donar en aquella època.

Per paga, en el cas de Mallorca, els anys seixanta varen ser els anys de l'explosió de la indústria turística que va anar acompanyada d'un fort creixement demogràfic, la concentració de la població a Palma i als nuclis de vorera de mar i l'abandonament progressiu de les activitats agràries com a recurs econòmic (Serra, 2002: 20). De fet, les activitats agràries varen decreïxer des de 1965 fins a ocupar un tros gairebé insignificant de l'economia mallorquina (Manera, 2001: 319). En aquest sentit, sembla bastant lògic que, si s'ha de datar en qualche moment la defunció de les viles de la Part Forana de Mallorca com a subjectes històrics, ha de ser en aquesta època.

Tant per al cas de Mallorca com per al cas de l'estat espanyol i Europa en general, podem pensar que els decennis centrals del segle XX han constituït un "punt d'inflexió" i un "instant de ruptura" que separa períodes amb models culturals i mentalitats diferents, seguint el model d'història cultural de Carlos Serrano (1996: 106). Tanmateix, tot i la transcendència que podem assignar a aquesta època de canvi, pensam que les hipòtesis sobre la desaparició de la vila rural com a subjecte històric a mitjan segle XX no tenen per què ser certes de tot. Ens sembla evident que en l'actualitat, tot i que s'han abandonat les activitats econòmiques pageses, encara es reproduïxen les identitats locals com a identitats rurals en termes de representació. Per altra banda, l'eix de diferenciació rural/urbà encara és funcional en la societat actual. L'estigma del 'paleta' encara és efectiu socialment i disciplina comportaments. Igualment, les fantasies mitificadores del món rural encara ara modelen les identitats

contemporànies, tant les urbanes com les rurals (Cloke, 1999: 437-442). En aquest sentit, tan des del camp de l'antropologia com de la sociologia rural, s'ha assenyalat en els darrers anys la hipòtesi d'una certa "renaixença rural" o revitalització i recomposició "comunitària" de les viles rurals en l'actual context postindustrial, encara que més des de la perspectiva de l'oci veïnal compartit que del treball i l'activitat econòmica (Homobono, 2000: 34-35).¹⁸ Possiblement, en l'actualitat, la parròquia hagi deixat de tenir gran part de la seva força com a institució aglutinadora i referent en la construcció de la identitat local, però segurament l'escola, la premsa local o els clubs esportius n'hagin pres el relleu. Tanmateix, allò que sembla clar és que des de finals del segle XIX i fins a mitjan segle XX, el processos de modernització del món rural europeu, entesa com a assimilació urbanitzadora i nacionalitzadora, es varen accelerar fins al punt que la desaparició del món rural europeu cap als anys seixanta del segle s'ha considerat una evidència històrica per a molts.

Des que les ciències socials s'han interessat per la transformació del món rural amb el pas del temps, els canvis que ha experimentat el món de la pagesia sempre han estat interpretats com a part d'un procés de modernització, entès com a la progressiva adopció de trets de les condicions de vida i del comportament propis de la ciutat. En certa manera la modernització del camp s'ha entès com un procés d'urbanització. En el camp de la historiografia, Eugen Weber va publicar l'any 1976 la seva obra *Peasants into Frenchmen* sobre la modernització de la ruralia a l'estat francès de 1870 a 1914.¹⁹ Ja hem vist com en aquesta obra clàssica Weber també entenia el procés de modernització del camp com a *process of acculturation: the civilization of the French by urban France, the disintegration of local cultures by*

¹⁸ Obra de referència: KAYSER, B. 1990. *La renaissance rurale. Sociologie des campagnes du monde occidental*. Paris: Armand Colin.

¹⁹ Primera edició.

modernity and their absorption into the dominant civilization of Paris and the schools (1976: 486). Observam com aquest autor parteix de la diferenciació clara de dues cultures o maneres de viure a la França de la segona meitat del segle XIX, una que es corresponia al món rural i l'altra a les grans ciutats. De la mateixa manera, Weber també entenia la modernització com una expansió de la vida urbana, més concretament del *modus vivendi* parisenc.

Per altra banda, durant els anys setanta i vuitanta des d'altres disciplines com la sociologia rural o la geografia social autors com Bergman, Connel, Fliegel o Lewis –només per posar alguns exemples– començaren a dur a terme estudis sobre la incidència dels processos de modernització del camp, estesos com la integració dels col·lectius pagesos a la vida urbana i industrial (Panelli, 2006: 71).²⁰ En aquesta casta d'estudis la modernització de la ruralia es mesurava a partir d'anàlisis quantitatives de la mecanització del treball agrícola, de l'increment de la producció, els canvis en les relacions laborals o els processos de despoblació. Així mateix, el primer investigador que des del camp acadèmic va proposar el terme “urbanització” per fer referència a la modernització del camp va ser Placide Rambaud quan a l'any 1969 va publicar *Société Rurale et Urbanisation* (Homobono, 2000: 33).²¹ Tot plegat feia pensar en la pràctica desaparició del món rural fagocitat per la ciutat en els processos de modernització. És per això que l'any 1970, Henri Lefebvre donava la

ruralia occidental d'aquella època com a completament urbanitzada, en el sentit que pensava que el lloc on es vivia –al camp o a la ciutat– ja no condicionava l'experiència vital de les persones (Ching i Creed, 1997: 7).²² Així mateix, es poden citar molts antecedents a figures com Rambaud o Lefebvre que també varen concebre el canvi històric al món rural en clau de modernització i urbanització. D'entre aquest podem posar per exemple la figura del geògraf anarquista Eliséé Reclus en qual l'any 1895 preveia la difusió de les ciutats a l'àmbit rural, tant pel que fa a l'hàbitat com als estils de vida i a la mentalitat (Homobono, 2000: 33).²³ D'aquesta manera sembla clar que s'ha tendit a veure el procés de modernització del camp com un procés d'homogeneïtzació a partir d'un model considerat urbà. En aquest sentit, podem afirmar que la modernitat s'ha identificat històricament amb la ciutat i la tradició amb el món rural.

Els processos de modernització.

Amb el concepte “modernització” s'han entès moltes coses més que la urbanització del món rural. Amb relació al concepte de “modernitat”, Jürgen Habermas ha assenyalat que, des que el vocable “modernització” va començar a ser utilitzat de manera sistemàtica com a categoria científica a partir dels anys cinquanta del segle XX, com a norma general, amb aquest terme s'ha fet referència a tota una *gavilla de processos acumulatius que se refuerzan mutuamente*, d'entre els quals destaca la formació de capital i la mobilització de recursos; els desenvolupament de forces productives i l'increment en la productivitat del treball; la implantació de poders polítics centralitzats y el desenvolupament d'identitats nacionals; la difusió de drets de participació política, de

²⁰ Obres de referència: BERGMAN, T. 1975. “Change processes in farming and political consciousness and attitudes of peasants and worker peasants”, a *Sociologia Ruralis*, núm. 15. CONNELL, J. 1978. *The End of Tradition: Country Life in Central Surrey*. London: Routledge & Kegan Paul. FLIEGEL, F. C. 1976. “A comparative analysis of the impact of industrialism on traditional values”, a *Rural Sociology*, núm. 41. LEWIS, G. J. 1979. *Rural Communities. A Social Geography*. London: David & Charles.

²¹ RAMBAUD, P. 1969. *Société Rurale et Urbanisation*. París: Seuil.

²² Obra de referència: LEFEBVRE, H. 1970. *La Révolution Urbaine*. París: Gallimard.

²³ Homobono cita l'article de Reclus “The Evolution of Cities”, encara que no n'especifica la publicació.

formes de vida urbana i de l'educació formal; la secularització dels valors i les normes; etc. (1989a: 12). Tanmateix, Habermas presenta aquesta definició de "modernitat" no com una proposta de categoria d'anàlisi dels processos modernitzadors des d'una perspectiva històrica, sinó que simplement es fa ressò de la idea de modernització que han plantejat els autors clàssics del pensament social des de finals del segle XIX.

Un dels autors del qual sens dubte Habermas es fa més ressò en la seva anàlisi de la idea de "modernitat" en el pensament social europeu és Max Weber (*Ibid.*).²⁴ Per a aquest autor els processos de modernització consistien en l'expansió d'allò que ell anomenava el "racionalisme occidental". Per racionalització Weber entenia el procés de desencantament del món que es va traduir en l'esbucament de les imatges religioses i l'aparició d'una cultura profana basada en la ciència experimental, l'art com a camp autònom d'expressió i el dret laic. Aquest procés de laïcització o profanació de la cultura occidental Weber el va concretar sobretot a partir de la formació progressiva d'aparells institucionals agrupats en dues tipologies diferenciades i funcionalment complementàries al mateix temps: l'empresa capitalista i l'aparell estatal burocràtic. Així, Habermas ens recorda que Max Weber no va fer més que seguir la tradició que ja havia seguit Karl Marx amb anterioritat a l'hora d'identificar els processos de modernització sobretot amb la construcció dels estats-nació i el desenvolupament de l'economia capitalista industrial: *Max Weber entiende la "modernización" de la sociedad como el proceso por el que emergen la empresa capitalista y el estado moderno. Ambos se complementan en sus funciones estabilizándose mutuamente* (1981 [2001]: 214). D'aquesta manera, observam com els tres pilars en els quals s'ha basat la idea de modernitat entesa en termes de

progrés i procés de racionalització ha estat la laïcització cultural, la industrialització econòmica i la centralització política.

Max Weber entenia la modernitat com a procés d'institucionalització de l'economia capitalista industrial a través de la institució concreta de l'empresa, sobretot com una forma de fer créixer la productivitat del treball i d'aquesta manera generar més bens de consum, la qual cosa implicava una nova moral del treball i l'acumulació de riquesa que ell va identificar amb l'ètica protestant: *El proceso de racionalización de la esfera técnica y la economía influye indudablemente sobre el "ideal de vida" de la moderna sociedad burguesa: la idea de que el trabajo es un medio al servicio de una racionalización del abasto de bienes materiales a la humanidad, ha estado siempre presente en la mente de los representantes del "espíritu capitalista" como uno de los fines que han marcado su actividad* (Weber, 1905 [1997]: 78). L'ètica moderna del treball com a mètode de creixement econòmic que Weber assimilava a la idea de modernitat era oposada per aquest autor a la mentalitat i les normes de conducta que es derivaven d'allò que ell anomenava "tradicionalisme", a partir del qual s'entenia que *lo que el hombre quiere "por naturaleza" no es ganar más y más dinero, sino vivir pura y simplemente, como siempre ha vivido y ganar lo necesario para seguir viviendo. Cada vez que el capitalismo intentó acrecentar la productividad del trabajo humano aumentando su intensidad, hubo que tropezar con la tenaz resistencia de este leit motiv precapitalista* (*Ibid.*: 59). D'aquesta manera observam com Weber entenia per modernització econòmica el pas d'una ètica de la supervivència basada en la reproducció dels mínims per a la subsistència per una altra basada en el treball constant, l'acumulació de la riquesa i el creixement econòmic tant de la producció com el consum.

Tot plegat és complementari amb les tesis d'Emile Durkheim, el qual es el seu clàssic estudi sobre la divisió del

²⁴ Respecte al concepte de modernitat de Max Weber podem citar WEBER, M. 1905. *La ética protestante y el espíritu del capitalismo*. Madrid: Península, 2001.

treball va observar que l'ímpetu posat en el creixement econòmic per part de l'empresa capitalista industrial es va traduir en una especialització de la feina que es complementava amb el creixement dels fluxos comercials.²⁵ Tot plegat comportava un progressiu augment de la complexitat de la social i de la interdependència entre els diferents col·lectius en què se subdividia la societat, la qual cosa només podia ser regulada a través de les institucions sofisticades i centralitzadores de l'estat. És en aquest sentit que s'ha entès la funcionalitat mútua entre les institucions estatals i el creixement capitalista en el marc dels anomenats processos de modernització. És per això que s'ha considerat el desenvolupament del poder centralitzador de l'estat com un punt capdal en els processos de modernització. Així, la complexitat econòmica que comporta la divisió del treball i la especialització industrial es complementa amb la regulació que ofereixen les institucions estatals.

De totes maneres, perquè aquesta regulació sigui efectiva, l'estat ha de concentrar el suficient poder com per adquirir el monopoli de la violència i el monopoli dels ingressos tributaris. És per això que Norbert Elias ha assenyalat que la modernització entesa com a procés de civilització no es pot entendre sense tenir en compte *la organización de la sociedad en estados, la monopolización y centralización de los ingresos y de la violencia física dentro de grandes territorios* (1977 [1989]: 449). A partir de tot plegat aquest mateix autor entenia per "modernització" –procés civilitzatori– un progressiu creixement de la complexitat de l'organització social i de les interdependències entre persones i grups humans en àmbits territorials cada vegada més amplis: *Lo que da un carácter especial y único al proceso civilizatorio de occidente es el hecho de que por primera vez en la historia, se haya llegado a tal complejidad en la división de funciones, a*

²⁵ DURKHEIM, E. 1893. *La división del trabajo social*. Madrid: Akal, 2001.

tal estabilidad en los monopolios de la violencia física y los impuestos y a unas interdependencias y competencias de tales masas humanas en espacios territoriales tan amplios (*Ibid.*: 463). Aquests nivells de complexitat social i expansió territorial no es podrien entendre sense el paper que va jugar l'activitat reguladora de l'estat en determinats moments de la història.

En aquest sentit, Max Weber ha assenyalat com a factor de modernització el progressiu desenvolupament d'una ètica burocràtica que l'estat ha implantat en els seus procediments quotidians, una moral racionalitzadora i despersonalitzadora basada en la llei que permet l'establiment de relacions i interdependències entre grans grups de persones separades per grans distàncies. Aquesta ètica ha estat caracteritzada per Habermas de la següent manera: *The dominance of a spirits of formalistic impersonality, without hatred or passion, and hence without affection and enthusiasm. The dominant norms are concepts of straightforward duty without regard personal considerations* (Citat a Mitchell, 2002: 154).²⁶ D'aquesta manera, podem observar com l'ètica burocràtica permet la interrelació entre persones i grups socials a l'àmbit més ampli d'aquell limitat pel contacte personal i afectiu.

Tanmateix, sabem que la construcció de l'estat nació implica quelcom més que tot un aparell burocràtic de monopoli de la violència i els tributs en un marc territorial amb unes fronteres ben delimitades (Billig, 1995: 19-20). Per altra banda, Ernest Gellner ens ha recordat que la majoria d'aparells burocràtics i institucions en els quals s'ha basat l'estat-nació dels segles XIX i XX es varen crear en el marc del procés de centralització estatal de la monarquia absolutista dels segles XVII i XVIII (*Ibid.*).²⁷ Per tant, no ens queda més remei que reconèixer que allò que diferencia l'estat-nació modern

²⁶ Cita original: HABERMAS, J. 1984. *Reason and Rationalisation of Society*. Boston: Bacon Press, p. 340.

²⁷ Cita original: GELLNER, E. 1983. *Nations and Nationalism* Oxford: Basis Blackwell, p. 4.

d'altres formes anteriors d'estat és precisament els trets culturals de la identitat nacional que el legitima com a unitat política "natural", entre els quals s'ha destacat sobretot la llengua. Així, podem pensar que el particularisme diferencialista en el qual es basen les identitats nacionals entra en contradicció en la vocació expansiva i globalitzant que s'ha atribuït tradicionalment a la modernització com a procés de civilització. Respecte a això, Norbert Elias ha assenyalat el caràcter universalitat del concepte de civilització: *El concepto de civilización atenúa hasta cierto punto las diferencias nacionales y acentúa lo que es común a todos los seres humanos o debiera serlo al menos desde el punto de vista de quienes hacen uso del concepto* (1977 [1989]: 58). D'aquesta manera, s'entén que no hi ha una forma de ser civilitzat per a cada nació, sinó que la mateixa idea de civilització implica que només n'hi ha una de comú a tota la humanitat. Tanmateix, aquest mateix autor ens avisa que les llengües que han estat la base dels diferents estats-nació —l'italià, el francès, etc.— han sorgit del procés de secularització de la cultura en el qual la llengua regional com a llengua profana va anar reemplaçant en prestigi el llatí com a llengua sacra (*Ibid.*: 99). Així per tant, hem de tenir en compte que a les llengües nacionals se'ls ha donat històricament un doble sentit, primer com a llengua particular d'un estat i una nació concrets, però finalment també com a llengües universals de civilització, com si en cada una de les llengües nacionals es concedirà pròpia de la modernitat universal.

Per altra banda, també és sabut que al llarg dels segles XIX i XX ideologies polítiques com el socialisme o l'anarquisme s'han apropiat de les idees de modernitat i progrés donant al seu discurs un to clarament internacionalista. En qualche ocasió tot plegat s'ha traduït amb la proposta de l'esperanto com a llengua universal, sobretot en el cas d'ideologies polítiques àcrates antiestatals. En aquest sentit s'ha assenyalat que fins i tot l'internacionalisme àcrata ha estat

funcional amb la reproducció de la idea de nació pel fet que, per molt que la qüestioni, no deixa de situar-la en el centre del seu discurs. Per altra banda, accepta de per sí en la seva formulació ideològica la divisió del món en nacions i, de fet, les seves formacions polítiques internacionalistes com el socialisme o l'anarquisme històricament s'han organitzat internacionalment a partir d'estructures d'àmbit nacional (Billig, 1995: 61). Respecte al socialisme i al moviment obrer en general, Norbert Elias ha assenyalat que representació hegemònica de la nació moderna dividida en burgesia —representada per les organitzacions patronals— i classe obrera —representada pels sindicats— ha donat una centralitat al món obrer militant que ha facilitat i estimulat l'adhesió a la idea de nació des d'aquest darrer àmbit: *Ya como socios, ya como contrarios, lo cierto es que los representantes de la burguesía industrial y del proletariado establecido constituyen las élites primarias de poder en las naciones de la primera ola industrial. En consonancia con esto, cada vez tienen más importancia en las dos clases industriales, [...] junto con los ideales de clase, la propia nación como valor e ideal supremo* (1977 [1989]: 24). Així per tant, seguint les tesis de Michael Billig, arribam a la conclusió que no hem de considerar el nacionalisme només com la manifestació exaltada d'una identitat nacional en particular, sinó com la ideologia universalista a partir de la qual se sosté que el món s'ha d'organitzar en nacions a les quals els ha de correspondre un estat per a cada una, és a dir, *the patterns of belief and practice which reproduce the world —'our world'— as a world of nation-states, in which 'we' live as citizens of nations states* (1995: 15). Si entenem el nacionalisme com a una ideologia internacional més que com la defensa de la particularitat cultural, podem entendre fàcilment la compatibilitat entre les ideologies polítiques internacionalistes i la reproducció institucional dels estats-nació amb les seves corresponents identitats.

Per altra banda, també hem de tenir en compte que la progressiva expansió de les ideologies polítiques entre les poblacions –fossin internacionalistes o nacionalistes, de dretes o d'esquerres— va ser totalment complementària a la construcció de l'estat-nació, ja que tot plegat elevava l'estat com la institució a través de la qual s'havien de debatre i resoldre les qüestions que afectaven al conjunt de la població. Partim de la base que la política va ser entesa des de començaments de l'edat moderna com tot allò que era considerat assumpte d'estat i que per tant preocupava els governants: temes de successions, guerres, impostos, etc. (Burke. 1978 [1991]: 362). A partir d'aquí, podem entendre la politització com la progressiva adopció dels problemes dels governs com a problemes propis, de la població que en principi es trobava al marge dels mateixos governs. En aquest sentit, Eugen Weber ha assenyalat que el procés de politització de la pagesia francesa a finals de segle XIX no es podria entendre si hagués anat acompanyat de la progressiva adopció de la identitat nacional: *The transition [...] to modern national politics took place when individuals and groups shifted from indifference to participation because they perceived that they were involved in the nation. This did not mean only intellectual evolutions –learning that one was part of a wider entity. I meant that men and women as private persons and as members of particular groups, had to be convinced that what went on in that wider entity mattered to them and had to be taken into consideration. In other words, national politics became relevant when national affairs were seen to affect the persons and localities involved* (1976: 242). D'aquesta manera observem com Weber considera la politització dels col·lectius pagesos i de la població en general, no com una presa de consciència, sinó com un efecte lògic de l'expansió de l'activitat de l'estat fins al punt d'afectar les vides quotidianes de les persones.

Tanmateix, és sabut que els processos d'alfabetització varen tenir una gran influència a l'hora de determinar els

posicionaments polítics de les majories subalternes davant l'activitat o la passivitat de l'estat. En la mesura que l'acció estatal afectava a les persones aquestes es varen veure progressivament interessades per la política, però ho feren adoptant ideologies que havien conegut i après sobretot a través del llenguatge escrit, es a dir, a través de la premsa. En aquest sentit, la multiplicació de la circulació de texts impresos, sobretot de premsa, en èpoques en les quals l'estat garantia la llibertat d'expressió va crear les condicions de democratització de la informació respecte als assumptes d'estat com perquè es poguessin propagar tot tipus d'ideologies i es formà una esfera pública de debat polític lliure i raonat (Habermas, 1989b: 27). Així mateix, hem de tenir en compte que perquè aquesta situació fos possible era imprescindible l'alfabetització de porcions importants de la població, ja que només d'aquesta manera hi hauria una proporció de la població més grossa que tenia accés als textos escrits. De totes maneres, a la premsa i altres tipus de textos es podia tenir accés sense sebre llegir a través de la lectura col·lectiva en veu alta d'una persona que en sabés, com de fet s'anava fent des de feia segles als oficis religiosos.

Així, la importància de l'alfabetització massiva rau en el fet que la lectura silenciosa, íntima i individual va oferir les condicions de possibilitat d'una identitat individual i una esfera privada separades i sovint enfrontades tant als vincles socials tradicionals com a l'estat que va permetre al mateix temps concebre el debat polític en el marc de l'esfera pública. En aquest sentit, Roger Chartier la importància del procés d'alfabetització en l'aparició d'una certa consciència individual com a signe de modernitat: *Una segunda gran trayectoria de la cultura occidental ha tomado apoyo sobre lo escrito: aquella que construye una esfera privada de la existencia, sustraída tanto de los controles de la comunidad como del dominio del estado. La facultad de saber leer y saber escribir; la producción y la posesión más densas de lo escrito, manuscrito o impreso; la difusión de la*

lectura silenciosa, que permite una íntima y secreta entre el lector y su libro [...] todas ellas condiciones necesarias para que pudieran expandirse los derechos y atractivos de la vida privada (1993 [2002]: iii). La concepció de la modernització com a procés d'individualització que permet el debat democràtic basat en la llibertat d'expressió i informació també ha estat reparat òbviament per Jürgen Habermas qui ha afirmat que els patrons de socialització propis de la modernitat contribueixen al desenvolupament d'una identitat del "jo" que aboca als subjectes col·lectius a individualitzar-se (1989a: 12).

La socialització de les actituds individualistes en la societat moderna ha suposat en certa manera l'eliminació de la visió holística del conjunt social que implicava l'ordre estamental anterior al procés d'alfabetització massiva, segons el qual els membres de diferents grups socials tenien l'obligació per naixement d'exercir diferents funcions que beneficiaven al conjunt. La mobilitat social en funció dels mèrits individuals va esdevenir un dels principals valors que regulaven la societat i que varen contribuir a desestamentalitzar-la. Aquest procés d'desestamentalització social que assimilam a la modernitat ha estat descrit per Norbert Elias com una forma d'homogeneïtzació en la qual s'han fusionat o hibridat trets que abans es consideraven característics tant dels estaments inferiors com dels superiors: *Una de las particularidades de la sociedad occidental es que, en el curso de su desarrollo, va reproduciéndose el contraste entre la situación y el código de conducta de las clases dominantes y de las clases dominadas. A lo largo de esta evolución van difundiéndose entre todas las clases los rasgos de las clases dominadas. El Hecho que la sociedad occidental haya quedado regulada por el trabajo es un rasgo característico de lo anterior: con anterioridad el trabajo era un distintivo de las clases inferiores. Al propio tiempo se difunden por toda la sociedad caracteres que antes eran patrimonio de las clases superiores: la*

transformación de las coacciones sociales externas en auto coacciones, en una costumbre automática, perfectamente natural, de regulación de los instintos y contención de los afectos (1977 [1989]: 467). Així, observam com segons Elias a les societats modernes l'èxit individual i el reconeixement social s'obté en la mesura que l'individu se sotmet a dues formes de disciplina diferents: la disciplina del treball que amb anterioritat es considerava pròpia dels estaments inferiors, i la disciplina de control dels impulsos emocionals que abans només s'exigia als estaments superiors a través de la educació refinada que rebien.

Tot plegat ens fa pensar que els processos de modernització o civilització han de ser entesos com a fenòmens d'increment i reforçament de les disciplines del comportament que recauen sobre els individus, que en cas de no acomplir-se es penalitzen amb el fracàs i l'exclusió social. D'aquesta manera no es tracta de disciplines imposades a través de la violència, sinó de la suggestió, és a dir, es tracta d'autodisciplines que els individus s'imposen a sí mateixos a la recerca del reconeixement social. D'aquesta manera, hem d'entendre que Elias ha concebut el procés d'alfabetització i individualització com a un procés de disciplinament individual dels costums, la qual cosa ha facilitat segons aquest autor la progressiva implantació de l'autoritat de l'estat sobre individus cada vegada més predisposats a assumir voluntàriament diferents formes de disciplina (Elias. 1977 [1989]: 93-94). Pel que fa a la datació cronològica d'aquest procés de disciplinament de l'acció humana que s'ha identificat amb la modernització, encara que no exempt de crítiques, sembla que hi ha una acord en la comunitat historiogràfica en assenyalar el segle XVII com aquell moment de la història en el qual es va donar la confluència entre l'ímpetu alfabetitzador de les esglésies i la centralització del poder polític amb la monarquia absoluta: *A partir de 1600 a 1650, los esfuerzos combinados de las reformas eclesiásticas (católica y protestante) parar civilizar las*

poblaciones, y la de los estados absolutos para centralizar y unificar la nación, fueron vistos como una inhibición de la exhuberancia inventiva de una cultura ancestral. Imponiendo nuevas disciplinas, inculcando nuevos modelos de sumisión y comportamientos, la iglesia y el estado fueron acusados de la destrucción de las raíces y el antiguo equilibrio de una manera de actuación y percepción sobre el mundo (Chartier, 1994: 45). Encara que Roger Chartier fa una crítica d'aquest esquema temporal de transició d'una cultura popular lliure i transgressora a les disciplines puritanes que regulaven el comportament individual, quotidià, per ser excessivament simplista i lineal, tampoc nega les seves premisses bàsiques segons les quals s'identifica el procés de modernització-civilització com un procés de progressiu disciplinament dels comportaments en el qual la consolidació de l'estat com a institució de monopolització política i militar va jugar un paper central.

De fet, aquest mateix autor assenyala que per aquesta època, el monopoli de la violència i la fiscalitat assolit pels monarques absoluts va deixar sense funcions a l'aristocràcia nobiliària, la qual es va començar a concentrar a la cort del monarca, generant una cultura de distinció i refinament que legitimava els seus privilegis estamentals (Chartier, 1985 [2002]: 92-93). De fet, aquesta cultura cortesana va ser el dispositiu de disciplina social que exigia als seus participants altes dosis d'esforç en l'aprenentatge i autocontrol de les passions més mundanes: *la vida cortesana requiere de aquellos que participan en ella propiedades psicológicas específicas, que no son comunes a todos los hombres: como el arte de observar a los demás y a sí mismos, la censura de los sentimientos, el dominio de las pasiones, la incorporación de las disciplinas que reglamentan la urbanidad* (Ibid.: 99). D'aquesta manera observem com el mateix Chartier ha oposat la disciplina i l'autocontrol propi de la vida cortesana a la disbaixa i la relaxació de costums atribuïda a la cultura popular tradicional.

Chartier va prendre aquest esquema de diferenciació entre la cultura popular tradicional o premoderna i la cultura cortesana civilitzada de l'obra clàssica de Norbert Elias *El procés de civilització*.²⁸ Aquest darrer autor diferenciava entre el concepte de "civilitat" i el de "civilització". Per "civilitat" entenia el comportament propi de la vida cortesana assimilat ontològicament a l'aristocràcia com a grup social. Per altra banda, sempre segons Elias, el concepte de "civilització" va ser posterior. Feia referència a la creença que qualsevol persona podia accedir a l'estadi de ésser civilitat a partir de l'esforç personal, i que l'expansió dels bons costums i la vida refinada al conjunt de la població era inevitable (1977 [1989]: 90). D'aquesta manera, igual que entenem l'alfabetització com a una part important del procés de modernització, també podem entendre el progressiu disciplinament dels costums i l'autocontrol en la vida quotidiana a través de l'educació com una altre aspecte de la modernització social.

Per altra banda, tot i que el treball era una funció en principi assignada als estaments populars i que es va democratitzar en el procés de civilització, la disciplina horària que es va començar a exigir als obrers industrials a partir del segle XIX ens fa pensar en un aprofundiment en les constriccions que regulaven la manera de treballar. En aquest sentit, Edward P. Thompson ha assenyalat com uns dels canvis més substancials en els hàbits de la classe obrera la racionalització del temps, la seva organització en termes d'eficiència laboral i la irrupció del rellotge com a objecte d'ús quotidià (1991 [1995]: 398). Segons aquest mateix autor, la prova que l'assimilació per part dels treballadors industrials d'aquesta concepció del temps i disciplina de treball va ser tan efectiva, la tenim en el fet que la segona generació d'aquests col·lectius ja va formar comitès per reivindicar la jornada laboral de deu hores, la qual cosa vol dir que ja

²⁸ ELIAS, N. 1977. El proceso de civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas. México: FCE, 1989.

mesuraven el seu esforç i el seu mèrits en unitats de temps modernes (*Ibid.*: 410). D'aquesta manera observam com l'expansió de les disciplines individuals va ser totalment funcional a un dels processos que s'han considerat més característics de la modernització: l'augment de la productivitat en el treball.

La fi de la cultura popular?

Hem vist com les disciplines voluntàries de treball i contenció de les emocions —a les quals podríem afegir per exemple la higiene— han de ser enteses a la pràctica com a imposicions del conjunt social que han estat conseqüència de processos com l'alfabetització i l'individualització com a factors imprescindibles per assolir l'estadi de modernitat o civilització. Així mateix també s'ha assenyalat de manera prou acusada que l'alfabetització va suposar el progressiu arraconament dels mercats lingüístics en els quals es valoraven les destreses en el llenguatge oral al marge de la cultura escrita. Allò que Peter Burke va anomenar la “reforma de la cultura popular” es va traduir per una part en el disciplinament de comportament considerats grollers i poc educats que sobretot tenien a veure amb els instints sexuals i violents, però també va suposar la substitució dels sabers que tradicionalment s'havien produït en el camp de l'oralitat per aquells que es generaven des d'institucions que controlaven la producció i el consum de textos escrits (Burke, 1978 [1991]: 352).

Segons el mateix Burke, va ser cap al segle XVII, amb la reforma protestant i la conseqüent contrareforma catòlica, que el clergat va començar a abandonar les formes de religiositat popular de tradició oral per adoptar una religiositat més lligada a les institucions eclesiàstiques i a la cultura escrita. Més tard, va ser la noblesa i la burgesia que es varen començar a desvincular progressivament de la cultura popular. D'aquesta manera s'ha assenyalat que al segle XVIII a la reforma religiosa li va seguir una reforma laica en la qual s'ha d'entendre la

revolució científica i el pensament ètic i polític de la Il·lustració (*Ibid.* 315). Podem pensar per tant, que progressivament l'escriptura va començar a actuar com a principal competència a partir del qual es valoraren certs mercats lingüístics dominants com a superiors i com a única forma de cultura legítima, per la qual cosa se'n inferioritzaren d'altres, com la cultura oral o popular. D'aquesta manera, tot ens fa pensar que amb la “reforma de la cultura popular” entesa com a procés de modernització, els mercats lingüístics en els quals es valora com a requisit indispensable l'escriptura han anat arraconant aquells propis de la cultura oral.²⁹

No obstant això, l'afebliment de la cultura popular oral i la seva previsible mort definitiva no només s'ha explicat per mor de la substitució del llenguatge oral pel llenguatge escrit. Són molts els autors que han datat la mort de la cultura popular com a conseqüència del procés de modernització a mitjan segle XX, quan l'aparició dels mitjans de comunicació industrials va provocar l'aparició de d'una cultura de masses amb una dinàmica i una lògica diferents. Tot just quan començava a fer-se evident la força dels mitjans de comunicació audiovisuals, als anys quaranta del segle XX, va sorgir una corrent crítica al respecte encapçalada per autors de l'anomenada Escola de Frankfurt com Teodor Adorno o Max Horkheimer, els quals varen posar èmfasi en el poder estandaritzador i homogeneïtzador de la cultura de masses com a expressió de la industrialització de la cultura (Zubieta *et al.*, 2000: 118).³⁰ Així, aquests autors entenien que amb l'aparició de nous mitjans de comunicació que permetien una difusió de la cultura molt més gran i efectiva, la indústria cultural —ja fos l'estat o empreses privades— va disposar d'unes quotes de

²⁹ Aprofundirem en aquest aspecte en el capítol 6 del present text (p. 353)

³⁰ Obra de referència: HORKHEIMER, M.; ADORNO, T. 1944. *Dialéctica del il·luminisme*. Buenos Aires: Sudamericana, 1987.

poder que mai s'havien concentrat de manera tan acusada en les mateixes mans. Poc temps més tard, autors americans influïts per aquestes teories –com Dwight McDonald i altres representants de l'escola anomenada de la “Crítica Radical”— varen oposar la cultura de masses emergent, submissa i reproductora del sistema industrial capitalista a una cultura popular en principi autònoma i creadora respecte als aparells institucionals de l'època: *Folk art grew from below. It was a spontaneous, autochthonous expression of the people, shaped by themselves, pretty much without the benefit of high culture, to suit their own needs. Mass culture is imposed from above. It is fabricated by technicians, hired by businessmen; its audiences are passive consumers* (McDonald, 1957 [1998]: 23). Tanmateix aquest tipus d'esquema antagonístic que oposava la llibertat creativa assimilada a la cultura popular al control ideològic considerat propi de la cultura de masses ha estat criticat per ser excessivament simplista i essencialista.

En aquest sentit Roger Chartier ha assenyalat el potencial inventiu i creador de la recepció dels missatges de la indústria cultural com a demostració de l'agència de les majories subalternes consumidores que ell identifica com a “populars”: *los medios de comunicación de masas no destruyen como frecuentemente se ha creído, la identidad popular. [...] La determinación de imponer modelos culturales a la gente no garantiza la manera en que estos sean usados, adaptados y entendidos* (Chartier, 1994: 53). Així mateix, seria un error pensar en la cultura de masses com allò que substitueix la cultura popular o com el fruit de la modernització de la tradició oral. Autors com Walter Benjamin ja varen reparar molt prest que la cultura de masses era un espai de producció i consum cultural que no tenia res a veure amb l'antiga “baixa cultura” de caràcter oral, que tenia les seves pròpies dinàmiques i es regia per les seves pròpies

lleis (Zubieta *et al.*, 2000: 124).³¹ En aquesta línia Umberto Eco ha assenyalat que no s'ha d'identificar la cultura de masses amb les majories subalternes, ja que es tracta del conjunt de missatges generats des de les indústries culturals cap al conjunt de la població com a massa consumidora, és a dir, també es dirigeix a les elits més cultes que d'aquesta manera esdevenen biculturals (*Ibid.*: 125).³² Observam, per tant, com aquests autors s'oposaven a les tesis d'Adorno i Horkheimer segons les quals la cultura de masses es considerava la substituïda d'una moribunda cultura popular i quelcom oposat a l'alta cultura.

De fet, podem pensar que la cultura de masses ha estat històricament una de les conseqüències de l'expansió dels processos de modernització en clau de civilització, alfabetització i democratització de l'alta cultura distingida que havia nascut als seminaris eclesiàstics i a les corts dels monarques. En aquest sentit, Dwight McDonald va situar cronològicament els inicis de la cultura de masses a principis del segle XIX quan a les ciutats angleses començaren a aparèixer impremtes assalariats que publicaven novel·les, balades o enciclopèdies per encàrrec i d'aquesta manera cobrien una demanda creixent de lectura (1957 [1998]: 22). Aquest autor afirmava que tot i que la cultura de masses va aparèixer de la unió de l'alta cultura i la cultura popular, els elements propis de l'alta cultura varen ser predominants respecte als assimilables a la cultura popular: *It is true that mass culture began as, and some extent still is, a parasitic, a cancerous growth on high culture [...] It is also true that mass culture is to some extent a continuation of the old folk art which until the industrial revolution was the culture of the common people, but here, too, the differences are more striking*

³¹ Obra de referència: BENJAMÍN, W. 1973. *Discursos Interrumpidos I*. Madrid: Taurus.

³² Obra de referència: ECO, U. 1965. *Apocalípticos e integrados*. Barcelona: Lumen, 1990.

than the similarities (McDonald, 1957 [1998]: 22-23).

Peter Burke per la seva banda entenia la cultura de masses com la comercialització de la cultura popular, i assenyalava el llibre imprès com el primer article de consum cultural massiu, cap al segle XVIII (1978 [1991]: 350). Així mateix, aquest autor afirmava que la cultura de masses en estat embrionari i format de llibre imprès va sorgir de la confluència de diverses circumstàncies entre les quals va destacar la voluntat de reforma per part de les elits cultes de la societat –tant laïques com eclesiàstiques–, la concentració de la població a les ciutats, el desenvolupament del capitalisme comercial i la revolució tecnològica de les comunicacions (*Ibid.* 345). A partir d'aquesta anàlisi també podem entendre que la cultura de masses va aparèixer en el seu moment com a fruit de l'expansió de la cultura distingida i cortesana, de la cultura pròpia del llenguatge escrit.

Tanmateix, no hi ha dubte que ben prest es va començar a distingir la cultura comercialitzada a l'engròs pensada per al consum del gruix de la població, de l'alta cultura sempre elitista i minoritària. En aquest sentit, Roger Chartier ha assenyalat com a característica pròpia del processos de modernització en clau de civilització, la progressiva elevació de les exigències de coneixements distintius respecte a les majories subalternes com a legitimació de la diferència social: *La generalización de los comportamientos y obligaciones en primer lugar propios de la sociedad cortesana no debe ser entendida como una simple difusión que va ganando progresivamente todo el cuerpo social a partir de la elite que lo domina. Es más bien el resultado de una lucha de competencia que hace que las capas burguesas imiten las maneras de ser aristocráticas y que, a su vez, obliga a la nobleza cortesana a aumentar las exigencias de urbanidad a fin de volver a darle un valor discriminante. Esta competencia para la apropiación o, por el contrario, la confiscación perpetuada de la distinción es el motor principal del*

proceso de civilización ya que conduce a aumentar los refinamientos del 'savoir-vivre', a multiplicar las prohibiciones, a elevar aún más el umbral de las censuras (1985 [2002]: 101). D'aquesta manera observam com es pot entendre que el progressiu afebliment de la cultura popular oral paral·lel al l'expansió de la cultura de masses, no té per què significar la desaparició també d'una alta cultura especialment refinada i distingida, ja que es generen contínuament noves avantguardes i noves modes que serveixen de distintiu de l'alta cultura ultramoderna de la cultural democratitzada amb anterioritat, en certa manera desfasada. Tot plegat es converteix en una cosa semblant a una cursa en la qual col·lectius més o manco majoritaris van seguir a grups més minoritaris que actuen coma avantguarda generant cultura de distinció. Així és com ho va descriure Norbert Elias en el seu moment: *La civilización se impone en un lento proceso de movimientos de ascenso y descenso. Una clase social o sociedad inferior en proceso ascensional se apropia la función y la actitud de una superior frente a las demás clases o sociedades que también aspiran a ascender, y siempre encontramos una clase o grupo más numeroso pisándole los talones al que ha subido y convertido en clase superior* (1977 [1989]: 466). És per això que la modernitat s'ha identificat històricament amb el canvi i la novetat, elements que esdevenen imprescindibles i constitutius dels mateixos processos modernitzadors.

Per altra banda, la democratització del llenguatge escrit a través de l'escola i la premsa i l'expansió dels nous mitjans de comunicació audiovisuals que feren possible la massificació cultural, va provocar segons Jürgen Habermas la transformació de l'esfera pública política que va néixer com un espai de debat entre individus lliures i ben informats i s'ha acabat convertint segons aquest autor en un espai de control de la opinió pública massificada (1989b: 162). Segons Habermas l'esfera pública de debat polític va néixer als salons i cafès dels segle XVIII a Gran Bretanya i Alemanya en els

quals cada individu podia expressar i argumentar lliurement les seves opinions. Es tractava d'un espai que anà creixent de forma paral·lela als processos de modernització a través de mitjans de comunicació com la premsa, encara que la lliure opinió formada es veia amenaçada quan el poder polític no es trobava subordinat a la demanda democràtica d'accés a la informació. Tanmateix, el mateix Habermas reconeixia que l'esfera pública va deixar de ser un espai de debat democràtic en la mesura que es va transformar, és a dir, que les seves dimensions varen sobrepassar el debat cara a cara i les grans corporacions empresarials o les institucions estatals que controlaven els mitjans de comunicació varen començar a monopolitzar el privilegi de la informació, per la qual cosa ja no era l'opinió de les persones com a individus educats i informats que s'exportava de l'àmbit privat al públic, sinó la informació i l'opinió dels mitjans de es traspassava de l'àmbit públic al privat, a les cases particulars dels ciutadans (*Ibid.*). D'aquesta manera podem deduir que l'individualisme que en un primer moment es pot considerar que comporta els processos de modernització, esdevé una ficció en la mesura que el poder de generació i transmissió del coneixement sobre l'entorn social es concentra en aparells institucionals, i en la mesura que a partir del poder que s'exerceix des d'aquests aparells institucionals l'àmbit públic envaïx l'espai privat de les "consciències individuals".

Tot plegat ens fa arribar a la conclusió que, independentment de si la cultura de masses és fruit de la industrialització de la cultura popular o de l'expansió de l'alta cultura, allò que més ens interessa, i que sembla que no es discuteix, és que amb els mitjans de comunicació de masses el poder cultural es concentrà cada vegada en aparells institucionals més centralitzadors i l'espai d'autonomia en la producció cultural de les majories subalternes cada vegada es tornà més reduït. D'aquesta manera, les majories subalternes cada cop es varen

veure més relegades al paper de conjunt d'individus estrictament consumidors de cultura que exercien cada vegada més poca pressió en l'acte receptor de les propostes de la indústria cultural. En aquest a línia, Michel de Certeau ha assenyalat com una de les principals característiques dels processos de modernització, la progressiva reclusió de la major part de la població a un paper marginal de consumidors sense capacitat de proposició i producció cultural: *Marginality is today no longer limited to minority groups, but is rather massive and pervasive; this cultural activity of the non-producers of culture [el consum de productes culturals comercialitzats], an activity that is unsigned, unreadable, and unsymbolized, remains the only one possible for all whose nevertheless buy and pay for the showy products through which a productivist economy articulates itself. Marginality is becoming universal. A marginal group has now become a silent majority* (Certeau, 1984 [1998]: 487-488). Les majories silencioses a les quals fa referència aquest autor, de ben segur tenen el poder de modificar i manipular les proposicions de la indústria cultural en la seva recepció, però ja no tenen el poder de proposició i producció mínimament autònoma que se'ls ha atribuït respecte a èpoques anteriors de la història.

Tot plegat ens fa pensar que paral·lelament al desplegament dels processos de modernització els grups subalterns com poden ser per exemple els col·lectius pagesos s'han vist amb més pocs espais d'autonomia de creació de coneixement sobre sí mateixos i sobre el seu entorn, i per tant s'han vist amb moltes més dificultats per desenvolupar la seva subjectivitat històrica col·lectiva. La sofisticació de la societat, la divisió de rols i funcions entre diferents grups socials i l'expansió de l'ordre social cada vegada a unitats més grans requereix uns aparells institucionals cada vegada més complexos i potents que ofeguen els grups subalterns i els redueixen les possibilitats de disposar de mecanismes a través dels quals reproduir-se com a subjectes històrics. Si

pensem en la reproducció de les viles rurals com a subjectes històrics, podem plantejar que segurament la progressiva substitució de l'anomenada cultura popular per la cultura lletrada i la nova cultura de masses, segurament va deixar als seus veïnats i veïnades sense tot un seguit d'eines de comunicació i construcció del coneixement que funcionaven en el camp de l'oralitat i esdevenien un mecanisme de reproducció de la subjectivitat històrica col·lectiva. Així, podem pensar que aquesta ha estat una de les vies a través de les quals el món rural s'ha subordinat i finalment assimilat als poders urbans en els processos de modernització.

Les insuficiències de l'estat espanyol.

Partint de la base que el procés de modernització del món rural va ser un fenomen d'homogeneïtzació i aculturació dels col·lectius pagesos respecte al món urbà, Eugen Weber va plantejar que en el cas de la França de finals de segle XIX i principis del XX, va ser el propi estat francès el principal agent modernitzador del camp, ja que les iniciatives privades de modernització es varen concentrar sobretot en les ciutats (Weber, 1976: 493-494). Sembla que per impulsar la modernització d'extenses àrees rurals que quedaven lluny de les capitals i al marge dels eixos de comunicació industrialitzadors, es necessitava un esforç voluntariós i suplementari del qual només es podien fer càrrec les institucions. En aquest sentit, aquest autor ha destacat tres canals principals a través dels quals l'acció de l'estat es va traduir en la modernització del camp en el cas francès: a través de la creació d'una xarxa de vies de comunicació terrestres o marítimes extensa i moderna; d'una xarxa de centres d'ensenyament públic en el marc dels quals s'alfabetitzà i nacionalitzà la població; i a través del servei militar obligatori i universal: *Between 1880 and 1910 fundamental changes took place on at least three fronts. Roads and railroads brought hitherto remote or inaccessible*

regions into easy contact in the markets and life ways of the modern world. Schooling taught hitherto indifferent millions the language of the dominant culture, and its values as well, among them patriotism. And military service drove this lessons home (Ibid.). D'aquesta manera Weber ja destacava la importància de la funció modernitzadora assignada a les administracions estatals durant els segles XIX i XX.

Partint de la base que els processos de modernització s'han entès tradicionalment en tres grans grups —el procés de construcció de l'estat-nació, la industrialització i mercantilització de l'economia, i la secularització cultural— el paper que ha tingut l'estat espanyol al llarg del segle XIX i la primera meitat del XX com a agent que havia de facilitar-los i estimular-los ha estat insuficient amb paraules de José Álvarez Junco (2001b: 29-51).

Pel que fa a la feina de creació de les institucions i la xarxa administrativa territorial de l'estat-nació espanyol és obvi que el principal agent va ser el mateix estat, sobretot en les dècades centrals del segle XIX després de la victòria liberal en la primera guerra carlista. Així mateix, hem d'assenyalar que el reforçament i la centralització de l'estat dut a terme durant els segles XVIII per l'absolutisme borbònic i les elits il·lustrades que controlaren els governs en moltes èpoques d'aquell segle, havien deixat una herència certament favorable en la tasca de creació i consolidació de l'aparell institucional estatal dut a terme per l'estat liberal al segle XIX. No hi ha dubte que una de les tasques considerades pròpies de la construcció de l'estat-nació és el desplegament de tot un seguit d'unitats administratives de base territorial a partir de les quals se centralitzava el territori o almanco se li donava una certa homogeneïtat, ja que la homogeneïtat entre les diferents unitats administratives de la mateixa categoria era un requisit que es considerava imprescindible. Fos més centralitzat o descentralitzat el model d'estat que es projectava en l'administració territorial, no hi ha dubte

que això suposava la centralització de serveis i recursos entorn a àrees urbanes, ja fossin aquestes la capital federal, la capital de l'estat, la capital de la província, del partit judicial o el municipi. En el cas de l'estat espanyol el primer intent seriós d'homogeneïtzació administrativa territorial es va donar durant la dominació napoleònica sota el regnat de Josep I quan a l'any 1810 es va fer el pla de divisió de l'estat en prefectures a imitació del model revolucionari francès. Tot i els projectes posteriors de divisió provincial del territori de l'estat que es feren en el marc de les Corts de Cadis, no va ser fins a l'any 1833 que el ministre de foment del govern liberal Javier de Burgos va plantejar la divisió en províncies a imitació del model centralista bonapartista de prefectures que anteriorment s'havia instaurat. En aquest model de divisió provincial les autoritats militars i civils de les províncies serien elegides des de la capital. Va ser així que varen néixer les administracions provincials que han perdurat fins a l'actualitat.

Tot plegat va anar acompanyat de l'homegeneïtzació i centralització jurídica pel que fa a la seva vessant legislativa. Aquest procés centralitzador es va començar de fet quan la victòria borbònica en la Guerra de Successió l'any 1715 es va traduir en la supressió dels furs dels regnes de la Corona d'Aragó, l'antiga legislació medieval particularista que s'havia redactat principalment durant els segles XIII i XIV. El fet que fos un cos legislatiu tan antic el feia desfasat fins al punt la major part de la legislació foral gairebé no tenia incidència social per mor que el canvi històric de tot ordre esdevingut amb el temps el feia gairebé inaplicable. D'aquesta manera podem pensar que la supressió del furs va tenir un caràcter més de centralització simbòlica i esborrament d'antigues institucions i unitats administratives que fragmentaven el territori de l'estat. Per altra banda, no podem oblidar que els furs esdevenien de gran importància respecte a qüestions militars pel fet que excedien a la població que sotmetin de ser quintada per formar part dels exèrcits en cas de guerra.

Igualment tenien una importància de primer ordre en aspectes econòmics i comercials ja que imposaven aranzels interns. Els furs de Navarra i les tres províncies basques, juntament amb les seves corts pròpies es varen anar desmantellant de mica en mica com a conseqüència de les derrotes carlistes en les successives guerres que es varen anar esdevenint durant el segle XIX. Així i tot es mantingueren certs privilegis fiscals i militars pel que fa a l'exempció d'impostos i quintes. L'extinció definitiva dels règims forals d'aquests territoris l'any 1877 va desembocar en la institució dels concerts econòmics, un avantatjós règim fiscal que reduïa la contribució d'aquests territoris a l'economia de l'estat i que han persistit fins a l'actualitat (González Antón, 1988: 78-82). La supressió dels furs es va complementar al segle XIX amb la tasca d'homegeneïtzació jurídica en la feina d'elaboració de codis legislatius comuns a tot l'estat que substituïen els antics codis civils locals. Ens estem referint per exemple a la creació del codi mercantil durant el regnat de Ferran VII, del codi penal en el regnat d'Isabel II de les lleis d'enjudiciament civil i penal creades durant el Sexenni Democràtic, etc. (Álvarez Junco, 2001a: 537)

Per altra banda, ja hem vist com el monopoli dels tributs per part de l'estat i la homegeneïtzació del sistema fiscal han estat considerats con dos dels factors de modernització entesa com a procés de reforçament del poder de l'estat cada vegada més present en la vida quotidiana de les persones. La unificació definitiva del sistema fiscal l'estat espanyol s'ha atribuït a la reforma fiscal que va dur a terme el ministre d'hisenda, Alejandro Mon l'any 1845 que va proposar noves contribucions com les que gravaven sobre els bens immobles i en consagrava d'antigues com els impopulars consums que gravaven el consum de productes bàsics de primera necessitat i que pagaven en gran part la població amb més poques possibilitats econòmiques (Artola i Martín, 1988: 201; Paredes, 1996: 255). Poc abans s'havien eliminat diferents formes tributàries que no estaven

controlades pel l'estat amb la seva totalitat. L'any 1837, amb l'abolició dels senyorijs jurisdiccionals varen desaparèixer els pocs impostos menors que havien romàs sota el control senyorial davant la pressió constant de l'estat per fer-se amb el control dels més importants al llarg dels segles anteriors. Pel que fa a impostos que es cobraven al conjunt del territori i no estaven sota el control total de l'estat, hem de destacar el delme controlat a mitges per l'estat i l'església. L'any 1821, durant el trienni liberal es va reduir aquest impopular impost a la meitat, mentre que fou definitivament abolit l'any 1841. D'aquesta manera no hi ha dubte que amb la reforma de Mon de 1845 l'estat assolí de manera irrefutable el monopoli de la fiscalitat a tot el territori que oficialment li pertocava a partir d'un sistema igualitari i uniformitzador pel que fa al territori, a excepció de Navarra i les tres províncies basques.

Juntament amb el monopoli de la fiscalitat, la construcció de l'estat-nació requeria el monopoli de la judicatura a l'hora d'impartir justícia. Aquest monopoli es va assolir als anys trenta del segle XIX en el marc de la primera guerra carlista. L'any 1837 es varen abolir els senyorijs jurisdiccionals en el territori dels quals el senyor encara monopolitzava la justícia de baixa instància. Per altra banda, poc temps abans, l'any 1834 es va abolir definitivament el tribunal de la Sant Inquisició que romania sota control eclesiàstic. Així mateix, a principis del segle XIX aquesta forma de justícia eclesiàstica ja havia perdut gran part de la seva incidència i el seu pes social per mor de l'acció dels governs il·lustrats que en el marc de les monarquies absolutes del segle XVIII s'havien succeït. De totes maneres, talment així com va assenyalar Max Weber, el monopoli de la fiscalitat i de l'administració de justícia per part de l'estat modern no seria possible i no tindria sentit sense el monopoli de la violència física, per la qual cosa feia falta una força policial comú amb una presència notable a tots els racons del seu àmbit territorial. En el cas de l'estat espanyol aquesta força policial va ser creada l'any

1844 amb la fundació del cos de la guàrdia civil. A diferència de les antigues milícies nacionals liberals que depenien de les administracions municipals i varen quedar dissoltes aquell mateix any, el cos de la guàrdia civil era de caràcter militar i s'organitzava en un comandament únic i centralitzat. Per paga, les milícies nacionals pràcticament només tenien presència en les ciutats, mentre que la guàrdia civil es va especialitzar en el manteniment de l'ordre a l'àmbit rural.

Per altra banda, el monopoli de la violència física assolit per l'estat també suposava l'existència d'un cos militar d'exèrcits amb comandament únic, que de fet s'havia heretat de l'absolutisme borbònic del segle XVIII. Així mateix, amb la construcció de l'estat-nació espanyol al segle XIX se li va intentar donar una funcionalitat addicional a la merament bèl·lica. Aquesta nova funció havia de tenir un caràcter identitari i educatiu. L'exèrcit havia de ser una escola on es transmetessin els valors patriòtics i on es generàs un sentiment de germanor entre persones diferents provinents de tots els territoris i totes les classes socials de l'estat (Weber, 1976: 292-303). Aquest era almanco el propòsit dels articles sobre l'exèrcit de la constitució de 1812 redactada a les corts de Cadis, i de la Llei Constitutiva de l'Exèrcit de 1821, redactada durant el Trienni Liberal. En aquest cos legislatiu s'afirmava l'obligatorietat del servei militar a tots els homes sense cap tipus d'exclusió i sense possibilitat d'exempció. Així mateix, aquestes disposicions legals mai es varen posar del tot en pràctica i a l'ordenança que el gabinet Calatrava va dictar sobre les quintes l'any 1837 s'aboliren formalment les exempcions gratuïtes a nobles, clergues i determinades professions encara que a la pràctica es contemplava la possibilitat de la compra de la redempció pagada en metàl·lic i es deixava oberta la possibilitat de la compra de substitucions. Això va donar un to marcadament classista a l'exèrcit estatal, ja que les famílies més riques lliuraven als seus fills del servei militar, ja fos pagant a l'estat o oferint una recompensa

econòmica sucosa a un substitut més pobre. Fins i tot es varen crear companyies d'assegurances que asseguraven de lliurar als fills del servei militar a canvi del pagament de quotes anuals que es pagaven des que el fill naixia. D'aquesta manera l'exèrcit es va convertir en qualsevol cosa excepte una institució on es feia efectiva la fraternitat nacional entre joves de totes les classes i tots els territoris de l'estat. Entre 1837 i 1912, quan el govern Canalejas va abolir la redempció en metàl·lic i la substitució, es calcula que entre un 20% i un 25% dels joves de l'estat varen evitar el servei militar i en molts casos les guerres per mor d'aquest sistema d'exempcions (Carrasco Pérez, 1991: 1090). Tot plegat va comportar un cert sentiment de ressentiment i una percepció d'injustícia entre amplis sectors de les majories populars que va anar conformant una certa ideologia antiestatal i antimilitarista. Fins i tot quan es varen abolir les redempcions en metàl·lic i la compra de substituïts l'any 1912, es va establir la fórmula dels soldats de quota segons la qual els que pagassin certes quantitats de doblers prefixades feien un servei militar de cinc o deu mesos enlloc dels tres anys obligatoris en el servei ordinari. En aquesta època s'autoritzaven les compres dels números del sorteig de destins per evitar els destins més durs a les colònies d'Àfrica. La política de quotes no va desaparèixer fins l'any 1936. Tot i el caràcter classista del servei militar, repulsiu per amplis sectors de la població de l'estat, José Álvarez Junco ha assenyalat que el servei militar no va deixar de ser un canal de modernització i nacionalització de la població rural *al romper su aislamiento y hacerles convivir con otras personas a las que empezarían a ver como compatriotas de otras regiones; al practicar un idioma que considerarían común, y al someterles a un baño masivo e intenso de retórica sobre la necesidad de posponer el egoísmo individual ante el bien de la patria* (2001a: 551-552). D'aquesta manera observam que a la mesura que el servei militar posava en contacte als joves pagesos amb el món urbà i amb altres joves "espanyols" de

diferents procedències, l'exèrcit contribuïa per bé o per mal a la transmissió d'una certa identitat espanyola ja fos adoptada en sentit positiu o en sentit negatiu pels seus receptors.

Per altra banda, un dels objectius de la tasca d'uniformització duta a terme pels estats al llarg del segle XX va ser la de generar el marc legal i administratiu que fes possible la consolidació de mercats nacionals. Ja hem vist que la uniformització territorial implicava a la llarga l'eliminació d'aranzels interns de dificultaven el comerç dins el territori de l'estat. Així mateix, l'estat es va dotar d'institucions financeres per regular l'economia en el sentit que pogués funcionar com una economia lliure de mercat. A l'estat espanyol l'any 1831 es va crear la borsa de Madrid i l'any 1856 el banc d'espanya. Un dels objectius d'aquesta darrera institució va ser la uniformització de la circulació de moneda arreu de l'estat, per la qual cosa es va l'any 1868 es va crear la pesseta com a única moneda vàlida en el territori de l'estat, l'emissió de la qual va ser monopolitzada pel mateix banc d'Espanya des de 1874. La uniformització monetària va anar precedida de la uniformització en el sistema de pesos i mesures, la qual cosa possibilitava un comerç estandarditzat de productes agraris en àmplies extensions de territori. Tot i que el sistema mètric es va crear a la França revolucionària l'any 1795 no va ser fins a 1849 que a l'estat espanyol es va fer públic la seva obligatorietat, establint pocs anys més tard uns tipus i equivalències particulars que no s'avenien amb el dels altres estats. L'any 1875 l'estat espanyol es va adherir a la convenció internacional que fixava els estàndards comuns gairebé a tot l'àmbit global. Tot plegat ha estat assenyalat per Eugen Weber com un requisit imprescindible perquè la pagesia abandonàs la tradicional economia de subsistència i de cada vegada destinàs més esforços i recursos a la producció de bens per a la comercialització (1976: 40).

A aquestes mesures de formació d'un mercat intern de lliure competència varen anar acompanyades als decennis

centrals del segle XIX d'una reforma agrària que tenia com a objectiu augmentar la productivitat del camp i d'aquesta manera omplir el mercat nacional de bens de consum. Les bases de la liberalització de l'economia agrària ja s'havien posat amb la legislació que va generar les polítiques reformistes dels governs il·lustrats de Carles III, quan per exemple, l'any 1765 es varen liberalitzar el preu del gra, abolint les taxes del preus màxims. Per altra banda el mercat de treball agrícola es va liberalitzar per aquella mateixa època amb la Provisió de 1767 abolint les taxes de contractació de jornalers. Per altra banda, al llarg del segle XIX es varen dur a terme la reforma que va possibilitar la privatització de la propietat de la terra. Es tracta de les polítiques de desamortització de les terres de l'església i els municipis i de desvinculació de les terres que eren propietat patrimonial de l'aristocràcia. El problema de la baixa productivitat agrícola de la major part del territori cultivable de l'estat espanyol a causa de les limitacions i les obligacions a les que estava vinculat com a patrimoni de certes institucions o certs llinatges —les anomenades mans mortes— ja va ser plantejat per pensadors il·lustrats del segle XVIII com Jovellanos, els quals ja proposaven la idea d'alliberar el territori rústic i privatitzar-lo per estimular un augment de la productivitat agrícola del sòl.

L'any 1798 el gabinet executiu presidit per Godoy ja va dur a terme les primeres mesures desamortitzadores i desvinculadores, encara que molt tímides. Durant el regnat de Josep I també es varen privatitzar de manera bastant desorganitzada i espontània algunes terres comunals vinculades a les institucions municipals. L'any 1820 per la seva banda es va donar un nou procés desamortitzador que sobretot va afectar a les propietats dels ordres regulars. Tanmateix va ser durant els anys 1836 i 1837, en plena guerra carlista, que el cap del govern liberal Juan Álvarez Mendizábal es va establir el cos legislatiu que va possibilitar una desamortització dels bens eclesiàstics.

D'aquesta manera es va encetar un procés d'adquisició per part de l'estat dels bens de l'església que va ser especialment intens entre 1841 i 1844, i va afectar tant al clergat regular com secular. Per altra banda l'anomenada Llei Madoz de 1855 va encetar un nou procés desamortitzador de caràcter general que es va allargar fins a 1876, i que va afectar tant al patrimoni eclesiàstic com al municipal. La reforma agrària liberal va combinar les polítiques desamortitzadores de les anomenades mans mortes amb les polítiques de desvinculació dels patrimonis dels grans llinatges aristocràtics a partir de les quals es va abolir el *mayorazgo*. Amb aquesta política de desvinculació es va deixar les antigues propietats patrimonials inalienables com a propietats privades a mans dels seus antics propietaris, amb l'objectiu de fomentar la inversió de capital en les terres i augmentar la productivitat del camp. La constitució de Baiona de 1808 ja va iniciar el procés desvinculador, però no va ser fins l'any 1820 que es varen posar les bases legals per a aquesta reforma que no es va fer efectiva fins als anys 1836 i 1837 en els quals es va abolir definitivament el *mayorazgo* y el conjunt del règim senyorial. Tot plegat va ser complementat amb l'abolició d'institucions ramaderes com la Mesta, que es va fer efectiva l'any 1836. Amb els privilegis de pas indiscriminat del ramat per les terres cultivades institucions del mateix tipus que la Mesta atemptaven contra la propietat privada i el dret a tancar els voltants de les propietats rústiques per impedir el pas de persones o ramat. Finalment també hem d'esmentar les polítiques de colonització de terres antigament improductives dutes a terme amb la Llei de Colònies Agrícoles i Poblament de 1868 amb la qual es donaven exempcions fiscals i militars a aquelles persones que estassin disposades a poblar noves terres cultivades guanyades a les marines, a les albuferes o a altres zones humides, tot amb l'objectiu de fer augmentar la producció agrícola.

Així mateix, no hi ha dubte que els resultats de la reforma agrària liberal no

varen ser els esperats pel que fa a l'augment de la productivitat de la terra i l'estímul de la producció agrària especialitzada destinada al comerç. Podem pensar que a moltes regions de l'estat tant la burgesia emergent com l'antiga aristocràcia que es varen convertir en propietaris de grans latifundis varen adoptar una actitud rentista i especulativa més que no productiva i comercial. D'aquesta manera, hem d'entendre que la revolució agrícola en el marc de la qual la pagesia es va veure transformada en un conjunt d'empresaris i treballadors cada vegada més escàs per mor de la mecanització del camp, fenomen que Eugen Weber ha datat a finals del segle XIX per al cas d'àmplies regions de l'estat francès (1976: 115-130), no es va donar a tot el conjunt del territori de l'estat espanyol. És per això que la reforma agrària que es va proposar l'any 1932 en el marc de la Segona República i que volia afectar als grans latifundis privats es va justificar oficialment a partir dels vells arguments liberals de deficiència en la productivitat de les explotacions agràries latifundistes, més que no per motius de justícia social o repartiment de la propietat.

Juntament amb la privatització del camp, un altre front obert en les polítiques estatals del segle XIX dutes a terme amb l'objectiu de generar un mercat nacional lliure que havia d'estimular l'augment de la productivitat, va ser la creació de les condicions que afavorissin la formació d'una xarxa de vies de comunicació efectiva, tant per via terrestre com marítima, que facilités i abaratís el comerç i el moviment de mà d'obra. Aquesta revolució en els transports havia de conduir a la capitalització i l'especialització de la producció agrària, i havia de facilitar l'emigració d'una part important de la població pagesa que a mesura que es mecanitzava el camp havia d'ocupar els llocs de treballs generats per la indústria a les ciutats. En aquest sentit Eugen Weber ha vist amb el fenomen de millora de les comunicacions que es va donar a la segona meitat del segle XIX com un dels principals factors de

modernització del món rural de l'estat francès, ja que es va convertir en un dels principals canals de comunicació entre el camp i la ciutat, especialment la capital a través del comerç i les migracions (1976: 195-221).

L'acció de l'estat espanyol en l'establiment d'una xarxa viària d'àmbit estatal es remunta una altra vegada al regnat de Carles III quan a l'any 1761 es va ordenar per reial decret establir una xarxa radial de carreteres amb centre a Madrid. Per afegitó, a l'any següent es va organitzar el manteniment públic dels camins mitjançant una reial cèdula. Encara que no hi ha dubte que el decret no va obtenir els resultats esperats, allò que sí va aconseguir va ser fer hegemònica la idea que qualsevol xarxa viària terrestre a l'estat espanyol havia de girar al voltant de la capital, per la qual cosa s'entenen les vies de comunicació com a instruments per expandir la influència de la capital a tots els territoris de l'estat i centralitzar l'administració dels seus recursos. Va ser una altra vegada en els decennis centrals del segle XIX que es va començar a fer efectiu de manera seriosa un pla de carreteres d'àmbit estatal que seguia novament l'esquema radial proposat amb anterioritat. Aquest pla es va fer públic l'any 1840 i a l'any següent es promulgaren les ordenances de conservació dels camins i adopció de mesures policials de seguretat. L'any 1851 la llei d'administració de carreteres les dividia segons el nou esquema territorial administratiu de l'estat liberal en carreteres nacionals, provincials i locals; administrades per l'estat, la diputació provincial i el municipi respectivament. També per iniciativa de l'estat es va complementar el desplegament del pla de carreteres a través de l'organització d'una escola d'enginyers de camins, ponts i canals a Madrid l'any 1835 que va fer possible la formació d'un cos d'enginyers preparats per a la construcció de la xarxa viària. Tot plegat es va complementar amb el desplegament del cos nacional de la guàrdia civil l'any 1844 que oferia una seguretat als passatgers i mercaderies que circulaven per les vies davant possibles

assalts, que abans no es tenia. Així, podem pensar que la circulació de persones i mercaderies era molt més factible l'any 1868 quan la xarxa viària estatal tenia 18.000 Km –9.500 dels quals construïts durant el segle XIX— que els decennis anteriors a la primera guerra carlista. Tanmateix sembla que la xarxa viària va ser insuficient, almanco fins a la implantació del ferrocarril durant el darrer quart del segle XIX. Aquest fenomen ha estat relacionat per José Álvarez Junco amb la pervivència de la multiplicitat d'identitats rurals locals per damunt de la nacional i urbana, i del patronatge polític per damunt de l'esfera pública de lliure opinió: *No hay viajero europeo que no calificara de pésima la red de comunicaciones entre las diferentes partes de la montañosa Península Ibérica, durante al menos los tres primeros cuartos de siglo [...]. No es de extrañar por tanto que los núcleos de poder local resistieran con tanto éxito a las disposiciones legales que decretaban una y otra vez su desaparición* (2001a: 541). D'aquesta manera, sembla que almanco durant la major part del segle XIX la xarxa viària va ser insuficient per integrar territorialment un mercat de bens de consums i mà d'obra. D'aquesta manera el teòric “mercat nacional” es veia fracturat i amb grans llacunes interiors. Els posteriors plans de carreteres duts a terme pels règims dictatorials del segle XX presentats l'any 1925 i 1950 respectivament ens fan pensar que aquesta mateix fenomen d'insuficiència en la inversió estatal va ser la tònica general durant la primera meitat d'aquest segle.

La primera línia regular de ferrocarril va ser la que unia Barcelona i Mataró inaugurada l'any 1848, data bastant tardana si la comparem amb les primeres línies dels països veïnats d'Europa. Aquesta línia es va fer per iniciativa privada. El fet que no es disposàs de cap xarxa viària precedent, com passava en el cas de la xarxa de carreteres, es va traduir en el fet que es pensàs que la construcció de la xarxa de ferrocarril s'havia de fer a partir de la iniciativa privada, seguint les línies de

pensament econòmic pròpies del liberalisme de l'època. Tanmateix, l'estat va ser assignat com l'agent que s'havia d'encarregar del disseny global de la xarxa i de fer les concessions de les línies a les companyies privades. El primer pla general de ferrocarrils es va fer l'any 1851 i plantejava una altra vegada un esquema radial amb centre a Madrid. Així mateix, el dèficit de la iniciativa empresarial a l'hora de construir les línies va fer que durant el Bienni Progressista entre 1854 i 1856 s'oferissin privilegis molt avantatjosos en les concessions per a les companyies de ferrocarril que els construïssin, concedint pràcticament tots els beneficis als agents privats constructors de la infraestructura. D'aquesta manera des que es va promulgar la Llei de Ferrocarrils l'any 1855, i fins a l'any 1868, es varen construir més de cinc mil quilòmetres de línies de ferrocarril que sobretot cobrien les principals rutes bàsiques que comunicaven Madrid amb la perifèria de l'estat.

Pel que fa al transport marítim, la instauració d'una xarxa de ports d'àmbit estatal es va planificar en el reglament de ports de 1852, seguint en part del mateix model que els ferrocarrils. L'estat va dissenyar amb aquest reglament un mapa amb aquells que havien de ser els principals ports de l'estat dividint-los en dues categories: ports mercantils i ports de refugi. L'estat s'havia d'assegurar de la construcció o la modernització d'aquests ports per la qual cosa va fer concessions a companyies privades perquè s'encarregassin de fer les remodelacions necessàries. Tanmateix, l'avanç en la construcció i la remodelació dels principals ports no es va fer efectiu fins a l'època del Sexenni Democràtic, ja que amb la Llei d'Obres Públiques de 1868 va permetre la creació de juntes d'obres de port que coordinaven l'acció de l'estat i les iniciatives privades.

La integració d'un mercat de lliure circulació de mercaderies d'àmbit estatal no només va afavorir de circulació de bens de consum que permetia l'especialització de la producció agrària i l'abandonament

de les polítiques d'autosubsistència per part de les viles rurals i les famílies pageses. Un altra forma de consum de productes mercantilitzats va ser l'assistència a espectacles de pagament com per exemple el teatre, el cinema, els toros o el futbol. Es tracta de formes d'oci que foren innovadores en el seu moment i que en gran part es basaren en la seva publicitat que es canalitzava a través de nous mitjans de comunicació com la ràdio o la premsa. Aquestes noves formes d'oci mercantilitzats havien de substituir els vells passatemps que se solien establir com a formes de socialització pràcticament obligatòries al llarg del calendari festiu de les viles rurals. En aquest sentit, des del camp de la sociologia J. Dumazeider ha assenyalat que l'oci mercantilitzat és un fenomen que va néixer en el sí de la burgesia europea al segle XIX i que en la mesura de la classe obrera va anar reduït la seva jornada laboral i va veure els seus salaris en augment es va anar estenent cada vegada més a les capes populars, per la qual cosa el concepte mateix d'oci s'ha d'entendre com a un producte de la modernitat i la industrialització (Uría, 2003b: 87).³³

En les societats prèvies al procés industrialitzador en el qual es va imposar la disciplina horari del treball, l'oci no existia i es dedicava el temps de descans al qual obligava el calendari agrícola a la socialització a través de rituals i cerimònies religioses que esdevenien obligatòries per al conjunt de la població. Així, podem entendre que l'oci preindustrial a les viles rurals es reduïa bàsicament al descans dominical i l'assistència obligatòria als oficis religiosos, la qual cosa es complementava en un calendari festiu bastant carregat de moments de sociabilitat relaxada i disbauxa col·lectiva (*Ibid.*: 98). Peter Burke ha vist la progressiva aparició de formes d'oci mercantilitzats en les societats modernes com la gènesi de la cultura de masses i l'ha explicada com la confluència

de factors com la formació de mercats d'intercanvi comercial d'àmbit estatal basats en la circulació de moneda, la formació d'unes classes mitjanes en expansió que gaudien el temps i els doblers necessaris per gaudir d'aquests serveis d'oci, i l'acció de l'estat o organitzacions d'àmbit estatal a l'hora de regular i estandaritzar els espectacles (1978 [1991]: 348-349). El mateix Burke assenyalava com a molts estats europeus el circ com a espectacle de pagament va ser una activitat empresarial pionera en el negoci del oci, encara que remarca dos casos certament peculiars: el cas del Regne Unit amb els espectacles de boxa com a negoci pioner, i el cas de l'estat espanyol amb els espectacles taurins.

Davant el perill de ser considerat un art bàrbar i incivilitzat pels continguts de violència i perill que suposava, la tauromàquia va ser regulada i estandaritzada en normes comuns en el territori de l'estat espanyol pels governs il·lustrats dels monarques borbònics del segle XVIII. D'aquesta manera es varen establir les bases per a la formació d'una estructura empresarial d'oci comercialitzat que disposava d'un mercat massiu i un circuit estable en els quals les estrelles de l'art de torejar tenien l'oportunitat de fer feina durant tot l'any i professionalitzar-se. Durant aquest segle es varen construir les primeres places de braus i aparegueren les primeres estrelles mediàtiques com va ser el cèlebre cas de Pepe Hillo conegut a la principals ciutats de l'estat. Tot això seria el precedent del desenvolupament d'una organització empresarial més complexa que mantindria tota una indústria ramadera, suposaria les primeres inversions importants en publicitat a través d'una cartellística d'estil propi i peculiar i finalment es traduiria en una organització mercantil de venda de bitllets i distribució de localitats segmentades en diferents categories socials de preus: sol, ombra, tribuna, etc. (Uría, 2003b: 86; Shubert, 2001: 113-127). D'aquesta manera l'any 1867 ja es comptabilitzaven a tot l'estat més de cinc-cents mil seients en el conjunt de les places de braus construïdes a les principals ciutats.

³³ Cita original a DUMAZEIDER, J. 1975. "Ocio", a D. L. Sills. *Enciclopedia de las ciencias sociales. Volumen 7*. Madrid.

Així mateix, tot i la precocitat històrica dels espectacles taurins com a espectacle mercantilitzat i de masses, sabem que no va ser fins després de la primera guerra mundial que la indústria de l'oci va començar a enlairar-se a l'estat espanyol, primer a les ciutats on per lògica demogràfica hi havia un mercat d'espectadors més gran i més tard, només de manera marginal, a les viles rurals i al camp (Uría, 2003b: 79-80).

No hi ha dubte que la premsa va jugar un paper important a l'hora de fer publicitat dels espectacles de pagament que s'oferien a unes classes mitjanes que s'expandien cada vegada més. D'aquesta manera per a la formació d'un cos empresarial sòlid relacionat amb l'oci mercantilitzat no només feia falta un nivell de vida mínimament elevat o l'activitat reguladora de l'estat, sinó també una població majoritàriament alfabetitzada. L'alfabetització a les escoles ha estat assenyalada com el principal canal de modernització del món rural i assimilació a les pautes de coneixement i comportament urbanes al llarg del segle XX (Weber, 1976: 303-339). Aquest autor ha destacat sobretot el paper nacionalitzador de l'escola a l'hora de reproduir una identitat política i etnolingüística d'acord amb les institucions de l'estat-nació, la qual cosa incloïa l'ensenyament de la llengua nacional i el desprestigi de les parles locals, igual que l'ensenyament de la geografia i la història del territori que delimitaven les institucions estatals. En aquest sentit, hem de destacar que aquest autor a reparat per al cas de l'estat Francès que l'alfabetització massiva es va realitzar cap a finals del segle XIX quan en el marc legal de la Tercera República es va donar una potenciació de l'escola pública sense precedents, la qual cosa es va traduir en unes taxes d'analfabetisme cada cop més baixes (*Ibid.*).

Tanmateix, aquest no va ser el cas de l'estat espanyol. L'any 1857 es va promulgar la Llei General d'Instrucció Pública en la qual l'estat dissenyava una ensenyança estandarditzada i homogènia pel conjunt de nins i nines, completament

en castellà i controlada a mitges entre l'església i l'estat. Així per tant, observam que en la Llei no es plantejava un ensenyament completament secular, encara que pot ser qualificat de plenament urbà i espanyolista, en el sentit que un dels seus principals objectius la transmissió de la nova identitat espanyola que s'estava formant amb el desenvolupament de l'estat liberal. En aquest sentit, hem de recordar que va ser precisament a mitjan segle XIX que es començaren a publicar les primeres històries i geografies d'Espanya i els primers textos pedagògics nacionalitzadors. Tot i les ambicions que s'expressaven en la llei de 1857, la realitat va ser que l'estat no va gaudir dels recursos econòmics per establir una xarxa de centres públics d'ensenyament amb presència arreu del territori, per la qual cosa va delegar en els municipis la funció d'organitzar els centres de les viles i les ciutats. Tanmateix, els municipis es veien en les mateixes dificultats econòmiques que l'estat central a l'hora de dur a terme aquesta tasca, ja que per paga havien estat privats dels beneficis que els reportaven les terres comunals arrel de la desamortització civil promoguda per Pascual Madoz. El resultat de tot plegat va ser la precarietat de l'ensenyament públic, els dèficits del qual es varen intentar compensar amb l'aparició de centres d'ensenyament religiós dependents dels ordres regulars o les parròquies locals. Aquest tipus de centres d'ensenyament no tant nacionalitzadors reberen un gran impuls en els darrers decennis del segle XIX. D'aquesta manera si els col·legis religiosos eren el 10% l'any 1860, ja assolien el 30% l'any 1920 (Álvarez Junco, 2001a: 546). D'aquesta manera l'ensenyament públic nacionalitzador i en gran part secularitzador va haver de competir amb un ensenyament religiós modern en les seves formes però que depenia més de Roma que de Madrid.

Així mateix, el desplegament de l'ensenyament religiós no va poder evitar que l'estat espanyol tingués l'any 1898 un dels índex d'analfabetisme més alts d'Europa occidental. El 60% d'analfabets que tenia l'estat espanyol en aquesta data

s'aproxima al 50% d'Itàlia, però es trobava molt lluny del 17% de França o el 5% del Regne Unit o Alemanya. No va ser fins als anys vint que durant la dictadura de Primo de Rivera es va prendre seriosament la implantació efectiva d'una xarxa de centres d'ensenyament nacionalitzadors, la qual cosa que es va concretar en la construcció de centres escolars sobretot a l'àmbit rural. Aquesta tasca va ser prosseguida amb entusiasme durant la Segona República quan l'ensenyament va agafar un to definitivament secularitzador. Tanmateix la guerra civil de 1936 i la crisi de postguerra va truncar la quotidianitat de petits i grans i no va ser fins als anys cinquanta del segle XX que es començaren a formar les primeres generacions de nins i nines completament alfabetitzats i nacionalitzats a partir de la representació que el règim franquista feia de l'estat espanyol.

La progressiva alfabetització de la població, encara que deficient durant molts d'anys, va fomentar la circulació del llenguatge escrit, per la qual cosa va aparèixer la premsa, que com hem vist ha estat considerada com un dels primers articles de cultura de consum de masses. Per altra banda, també es va multiplicar l'enviament de correus escrits a través de cartes, no només gràcies als tímids avanços en l'alfabetització sinó també gràcies als milloraments del sistema de transports. Davant aquest creixement de l'ús de l'escriptura l'estat espanyol va reaccionar adaptant el servei de correus a les noves dimensions que estava agafant la circulació epistolar. El servei de correus era un monopoli estatal des del regnat de Felip V al segle XVIII i en vasa a això, l'any 1850 es varen estandaritzar les tarifes a pagar per l'enviament de cartes a través de la posada en circulació de segells la producció dels quals anava exclusivament a càrrec de l'estat. Pel que fa a la producció de literatura escrita de tipus periodístic, és sabut que al llarg del segle XIX els diferents governs i els diferents règims varen intentar regular-la deixant més espais a la llibertat d'expressió o més poc, a través de

successives lleis d'impremta. Tanmateix, era l'escolarització i l'alfabetització massiva allò que teòricament havia de fer créixer el món de la premsa i la indústria editorial com a uns dels primers centres generadors de cultura de masses.

Durant el segle XX l'estat es va preocupar igualment de promocionar i regular nous mitjans de comunicació a través dels quals es va consolidar indústries culturals com la ràdio o la televisió. En el cas de la televisió saben que l'emissió en antena va ser un monopoli estatal des de la seva aparició a finals dels anys cinquanta fins a la dècada dels noranta del segle XX. Pel que fa a la ràdio, la iniciativa privada es va avançar a l'estatal. L'any 1924 varen aparèixer les primeres emissores i aquest mateix any l'estat va regular les condicions per establir noves emissores. La ràdio va tenir una expansió relativament ràpida, en part pel fet que per escoltar-la —per consumir-la— no es feia falta les habilitats de domini de l'escriptura que s'ensenyaven a l'escola.

Ja hem vist que l'expansió de la cultura profana escrita a través dels processos d'alfabetització i escolarització, ha estat entesa sobretot com un factor més en la secularització de la cultura moderna i en el desencantament del món. Juntament amb l'escola i l'alfabetització, pensam que l'altra gran front civilitzador i secularitzador va ser la medicina i la sanitat, ja que amb la progressiva expansió i institucionalització social de la medicina científica varen anar desapareixent altres formes de guarir els mals de caràcter màgic que des d'una perspectiva alteritzant es varen anar relacionant amb el curanderisme. En aquesta vessant cabdal en el procés de secularització de la societat, l'estat també va agafar un paper regulador i sancionador al llarg del segle XIX. La primera temptativa d'establiment d'una normativa sanitària comú a tot l'estat es va dur a terme durant el Trienni Liberal l'any 1822 quan es va promulgar un codi sanitari en el qual es prestava especial atenció a la prevenció d'epidèmies a través de l'establiment de cordons sanitaris i quarantenes. Així

mateix, en el codi també es regulava la professió mèdica intentant evitar al màxim qualsevol tipus d'intrusisme. D'aquesta manera es plantejava la figura de l'autoritat mèdica sancionada per l'estat a través de títols oficials. L'any 1847 es va crear el Consell de Sanitat del Regne que regulava l'ensenyament i l'exercici de la medicina i preveia plans de prevenció higiènic-sanitària. Per aquestes dates la higiene es va anar convertint en un dels principals símbols de la modernitat i el *modus vivendi* civilitzat. Tot plegat va posar la base de la transformació dels hospitals com la concreció institucional de l'expansió de l'autoritat mèdica científica sobre l'autoritat religiosa. Si els hospitals antigament havien estat institucions sobretot religioses en les quals s'assistia espiritualment a les persones malaltes que es trobaven en perill de mort, a partir d'aquestes dates es va anar convertint en institucions mèdiques en el marc de les quals es pretenia curar les malalties. En aquest sentit, els primers hospitals moderns de l'estat espanyol es varen construir a Madrid a la dècada dels cinquanta del segle XIX i el centres d'assistència mèdica a poc a poc s'anaren estenent primer a les grans ciutats i més tard a l'àmbit rural. Tanmateix, igual que va passar amb l'educació, la sanitat pública no va poder rebre el finançament suficient com per poder estendre's al conjunt de la població fins pràcticament als anys vuitanta del segle XX quan amb la Llei General de Sanitat s'universalitzaren els serveis sanitaris públics i així va culminar un procés d'assimilació dels serveis de seguretat social de l'estat espanyol als estàndards europeus que s'inicià amb la llei de bases per a la seguretat social de 1963. Les insuficiències de l'acció sanitària de l'estat espanyol es va traduir en certes deficiències en l'assistència del conjunt de la població de l'estat i en el floriment de la sanitat privada molts de casos en mans de corporacions religioses.

Així mateix, els pressupòsits sanitaris i d'higiene varen sortir dels centres d'assistència mèdica, per la qual cosa l'autoritat sanitària científica i

secular es va imposar per exemple en les activitats de manipulació alimentària a través d'inspeccions. La seguretat sanitària en l'alimentació va ser la raó per la qual varen sorgir a finals del segle XIX els escorxadors municipals. Tanmateix, pensant que el principal símbol de la imposició de l'autoritat sanitària científica sobre les velles autoritats religioses espirituals varen ser les polítiques de tractament dels cadàvers que va culminar en la proliferació de cementiris municipals a la segona meitat del segle XIX. No hi ha dubte que l'adveniment de la mort i la resurrecció dels esperits és un dels principals pilars del pensament religiós cristià, per la qual cosa el fet de perdre el monopoli sobre el tractament de la mort en favor de les autoritats sanitàries es pot interpretar com un dels principals signes de secularització de la societat. En principi, els cementiris solien estar a l'interior de les viles i les ciutats, pròxims als temples religiosos, per de qualque manera assegurar l'assistència espiritual dels morts. Va ser l'any 1787 quan una reial cèdula va obligar al trasllat dels cementiris fora dels cascos urbans per qüestions de prevenció sanitària. Tanmateix els cementiris seguien controlats per les parròquies, els rectors de les quals cobraven els drets d'enterrament. Va ser l'any 1804 quan es va fer el primer pla de construcció de cementiris municipals al marge de les institucions parroquials. Tanmateix el procés de construcció de cementiris municipals va ser lentíssim i l'any 1857 encara hi havia a l'estat espanyol més de dues mil cinc-centes viles sense cementiri municipal. Fins que a l'any 1876 no es va permetre l'expropiació de terrenys per a la construcció de cementiris la creació d'aquests cementiris estatals a l'àmbit rural no es va fer realment efectiva. L'any 1888 es va fer el reglament d'estandarització i normativització de les principals regles que havien d'observar els cementiris públics. En el marc d'aquest reglament els imperatius sanitaris ja es posaven clarament per damunt dels espirituals, tot i que no es tractava ni molt manco de cementiris totalment laics.

A partir de tot plegat arribam a la mateixa conclusió que José Álvarez Junco quan afirma que l'acció de l'estat en el seu paper de principal agent modernitzador especialment en l'àmbit rural ha estat insuficient al llarg del segle XIX i la primera meitat del XX (2001b: 29-51). L'estat espanyol com a institució política va ser bastant eficient en els decennis centrals del segle XIX a l'hora de fer-se amb el monopoli de la fiscalitat i la violència, i de dotar-se d'un sistema centralitzador d'administracions territorials. Tanmateix la falta de recursos econòmics va fer que la seva acció a l'hora de dotar a la "nació" d'una xarxa efectiva de vies de comunicació, d'un sistema educatiu i sanitari universals i consolidats, d'un servei militar vertaderament nacionalitzador o d'una reforma agrària econòmicament dinamitzadora; expliquen el fracàs de l'estat espanyol com a agent modernitzador especialment de l'àmbit rural. D'aquesta manera, si Eugen Weber assenyala que els principals canals de modernització a través del qual l'estat francès va modernitzar el seu entorn rural a finals del segle XIX i a principis del XX, varen ser les vies de comunicació, l'educació pública i el servei militar (1976: 493-494), queda clar que l'estat espanyol no va ser tan eficient en la seva tasca modernitzadora, nacionalitzadora i urbanitzadora.

4. 3. La vila d'Artà i els processos de modernització.

(Aproximació històrica a la modernització de la societat artanenca)

La diferenciació entre l'àmbit rural i l'urbà i la definició d'aquests dos termes ha estat una tasca en la qual molts hi han dedicat molt de temps i sobre la qual s'ha escrit molta literatura. La qüestió es va plantejar ben antigament. Per exemple, l'any 1846 l'estat francès va voler fer uns censos demogràfics en els quals s'havia de dividir la població entre rural i urbana. Per

diferenciar les dues categories d'hàbitat es consideren municipis rurals aquells que no arribaven als dos mil habitants, mentre que la població urbana va passar a ser aquella que vivia en municipis aquesta quantitat. Després de la Segona Guerra Mundial va quedar clar que segons aquest criteri la major part de la població francesa era urbana, encara que no hi havia aquesta sensació tant entre els científics socials com entre la població mateixa. D'aquesta manera historiadors com Fernand Braudel o sociòlegs rurals com Henri Mendras varen proposar en el seu moment xifres més altes —deu mil o quinze mil habitants— a l'hora de diferenciar els municipis rurals dels urbans (Raulin, 2001: 73). Altres definicions d'aquells espais i formes d'hàbitat que poden ser considerats rurals s'han anat succeint en el temps, de vegades posant èmfasi en aspectes paisatgístics relacionats amb la superfície construïda o en la humanització de territori, en altres ocasions destacant la ubicació del lloc de treball de la majoria de residents i els camins que feien a diari.

Nous conceptes com el de àrea metropolitana o regió metropolitana varen anar establint nous criteris de diferenciació i sofisticant el concepte de tal manera que s'ha arribat a fer difícil utilitzar-lo amb precisió. Sense sortir de l'escola francesa, el sociòleg rural Bernard Kayser ha definit l'espai rural, sempre tenint en compte la seva relació de dependència i integració respecte al món urbà, a partir de quatre aspectes elementals: una densitat d'habitants i construccions que es tradueix en un aspecte paisatgístic caracteritzat per la cobertura vegetal; unes activitats econòmiques predominants de clar signe agrari; un mode de vida dels seus habitants marcat pel contacte personal quotidià en grups limitats de persones; i la participació dels seus habitants en una cultura i identitat representada com a pagesa o rural (1990: 29). Tanmateix, el mateix Kayser ha reconegut que la seva definició proposta és més una caracterització d'allò que tradicionalment s'ha considerat com a "rural" en les

ciències socials que no una definició definitiva. En aquest sentit, des de l'escola anglosaxona K. Hoggart ha assenyalat les interminables dificultats a l'àmbit general de les ciències socials de la recerca d'unes definicions dels termes "rural" i "urbà" que satisfacin a tothom i sembla conformar-se en les clàssiques definicions basades en el nombre d'habitants i la densitat de construccions: *there is little chance of reaching consensus on what is meant by 'rural' [...] It is both more straightforward and more convenient to establish definitions of urban areas, based on population size or building density, than to attempt to identify the defining parameters of rural space* (Citat a Halfacree, 2006: 45).³⁴ Tot sembla indicar que davant la manca de definicions o aproximacions alternatives ens haurem de conformar amb una lectura cauta i flexible de la caracterització de Kayser.

En base a les característiques que tradicionalment tant des de les ciències socials com fora s'han atribuït al món rural, ens sembla bastant evident que gairebé ningú no dubtaria en qualificar la vila d'Artà com una vila rural, al manco fins als anys seixanta del segle XX. El municipi tenia cap l'any 1860 4.600 habitants, i fins a les dues darreres dècades del segle XX la seva població s'ha mogut al voltant dels 5.500 habitants només sobrepasant els 6.000 al cens de 1940 (GEM, 1991: 20, 56). Fins als anys seixanta del segle XX, quan la construcció i els serveis varen començar a sobrepassar el sector primari, l'economia es va basar principalment en l'agricultura, la ramaderia i l'explotació forestal, activitats de les quals en derivaven diverses activitats artesanies. Per tant la indústria com a activitat de sector secundari concentrada en grans espais fabrils ha estat més aviat testimonial a Artà durant els segles XIX i XX. Un altra fet que hem de tenir en compte és la seva situació geogràfica respecte a Palma, el centre urbà de referència a l'illa de Mallorca. Els 65

quilòmetres que separen Artà de Palma converteixen aquesta vila en la més allunyada de la ciutat en tota l'illa, si exceptuam la població veïnada de Capdepera i el nucli de Cala Rajada. Per paga, la vila està enrevoltada de muntanyes, l'elevació de les quals és considerable amb relació a l'orografia illenca. El relatiu aïllament de la vila i la seva situació geogràfica al racó oriental de l'illa, s'ha reflectit en el refranyer popular. Per exemple s'ha esmentat que la vila no es troba de passada en el camí per anar enlloc en concret a través de la dita "A Artà qui hi arriba, hi va", o s'ha fet referència als llargs i difícils camins que s'han de fer per arribar-hi quan es comentava "Ets ases d'Artà, en veure es bast ja suen".³⁵

Per altra banda, sembla en principi que la vila d'Artà també compte amb totes les condicions per esdevenir un subjecte històric de caràcter locatiu. Com ja hem comentat, la vila rural ha estat històricament la principal forma de concreció col·lectiva en la qual la pagesia ha canalitzat la seva subjectivitat i agència social. Així per tant, és important destacar que Artà ha comptat històricament amb institucions civils i eclesiàstiques pròpies des de l'edat mitjana. El municipi, anomenat en principi Universitat, fou creat per Jaume II de Mallorca l'any 1300, mentre que l'antiguitat de la parròquia data de 1240 quan amb l'organització del bisbe Ramon de Torrella, l'ordre premostratenc fou encarregat de tenir cura de les dependències eclesiàstiques de la vila. Per paga, aquestes institucions han gaudit de gran estabilitat durant els segles XIX i XX. Des que l'any 1837 les viles de Capdepera i Son Servera s'independitzaren definitivament d'Artà i es constituïren cada una en un municipi independent, el municipi d'Artà s'ha delimitat en les mateixes fronteres territorials fins a l'actualitat. La independència religiosa de Son Servera i Capdepera va ser més tardana, als anys

³⁴ HOGGART, K.; BULLER H. ; BLACK, R. 1995. *Rural Europe : Identity and Change*. London : Arnold, p. 21.

³⁵ GILI, A. 1997. *Sant Antoni Abat, festa popular d'Artà*. Palma: Documenta Balear, p. 15

vint del segle XX, quan es varen constituir dues parròquies pròpies per a aquestes viles. Tanmateix, amb anterioritat aquestes dues poblacions varen gaudir de vicaries pròpies dependent de la parròquia d'Artà en torn a les quals desenvoluparen una marcada identitat pròpia.³⁶ Per altra banda, la vila d'Artà ha estat inclosa en la província de les Illes Balears dependent de Palma i en el partit judicial de la vila veïnada Manacor sense cap canvi des de la seva creació l'any 1833 i 1837 respectivament. Pel que fa a les subdivisions territorials administratives que ha comprès el municipi després de 1820, hem de destacar la Colònia de Sant Pere, un petit nucli de vorera de mar fundat l'any 1882, que ha tingut un batle pedani des de 1900 i una vicaria *in capite* amb oratori propi des de 1927. Tanmateix, sembla que el nucli colonier sempre ha estat considerat part integrant de la vila d'Artà de la qual ha depès administrativament. D'aquesta manera observam com l'estabilitat institucional pel que fa a l'administració territorial de les institucions municipals i parroquials han estat el context idoni perquè es desenvolupassin identitats locals amb unes fronteres de diferenciació i discriminació perfectament delimitades per les institucions civils i religioses.

Modernització i persistència entre 1837 i 1931.

La reforma agrària liberal duta a terme per l'estat espanyol en els decennis centrals del segle XIX va afectar d'una forma bastant singular al terme municipal d'Artà pel que fa a l'estructura de la propietat rústica i a la seva titularitat. Igual que a la resta de Mallorca, a Artà ni les ordres regulars ni l'església secular posseïen grans propietats de terres, per la qual cosa la desamortització eclesiàstica de Mendizábal, pràcticament no va afectar a l'estructura de la propietat rústica del

terme municipal (Alzina, 1994: 101). Això sí, l'exclaustració de diversos ordres religiosos a Mallorca l'any 1835 es va traduir a Artà amb l'expulsió de l'ordre franciscana i amb la nacionalització del convent que tenien dins el casc urbà de la vila. Per altra banda, si hem de fer cas de la transmissió oral de la memòria històrica de la vila arreplegada per diferents testimonis a principis del segle XX, podem pensar que l'abolició dels senyorijs jurisdiccionals i dels privilegis de pas de certes organitzacions ramaderes com per exemple la Mesta l'any 1837, va tenir uns efectes immediats revolucionaris a Artà.³⁷ Fins a aquesta data l'antic districte d'Artà, que comprenia els terme municipals d'Artà, Capdepera i Son Servera, havia estat senyoriu jurisdiccional del marquesat de Bellpuig, la qual cosa es traduïa en la persistència de vells drets de pas del ramat de l'aristocràcia ciutadana per tot el territori de la jurisdicció, incloses les petites propietats dels pagesos. Amb l'abolició del senyoriu i dels privilegis de pas es va permetre el tancament de les petites propietats per impedir que el ramat de l'estament nobiliari passàs per les propietats privades, la qual cosa sembla va ser molt ben rebuda per la pagesia. Per altra banda, el fet que al terme d'Artà no hi hagués terres comunals patrimoni del municipi va suposar que la desamortització general promulgada per la Llei Madoz a partir de l'any 1855 no afectàs a la vila i per tant els petits pagesos i jornalers no es vessin privats d'uns recurs de subsistència de què gaudien anteriorment. Podríem dir que la reforma agrària de l'estat liberal va entrar en bon peu a la vila d'Artà en els decennis centrals del segle XIX.

Tanmateix el principal canvi que va comportar la reforma agrària a Artà liberal va tenir un desenvolupament més lent i es va encetar amb la llei desvinculadora que es va promulgar l'any 1841, la qual abolia

³⁶ Prova d'això és que tenien obrieres pròpies de Sant Antoni i celebraven la festa de forma separada a la de la vila d'Artà, com veurem en el proper capítol 6 del present text (p. 313)

³⁷ Més endavant, en el capítol 8 de la tesi doctoral, analitzarem el mite del batle liberal Don Consín en la transmissió oral de la memòria col·lectiva a la vila d'Artà (p. 597).

la propietat patrimonial de la noblesa que a Mallorca es concretava en la figura jurídica de l'hereu. Tot plegat permetia d'alienació de la propietat rústica a la noblesa a través de la venda de terres (Morey, 1999: 408). Els grans terratinents mallorquins amb títol nobiliari eren propietaris absentistes que residien normalment a Palma. Arrossegaven des de feia generacions uns dèficits crònics de disposició de capital líquid, sobretot a causa de les dificultats jurídiques que tenien per vendre les terres de les seves possessions lligades a obligacions feudals. Això, juntament amb l'estímul dels preus a l'alça de la farina i l'oli des de mitjans de segle XVIII i la disponibilitat de mà d'obra barata, va afavorir la política generalitzada d'arrendar les terres als comerciants que residien a les diferents viles de la Part Forana (Suau, 1991: 122-123). Aquests comerciants locals eren gent que disposava de més capital circulant per invertir en les explotacions agràries. Per paga, la seva condició vilatana i forana els apropava al procés de producció i a un mercat laboral local que coneixien bé. Amb el pas del temps, les ànsies de disposar de capital per part dels nobles, va fer que acabassin endeutant-se amb els mateixos comerciants als quals havien arrendat la terra. Primer els demanaren avanços de les rentes, més tard s'acabaren endeutant a partir de préstecs. D'aquesta manera, a partir de 1841, quan les restriccions estatals de compra i venda de la terra començaren a desaparèixer, molts comerciants locals i alguns pagesos benestants varen accedir a la propietat i adoptaren una actitud d'imitació de la vella aristocràcia, ja que pretenien viure exclusivament de rentes. Va ser d'aquesta manera que varen sorgir els anomenats "senyors de poble", que a diferència de l'aristocràcia ciutadana no eren absentistes i s'interessaven activament en el control de les institucions municipals (Moll i Sales, 2002: 170). Així, l'any 1863 la gran propietat latifundista predominant al terme municipal d'Artà es repartia entre la vella aristocràcia ciutadana encapçalada per la nissaga dels Dameto –marquesos de Bellpuig— que en conjunt era propietària

del 30% de l'extensió del terme, i per la nova casta de "senyors de poble" representats a Artà per la nissaga dels Moragues, els Font 'd'Ets Olors' o els Sureda (Alzina, 1994: 90-91). En aquesta època a Artà, tretze grans propietaris eren els titulars del 75% del territori del terme municipal (Picazo *et al.*, 2007: 18)

A mesura que la propietat passava a mans de comerciants locals ensenyorits, els arrendaments de les terres tant dels senyors de Ciutat com dels senyors de poble, caigué en mans d'una nova classe pagesa hereva dels antics majorals o conductors de les possessions. Es tracta dels anomenats "amos de possessió" que passaren a acaparar poder durant el segle XIX com a organitzadors del treball, la producció i la comercialització agrària. L'amo era un pagès de la confiança del propietari –senyor— que s'encarregava de fer produir l'explotació i introduir la collita als canals comercials. Tant el bestiar com les eines agrícoles eren de la seva propietat. A canvi de l'usdefruit de les terres per part del pagès, el senyor s'enduïa una renda fixa o una part dels beneficis de la comercialització de la producció. Es pot afirmar, per tant, que en el conjunt de Mallorca el grup d'arrendataris benestants que aparegué al segle XVIII ja estava plenament consolidat a mitjans de segle XIX en la figura de l'amo de possessió (Moll i Suau, 1979: 145-146).

Tot i ser pagesos, els amos de possessió anaren agafant molt de poder en el context local de les viles de la Part Forana de Mallorca. Aquest poder venia del fet que controlaven el mercat laboral local. Ells eren els que contractaven els treballadors fixos que feien feina a la possessió durant tot l'any –"missatges"— i els jornalers que feien feines de caire més estacional i esporàdic durant uns quants dies. Els amos també tenien el poder de concedir rotes a pagesos modestos perquè les cultivassin pel seu compte a canvi d'una part petita de la collita. Les rotes solien ser terres de mala qualitat que els mateixos roters havien guanyat a la marina, la garriga, el bosc o l'albufera (Alzina, 1984: 26). La

confiança entre amo i senyor era vital per al funcionament de l'economia agrària. En el cas dels senyors absentistes de Ciutat, l'amo es convertia en el representant dels interessos del propietari a la vila i normalment s'interessava activament per influir en les esferes de la política municipal (Alzina, 1994: 96-97). Per altra banda, els amos de les possessions que eren propietat dels anomenats "senyors de poble" no solien tenir tant de poder i fins i tot en alguns casos era el mateix senyor qui s'encarregava de dirigir la finca. Aquest era el cas de la possessió d'Ets Olors a principis del segle XX. La finca era propietat de Don Pedro Morell i que era administrada pel mateix propietari que delegava a un assalariat —"majoral"— la tasca de direcció de l'equip de treball de l'explotació, encara que es reservava les tasques de direcció administrativa i comercialització de la producció. Així per tant, els senyors de poble i els amos de possessió de l'aristocràcia absentista formaven un grup de pressió que va controlar la política municipal de la vila almanco fins ben entrat el segle XX.

Tant les relacions senyor-amo, com les amo-missatge o amo-jornaler eren únicament emparaulades, ja que l'analfabetisme era majoritari i els contractes escrits no eren abundants. En aquest sentit, el valor de la paraula donada, la fidelitat i la bona reputació es convertien en elements essencials en les relacions socials i laborals a la pagesia. Amb relació a això, han estat molts els antropòlegs com John Davis que han assenyalat que les relacions personals de poder jerarquitzant entre patrons i clients en el context de la Mediterrània es regeixen per codis de reciprocitat social basats en els conceptes de l'honor i la vergonya, els quals afecten la reputació dels individus i per tant condicionen la seva actuació en la societat (González Alcantud, 1996: 25-29).³⁸ Per tant, conservar la pròpia reputació d'home de

paraula, fidel i digne de confiança es convertia amb un valor molt preuat i era una condició imprescindible per tenir-ho bé amb tal amo o tal senyor. Igualment era una condició que havien d'acomplir els amos i els senyors si volien comptar amb els servis dels millors missatges i no es volien quedar sense mà d'obra en moments d'intensificació de la feina agrícola. En aquest sentit, es pot interpretar que les relacions entre patrons i clients es basaven en un intercanvi recíproc de favors que s'entenien com a benefici mutu en el marc d'unes relacions desiguals de poder (Piqueras, 2001: 6-10). Així, les relacions personals es posaven per damunt de l'aparell jurídic-administratiu que teòricament havia de regular la vida econòmica i social. Per exemple, sabem que les relacions personals eren determinats pel que fa a l'elecció, per part de l'amo, dels missatges que havien de treballar a la possessió temporada rera temporada. Si el missatge era de la confiança de l'amo, fins i tot podia treballar tota la vida a la mateixa possessió. De la mateixa manera, els amos contractaven sistemàticament els serveis dels mateixos jornalers any rera any. Les relacions amo-senyor presentaven les mateixes característiques. L'arrendament de la possessió s'havia de renovar cada sis o vuit anys, encara que en molts casos l'arrendament no només durava tota la vida de l'amo, sinó que s'heretava de pares a fills, establint-se uns vincles que sobrepassaven l'àmbit personal i preconditionaven les relacions entre diferents famílies.

Davant l'escassa incidència de la cultura escrita, la llei i l'estat; les relacions de confiança mútua i fidelitat entre els diferents estrats de la pagesia es reforçaven a través de nombrosos rituals. Els senyors es feien besar les mans pels missatges, convidaven a banquets col·lectius les persones que depenien d'ells a les festes patronals, moltes vegades apadrinaven als fills o filles de l'amo oferint generosos obsequis, i podien arribar a pagar els estudis al seminari als seus fillols pagesos (Peñarrúbia, 1997: 8). En cert sentit, podem pensar que com més

³⁸ Obra de referència: DAVIS, J. 1977. *People of the Mediterranean. An Essay in Comparative Social Anthropology*. London: Routledge & Kegan Paul.

alt era l'esglaó que s'ocupava en les jerarquies socials, més reconegut estava el deure paternalista de tenir cura dels inferiors. Un senyor tenia l'obligació de "quedar com un senyor". En aquest sentit, s'entenia que en cas de males collites un senyor havia d'ajornar el cobrament de l'arrendament si no volia veure afectada la seva reputació com a bon senyor o bon cristià. Igualment, s'entenia que l'amo havia de ser comprensiu amb els seus missatges o roters. El paternalisme dels senyors cap als més pobres es veia reflectit moltes vegades en la seva generositat a l'hora de posar a disposició dels seus protegits els recursos forestals de les seves possessions. Un pobre que ho tenia bé amb el senyor podia anar a la garriga a fer llenya, caçar conills, collir esclatassangs o cercar caragols. Tanmateix, el paternalisme del senyor havia d'estar correspost amb la fidelitat i obediència del client. En cas contrari el senyor feia tenir ver el tancament de les seves propietats a elements no desitjats a través de la figura del garriguer. Els garriguers eren homes pagats directament pel senyor que s'encuidaven de guardar amb escopeta i ca les propietats forestals. Sembla que els garriguers com a figura parapolicial tenien una certa mala fama per aquell temps, per la qual cosa podem pensar que, en certes ocasions, el patronatge dels senyors no només s'exercia a través de la generositat i la comprensió, sinó també a través de la coacció i la violència.

Pel que fa a les activitats econòmiques a les quals es dedicaven les explotacions agràries, hem d'esmentar que en el conjunt de Mallorca els cultius comercials que no eren destinats a l'autoconsum es treballaven almanco des del segle XVIII, fins i tot n'hi havia que s'exportaven fora de l'illa. Per aquella època, els pagesos petits propietaris que disposaven de poca terra i molta de mà d'obra barata sabien que el cultiu intensiu de conreus d'exportació era més rendible per a ells. La subsistència es podia assegurar difícilment amb tant poca terra. Per paga, Mallorca sempre ha estat un territori densament poblat amb dèficit de

blat i oli, productes que havien de ser importats (Manera, 2001: 297). És per això que l'obertura als mercats exteriors i l'exportació eren recursos imprescindibles si es volia pagar de qualque manera el blat i l'oli importat. Per paga, la introducció del cultiu de llegums com les faves durant aquest segle permetia rotacions triennals i evitar l'allargament dels guarets, la qual cosa feia que es poguessin dedicar més terres a la producció de collites destinades a la comercialització.

Així mateix, les condicions de producció agrícola del terme d'Artà eren certament singulars en al conjunt de l'illa. Artà va destacar al segle XVIII com a productor d'oli, ja que la seva orografia muntanyosa afavoria aquest cultiu. A mitjan segle XIX la producció d'oli a través del cultiu de l'olivera i la transformació de l'oliva en oli a les tafones era de gran importància. L'olivera suposava el 30% de la producció agrícola mentre que prop d'un 65% de l'oli que es produïa s'exportava a altres viles de Mallorca més deficitàries en aquest producte (Alzina, 1994: 76-77). Per altra banda, al segle XVIII també va tenir molta importància el cultiu de lli i cànem, la producció del qual estava destinada a la transformació tèxtil manufacturera través de telers domèstics repartits per la vila. Aquesta petita indústria incipient també se servia de l'alta producció local de llana i exportava les teles que es produïen, sobretot a Palma. La producció de teixits a Artà es va allargar durant tot el primer terç del segle XIX i l'any 1834 encara es comptabilitzaven quaranta-quatre telers a la vila (*Ibid.*: 67). Tanmateix, aquesta indústria en certa mesura rudimentària no va poder suportar l'entrada al mercat de teles d'importació més barates i de més qualitat fetes amb tècniques més avançades de mecanització (Picazo *et al.*, 2007: 21).

Curiosament va ser als anys trenta del segle XIX, quan la indústria tèxtil va entrar en crisi, que trobam una tendència al creixement de la població i a la modernització del règim demogràfic. Això s'explica en part per la recuperació de la pesta bubònica de 1820 que va afectar de

manera especialment virulenta a la comarca. Tanmateix s'ha observat una certa precocitat en el comportament demogràfic de la vila pel que fa a la mortalitat infantil i al control de la natalitat, encetant una dinàmica de creixement moderat i sostingut que només es va interrompre en la crisi econòmica i sanitària de mitjan segle XIX (Alzina, 1994: 311-312). Al conjunt de Mallorca, per aquesta època les taxes de natalitat a Mallorca havien baixat del trenta per mil, la qual cosa indica que s'exercia un control de la natalitat i es planificaven els naixements (Salvà, 2006: 284). Això s'aconseguia segurament a través del celibat voluntari. No deixa de ser plausible la possibilitat que en aquell temps Mallorca fos una illa amb moltes fadrines, moltes monges i molts de capellans. Per altra banda, per aquestes dates havia descendit tant la mortalitat extraordinària com la mortalitat infantil. Encara que es varen donar epidèmies de xarampió, febre groga, pigota o diftèria; a la segona meitat del segle XIX ja no afectaven tant com abans i només provocaven un nombre relativament baix de morts. No s'han fet estudis al respecte, però podem deduir que la població estava més ben alimentada i que hi havia un mínim de control sanitari de les epidèmies i una assistència als parts més acurada.

Així, tot ens fa pensar així com planteja hipotèticament Jaume Alzina que els decennis centrals del segle XIX foren una època de certa estabilitat a la vila d'Artà basada sobretot en l'autoregulació (1994: 315). La producció de cultius de primera necessitat —cereals, llegums i oli— era complementada amb una petita indústria de transformació alimentària basada en l'activitat farinera en molins de vent i aigua i la producció d'oli en tafones, exportant a Palma la producció sobrant en els anys bons. Aquesta forma d'economia bàsicament d'autosubsistència vendria compensada per un sorprenent control de la natalitat, les cuses del qual són difícils d'aclarir, i per l'expulsió des excedents demogràfics a través de l'emigració a Amèrica. La primera onada emigratòria a Artà es va donar a cap a mitjan segle

XIX i va tenir com a destí principal Puerto Rico (*Ibid.*: 311). Per altra banda, sabem que dos emigrants germans que havien fet fortuna a Puerto Rico i havien retornat l'any 1866, Antoni Blanes Joan i el seu germà Montserrat varen invertir part de la seva fortuna en infraestructures sanitàries o higienitzants com per exemple l'Hospital de Santa Rosa que confiaren a un ordre religiosa de monges o el cementiri municipal. Igualment, el seu nebot, Rafel Blanes Massanet va finançar una primera xarxa de clavegueram i de conducció d'aigües netes per de la vila (GEM, 1989: 2, 162-163). Tot plegat segur que va ajudar a fer abaixar les mortalitats extraordinàries a Artà, igual que la mortalitat infantil.

A moltes viles de Mallorca l'empenta definitiva a la capitalització del camp i a l'especialització de la seva producció en cultius comercials es va produir amb el boom vitícola de 1872. És veritat que amb anterioritat la vila de Sóller havia destacat en la producció de taronges que exportava directament des del seu propi port als ports del Sud de França com Seta o Marsella. Tanmateix, va ser quan la plaga de la fil·loxera va començar a parasitar les vinyes franceses l'any 1872, que l'illa va experimentar una vertadera febre inversora tant en terres com en ceps per cultivar la vinya, aprofitant els enormes mercats que el paràsit havia deixat a l'aïllada producció vitícola de Mallorca. Hem de tenir en compte que França era en aquell temps la primera potència exportadora i consumidora de vi. Un exemple paradigmàtic de l'especialització de la producció agrícola en el cultiu de la vinya va ser el de la vila de Felanitx que feu de Porto Colom, la seva principal referència portuària, un vertader port comercial que a l'any 1874 va superar el cent mil litres de vi exportats als ports del sud de França (Manera, 2005: 301). La capitalització del camp i l'especialització en productes comercials va ser un procés que varen començar els pagesos petits propietaris i va dur com a conseqüència la progressiva parcel·lació de les grans propietats. Aquest fenomen era conegut a Mallorca com

l'establiment de les possessions. Els primers casos al conjunt de l'illa de parcel·lacions de grans possessions latifundistes ja es varen donar al segle XVIII, però va ser sobretot a partir de la segona meitat del segle XIX quan el procés s'accelerà, fins arribar al seu punt màxim en el període que va des de 1920 a 1940 (Cela, 1979: 142). La raó principal per la qual s'intentava l'establiment de les grans propietats era que els cultius comercials com la vinya necessitaven una inversió més intensiva de mà d'obra, per la qual cosa els latifundis es veien cada vegada més inviables. Una altra circumstància que va afavorir que les grans possessions començassin a establir-se va ser la difícil situació financera que vivien moltes famílies de l'aristocràcia mallorquina.

Al terme municipal d'Artà tant la febre vitícola com el procés de parcel·lació de les grans finques varen tenir un impacte relativament petit. Només es varen establir als anys vuitanta del segle XIX unes poques possessions petites dels voltants de la vila polvoritzades en un gran nombre de petites propietats moltes vegades insuficients per a la subsistència familiar (Alzina, 1994: 113-114). Per altra banda, pensam que és bastant destacable l'establiment de la Devesa de Ferrutx, una propietat rústica de dimensions considerables situada a la costa occidental del terme municipal. A finals dels anys setanta del segle XIX els germans Mateu i Andreu Homar, un pagesos enriquits de la llunyana vila d'Alaró, varen comprar aquesta finca en principi improductiva i constituïda per terrenys principalment de marina, juntament amb altres propietats menors veïnades, Betlem de Maria, S'Alqueria Vella, etc. Les seves intencions eren parcel·lar-les per establir una colònia agrícola emparant-se amb la Llei de Colònies Agrícoles i Poblament de 1868, que preveia privilegis fiscals i exempcions militars per als colons que s'animassin a poblar terres més o manco abandonades de bosc, marina o albufera, i a fer-les produir. L'any 1880 aconseguiren de l'estat l'estatut de colònia agrícola per a les seves terres i obtingueren una

resposta positiva per part de 108 famílies pageses que provinents de totes parts de l'illa varen comprar les parcel·les que els germans Homar havien posat a la venda, tant rústiques com urbanes. Així es va crear només en tres anys el nucli de la Colònia de Sant Pere d'Artà, compost sobretot per petits propietaris de cultivaven les seves terres de forma intensiva (GEM, 1989: 3, 394). La resposta especialment positiva que va tenir la iniciativa dels germans Homar es pot explicar pel boom vitícola que en aquells moments vivia l'illa. Tanmateix, també s'ha de tenir en compte el desig d'evitar el servei militar als fills pagesos, del qual eximia l'estatut de colon, ja que els deures militars als quals obligava l'estat s'havien tornat especialment perillosos als destins colonials, especialment a Cuba. Així mateix, tot i l'establiment de certes possessions dels voltants de la vila i de la creació de la colònia agrícola de Sant Pere, Artà seguia essent a mitjan del segle XIX un dels termes municipals on predominava més el latifundi i amb un percentatge de petits propietaris més baix. Si a 1862 les terres en mans de petits propietaris suposaven el 6'5% del total, l'any 1953 aquest percentatge només havia pujat fins al 13'5% (Alzina, 1994: 103)

Aquest tímid procés de parcel·lació a partir de la qual es va crear un grup reduït de petits propietaris segurament va ser la causa per la qual els fluxos d'emigració cap a Amèrica es varen aturar, almanco fins que va haver culminat a la darrera dècada del segle XIX. Per paga, l'any 1890 la fil·loxera va començar a afectar les vinyes mallorquines, la qual cosa va tenir uns efectes desastrosos entre el petit i mitjancer propietari de terres que havia invertit gairebé tota la seva producció en vinya. Aquesta crisi vitícola va afectar poc a Artà, però entre una cosa i l'altra varen ser molts els artanencs que s'apuntaren a la nova onada emigratòria cap a Amèrica que es va donar entre 1890 i 1910, ara emperò amb unes condicions més desfavorables en els països de destí, per la qual cosa la majoria d'emigrants no retornaren amb les fortunes que havien fet

els protagonistes de la primera onada emigratòria unes dècades abans. A Artà el destí preferent en aquesta època va seguir essent Puerto Rico on l'any 1900 hi havia censats com a residents 62 artanencs (Marimon, 2005: 291)

Tot i la crisi que va suposar l'afecció de la plaga de la fil·loxera a les vinyes mallorquines, l'economia agrària mallorquina es va recuperar d'una forma sorprenentment ràpida. La immediatesa de la represa econòmica s'explica pel fet que, tot i la necessària reconversió dels cultius, amb el *boom* vitícola s'havia teixit una infraestructura de xarxes portuàries, coneixements agrònoms i contactes comercials que va ser de gran utilitat a l'hora de posar en marxa el cultiu de nous conreus comercials (Manera, 2001: 298). En aquest sentit, a partir de l'any 1891 la vinya va començar a ser substituïda per l'ametler i en menor mesura pel garrover i la figuera. En cap moment es va aturar l'activitat comercial, ni es va descapitalitzar el camp. A la vila d'Artà s'havia cultivat relativament poc la vinya durant l'època daurada entre 1872 i 1891, però a partir d'aquesta data es va començar a invertir fort en el cultiu de l'ametler. Si l'any 1860 l'ametler no arribava al 1% de tot el territori cultivat, cent anys més tard representava prop del 30% (Alzina, 1994: 78). Va ser en el primer terç del segle XX quan aquest cultiu es va expandir més a la vila. Si l'any 1910 només figuraven al terme municipal 70 hectàrees d'ametler, l'any 1930 eren 1.300 (Picazo *et al.*, 2007: 18). El creixement del cultiu de l'ametler va anar en detriment en detriment de les terres no cultivades de marina als voltants de la Colònia de Sant Pere, i també dels camps de cereals i llegums, encara que els dos cultius es podien combinar en el mateix territori sense problemes, sobretot a les grans possessions. L'ametler és un arbre resistent i poc exigent pel que fa a la qualitat del terreny que va tenir molt d'èxit en les explotacions agrícoles de baixa qualitat situades a vorera de mar, per la qual cosa era el cultiu ideal pels colons de la colònia de Sant Pere. Tanmateix, l'ametler també va començar a ser cultivat

a les grans possessions per amos que així pretenien augmentar els seus guanys comercialitzant una part important de la seva producció. Encara que no hi ha estudis fets, la producció d'ametla d'Artà segurament s'exportava països com França, Bèlgica o Anglaterra a través del port de Palma o del port d'Alcudia amb els quals hi havia bones comunicacions terrestres.

Una altra conseqüència positiva dels processos d'establiment de grans possessions que Artà es varen limitar a la Devesa de Ferrutx i als voltants de la vila, va ser l'augment de la ramaderia porcina (Picazo *et al.*, 2007: 18). Els porcs en molts casos es criaven i s'engreixaven per al comerç amb l'exterior, però també se'n reservaven per a l'autoconsum. D'aquesta manera, l'accés a la petita propietat de molts jornalers encara que fos insuficient pel que fa a les collites, va contribuir a elevar el nivell de vida dels sectors més modestos de la pagesia que veien com augmentava el consum de carn en la seva dieta.

Podem pensar per tant, que igual que moltes altres viles de la Part Forana, Artà comptava a finals de segle XIX amb una agricultura i una ramaderia destinades en una part important al comerç i a l'exportació. Amb relació a això, hem de destacar que són molts els historiadors que han esmentat que a altres parts de l'estat espanyol es varen donar processos de capitalització del camp molt semblants en els quals la integració mercantil amb l'exterior i les considerables inversions en capital es combinaven amb el predomini de les explotacions familiars i amb la destinació d'una part important dels cultius a l'economia local de subsistència (Gallego, 1998: 25). És per això que a principis de segle XX a Artà tenia més prestigi una possessió de terra bona com era per exemple Ets Olors, destinada al cultiu de blat, ordi i faves; que una possessió de terra prima destinada a l'ametla, tot i que la darrera podia ser més rentable econòmicament. Així, observam que a Mallorca es va acabar imposant un model de capitalisme agrari en el qual es combinava l'agricultura comercial

d'exportació amb l'agricultura tradicional de subsistència. Es tracta d'un model sensiblement diferent al capitalisme pur i dur segons els esquemes del qual la propietat s'hauria d'haver concentrat en poques mans i la producció s'hauria d'haver especialitzat en monocultius.

Tot i la creació de petites propietats a través de l'establiment de les possessions petites que enrevoltaven la vila i la creació de la Colònia de Sa Pere; tot i la relativa importància que va agafar el cultiu de l'ametler, intensiu i orientat a la comercialització de la producció; no hi ha dubte que Artà era un exemple paradigmàtic a Mallorca de vila que havia mantingut en una part molt importat d'estructura de propietat latifundista heretada del règim senyorial i que havia dedicat una part molt important dels seus terrenys als cultius de subsistències com cereals, llegums o oliva. Les raons que podem exposar per explicar aquest fenomen singular en el context de l'illa de Mallorca són vàries. Primer de tot, no podem ignorar l'orografia muntanyosa del terme municipal que fa més viable el latifundi d'explotació extensiva en la qual el ramat i els recursos forestals jugaven un paper important, que no la petita propietat complementada amb una inversió intensiva de treball. Així mateix, pensam que també es poden apuntar altres causes. Per una part a Artà el col·lectiu dels senyors de poble era especialment nombrós i important pel que fa al territori del qual era propietari. Es tracta d'un grup de senyors que s'implicaven en l'explotació de les seves possessions i en molts casos l'administraven directament, com ja hem vist en el cas de Don Pedro Morell d'Ets Olors. D'aquesta manera, aquests propietaris no estaven predisposats a establir les seves possessions i vendre-les parcel·lades als pagesos. Per altra banda, hem de tenir en compte també que en el grup d'aristocràcia ciutadana que posseïa terres a Artà hi figuraven els terratinents més rics de l'illa, per la qual cosa aquestes nissagues resistien millor les contínues crisis de liquidesa que tenia el conjunt de l'aristocràcia mallorquina i que els obligava en molts casos a vendre les

seves possessions. Sabem per exemple que el marquès de Bellpuig era el major propietari de Mallorca l'any 1870 amb abundants possessions també fora del terme artanenc (Alzina, 1994: 90). Finalment hem d'esmentar que a Artà, les finques de les quals es varen desfer per aquesta època tant els senyors de poble com la noblesa absentista no les varen vendre parcel·lades a petits pagesos, sinó que les van comprar senceres un nou grup burgès que va irrompre sobretot a partir dels anys setanta del segle XIX. Ens estem referint a les famílies artanenques que havien fet més fortuna en la primera onada emigratòria a Puerto Rico i que tornaven amb ànsies de comprar terres i ensenyorir-se. D'entre aquestes nissagues d'indians en podem destacar tres: els Blanes, els Amorós i els Esteva. Aquestes famílies formaven un grup en certa manera endogàmic que s'emparentava entre ells per no diluir el patrimoni i que a partir dels anys setanta del segle XX començaren a comprar grans finques del terme d'Artà, com Albarca o Es Verger, adquirides pels Blanes, o Son Morei i Betlem comprades per la família Amorós (Alzina, 1994: 117-119). Com a propietaris terratinents actuaren de manera semblant als senyors de poble, amb presència contínua a la vila i implicant-se directament en els afers econòmics i polítics locals. Així mateix, mai varen poder desplaçar aquest darrer col·lectiu en el control del consistori municipal.

Així per tant, arribam a la conclusió que la progressiva formació d'un capitalisme agrari mixt al conjunt de la Part Forana de Mallorca en el qual es combinava la vella economia de subsistència amb la producció comercialitzable en explotacions cada vegada més petites, a Artà només es va completar a mitges. El capitalisme agrari, apart d'estimular l'activitat mercantil també va afavorir arreu de Mallorca l'aparició d'una indústria sovint lligada a la producció agrícola que, tot i ser majoritàriament de caràcter artesà i concentrar-se en petits tallers, coexistia amb la producció fabril i amb la utilització de vectors energètics propis de la

industrialització. Tanmateix, els fabricants prioritzaren la flexibilització i intensificació de la mà d'obra sobre la mecanització dels processos productius (Manera, 2001: 299). Es tracta sobretot d'indústries conserveres, d'aiguardents, fusta, sabates, tèxtil, etc. A Artà emperò aquesta casta d'indústria a mig camí entre el taller artesà i la fàbrica no es va desenvolupar gaire. Cap a finals del segle XIX s'han identificat qualque taller de sabates i un nombre important de fusters i ferrers, encara que aquests dos darrers grups estaven sobretot especialitzats en la fabricació d'utensilis per a l'activitat agrícola, sobretot carros i arades (GEM, 1989: 1, 237)

Si fem un ullada al tràfic comercial de Cala Rajada, el principal port de referència de la vila d'Artà, ens podem donar compte de quina era la producció industrial de la vila que es generava més enllà de les necessitats de consum local. Tot i la importància del port d'Alcúdia com a port exportador d'ametles, el port amb més relació amb Artà era el de Cala Rajada, situat al terme municipal de la veïna població de Capdepera. Es tracta d'un port de segona categoria, que fins a l'any 1930 no es va dotar d'una veritable infraestructura portuària (GEM, 1989: 14, 166). Així mateix, des de el darrer terç del segle XIX partien vaixells cap a Palma i Barcelona carregats de carbó, troncs i senalletes i altres productes artesans fets de garballó, una palmera silvestre que creix a les costes i a les muntanyes de la comarca. D'aquesta manera, observam que no hi ha dubte que les principals activitats exportadores a Artà apart de l'ametla, tenien a veure amb l'explotació forestal, ja fos en l'activitat llenyataire, la producció de carbó vegetal o la confecció d'artesania a partir del garballó. Especial significació ha tingut aquesta darrera activitat a tota la comarca. La confecció d'utensilis de garballó tradicionalment ha estat duta a terme per mà d'obra femenina a l'àmbit domèstic. Va començar cap a mitjans de segle XIX a la vila veïnada de Capdepera, i a l'any 1899 els diferents productors de senalletes, capells i articles semblants s'organitzaren en la cooperativa

La Protectora—més tard anomenada La Palmera— que exportava directament en els seus propis carros i vaixells a Palma i Barcelona. La demanda a partir d'aquest moment va començar a augmentar fins al punt que s'havia d'importar garballó d'Alacant per a la confecció a Capdepera. És en el marc d'aquesta expansió de la indústria domèstica del garballó que cap al voltant de segle es va estendre de Capdepera a la vila d'Artà, on els grans propietaris disposaven de més matèria primera que no sempre era explotada des de la vila veïnada. D'aquesta manera, comerciants gabellins —procedents de Capdepera— que ja tenien fets els contactes de distribució a Palma i Barcelona, començaren comercialitzar de la producció de productes de garballó fets a Artà (Alzina, 1994: 68-70).

La manufactura del garballó es realitzava de manera autònoma a cada casa, sobretot a les cases dels jornalers que a Artà formaven un grup especialment nombrós si el comparem amb altres viles de Mallorca. És important destacar que la confecció de diferents articles de garballó era totalment manual i només necessitava inversió en temps i treball, ja que normalment no feia falta comprar la matèria prima que creixia de manera espontània a les muntanyes de la comarca, ni invertir doblers en cap tipus d'enginy. Els homes de la família normalment s'encarregaven de les tasques de recol·lecció, transport i dessecació al sol, mentre que les dones s'encarregaven de teixir i elaborar els diferents productes. D'aquesta manera, és bo de fer entendre que es tractà d'una activitat molt atractiva per a les famílies més humils de la vila, amenaçades en molts de caos per la falta de feina a jornal a les grans possessions. En molts casos les famílies jornaleres si anaven sobrades de qualque cosa era de mà d'obra i de temps els únics bens que feia falta per produir articles de garballó. Així mateix, tot i l'autonomia de que gaudien les unitats domèstiques de producció a l'hora de produir obra de palma, en realitat el negoci estava en mans de comerciants i majoristes els quals passaven casa per casa a recollir la

producció i fixaven unilateralment els preus a pagar dels productes realitzats per les famílies jornaleres. Sovint no pagaven amb doblers sinó en queviures com sucre, cafè, farina, arròs, etc. Això sens dubte augmentava els beneficis dels comerciants que en cas de no disposar de matèries primes les famílies productores, podien vendre palma de garballó procedent de fora, la qual cosa reduïa els beneficis familiars. Tot i això, l'obra de palma va suposar un alivi per a les famílies jornaleres i els va fer pujar el nivell de vida fins al punt d'assolir els mínims per a la subsistència de manera més desofegada.

Així, observam que tant la capitalització del camp en petites propietats agrícoles de cultiu intensiu a la Colònia de Sant Pere i als voltants de la vila, com l'augment de la producció manufacturera que representava l'obra de palma, no va anar acompanyada d'un procés de mecanització de la producció, sinó d'una intensificació del treball realitzat per una mà d'obra barata i molt flexible. Així mateix, això no va desembocar en una proletarització dels treballadors com si es tractàs d'empreses industrials. El treball, ja fos al trosset de terra que es tenia en propietat o en la producció d'obra de palma de garballó en l'àmbit domèstic sempre era autònom. Al conjunt de Mallorca, el procés d'establiment de les grans propietats i l'aparició de petits tallers a mig camí entre la indústria i l'artesania va desembocar en la formació d'una classe mitja sòlida que podia assolir nivells de vida vertaderament benestants. Amb relació a això s'ha destacat que a altres llocs de l'estat espanyol com la província de Jaén, l'extensió del cultiu de l'olivar d'exportació també va afavorir l'aparició d'una classe mitja pagesa de petits propietaris i arrendataris que s'encarregaven d'explotacions familiars (Cobo, 2000: 121). Tanmateix a Artà, els límits del procés d'establiment de les grans possessions i les característiques de la producció artesana del garballó es va traduir simplement en l'elevació del nivell de vida de les classes baixes i en l'aparició d'una classe mitjana no tan acomodada

que es trobava es podia trobar sovint en una situació de precarització. No obstant, això no vol dir que a Artà ens trobàssim davant unes classes baixes homogènies en les quals tots els homes fossin jornalers i totes les dones treballassin en l'obra de palma.

Hem vist com el mercat laboral agrícola va romandre molt estratificat i jerarquitzat, al mateix temps que es cohesionava mitjançant relacions de patronatge i clientelisme pròpies d'una societat de caire estamental (Gibson i Blinkhorn, 1991: 11). Els treballadors agrícoles no només eren jornalers, sinó que també eren missatges de diferents categories que treballaven de manera fixa a les possessions. Hi havia jornalers que havien accedit a la petita propietat i n'hi havia d'altres que depenien exclusivament de la contractació a jornal. N'hi havia que un any podien fer de missatge i l'altra de jornal. N'hi havia que un any o uns quants anys podien cultivar una rota que havien emparaulat amb un amo de possessió i més tard deixar de cultivar-la. Per paga els beneficis econòmics obtinguts amb l'obra de palma no es traduïen en que les famílies de condició humil tinguessin més força respecte als amos de possessió que controlaven el mercat de treball al camp, ja que per obtenir la matèria primera, la palma de garballó, es necessitava el consentiment dels mateixos amos de possessió que convenien amb els arrabassadors repartir-se la matèria primera arrabassada entre la família que duia la iniciativa de la recol·lecció, l'amo de la possessió i el propietari de les terres. D'aquesta manera observam que els lligams de dependència entre les famílies més humils de la vila i el conjunt dels amos de possessió i els terratinents es refermaven a partir d'un repertori de canals de reciprocitat molt variats.

Tot plegat feia que les relacions de patronatge i clientelisme fossin hegemòniques en l'ordenació social de la vila. Tenir-ho bé amb tal amo o tal senyor esdevenia crucial en les estratègies econòmiques de les famílies humils. Fent un esforç d'imaginació podem reconstruir

com era el prototipus de família de les barriades humils d'Artà. El sector agrari era majoritari, per la qual cosa segurament ens trobaríem amb un petit propietari agrícola amb un mul que estatjava al corral de ca seva a la vila. La producció del seu reduït tros de terra no bastava per viure per la qual cosa es llogava com a jornalera a les possessions en temps de collita o quan es requeria mà d'obra per a feines ocasionals. Si no s'arribava a l'estatus de petit propietari però es posseïa un mul, es podia tenir emparaulada l'explotació d'una petita rota amb l'amo de qualque possessió i gaudir dels recursos forestals de certes contrades si tenia el permís del seu propietari ensenyorit, entre els quals hem de destacar la recol·lecció de garballó. La seva esposa segurament també contribuïa a l'economia familiar com a jornalera en certs moments del calendari agrícola en els quals la feina s'havia d'intensificar, o sobretot a través del treball domèstic realitzant obra de palma i venent-la als comerciants i majoristes. La dona també se solia encuidar de l'hort i el galliner del corral de la casa que esdevenia un actiu econòmic autoconsum ben important en les estratègies familiars. Tots dos s'encarregaven de surar i engreixar el porc que compraven de petit i cada any mataven per fer els embotits que representaven la major part de la carn que consumien durant tot l'any. Com que al seu corral era impossible instal·lar les infraestructures suficients per criar pocs, els porcells eren comprats a preu més bo o més dolent als amos de possessió de els criaven a les seves instal·lacions. Per altra banda la manutenció dels fills més grans – adolescents – podia anar a càrrec de qualque possessió fent de porqueret, la qual cosa li podia permetre –si agradava– fer carrera com a missatge i arribar a ser pareller, es a dir, tenir dos caps de ramat equí al seu càrrec per llaurar. També era important que la família tingués bona relació amb els amos de possessió si el cap de família espirava a treballar de missatge de baixa categoria –per exemple de pastor– durant tot l'any a qualque possessió. D'aquesta manera, comprovam

com en l'economia familiar, les entrades de doblers eren summament variades i l'estratègia de subsistència es basava tant en l'estalvi en el consum com en els salaris o els beneficis comercials. D'aquesta manera comprovam la forta dependència de les famílies humils respecte als amos de possessió no només en qüestions de treball, sinó també pel que fa a activitats de recol·lecció i a l'economia domèstica de consum. També observam l'heterogeneïtat de situacions laborals a partir de les quals el pagès humil esdevenia depenent dels principals amos de possessió de la vila i l'important paper de la dona en les estratègies econòmiques familiars, tant pel que fa a les polítiques de producció a la recerca del benefici econòmic, com pel que fa a les polítiques d'estalvi i autoconsum.

Apart de l'heterogeneïtat dels vincles de dependència econòmica de la major part de la població d'Artà respecte als principals amos de possessió i als grans propietaris terratinents, el poder d'aquest darrer grup es basava principalment en l'abundància de mà d'obra disponible, ja que sempre solia superar la demanda. De fet, la revista local *Llevant* es feia ressò als anys vint del segle XX que per aquella època eren freqüents les migracions temporals de jornalers artanencs a Ciutadella de Menorca en temps de sega.³⁹ Pràcticament totes les alternatives econòmiques de supervivència que tenien les famílies humils passaven per l'explotació de les grans possessions i per la contractació o els permisos dels seus amos i els seus propietaris, amb els quals s'havia de tenir bones relacions.

Així mateix, no hi ha dubte que en els primers decennis del segle XX la situació de la major part del comú de la pagesia Artà havia millorat gràcies a l'establiment de les possessions dels voltants de la vila, als beneficis que aportava l'obra de palma i a les remeses que enviaven els emigrants a Amèrica. Per altra banda, també hem de tenir en compte que l'exposició que va tenir el cultiu de

³⁹ *Llevant*, 15 de novembre de 1921.

l'amatler també a les grans possessions va donar més feina als jornalers i va fer que augmentassin el nombre de missatges a les possessions. El cultiu de l'amatler també feia més rentables les rotes, ja que normalment eren terres de baixa qualitat i aquest cultiu era capaç de tolerar condicions més desfavorables. Així, podem pensar que des de l'esglaió més baix de les jerarquies laborals de la pagesia, fins al més alt, el nivell de vida pujà. Això és corroborat pel fet que durant aquesta època l'entramat urbà de la vila es va engrandir en una eixampla que s'estenia per la plana situada al peu del puig de Sant Salvador, en el qual varen construir les seves noves cases els integrants dels sectors humils de la societat artanenca (GEM, 1989: 1, 237). Als pressupostos municipals el creixement urbanístic es reflecteix sobretot entre els anys 1909 i 1913 quan es multipliquen els projectes d'alineació de carrer i creació de nous (Picazo *et al.*, 2007: 77). El fet que l'eixampla es construís sobretot durant aquests anys quan el creixement de població de la vila no va ser gens significatiu ens fa pensar que les noves barriades varen aparèixer com a conseqüència de l'augment general del nivell de vida. Podem pensar per exemple que en el cas de les famílies que vivien a una sola casa de dimensions reduïdes tres generacions diferents, es varen construir una a casa nova a la recerca de més confort. Per altra banda, també és probable que els emigrants Amèrica es construïssin les seves respectives cases a la vila planificant el seu retorn. De l'eixampla urbanística que es va projectar en aquesta època va sorgir gran part de l'anomenada barriada de Santa Catalina, la qual l'any 1921 va ser descrita per la revista Llevant com una barriada moderna en expansió i transformació, en la qual s'adreçaven carrers antics, se'n projectaven de nous i en la qual s'estava construint la futura estació de ferrocarril.⁴⁰ Així sembla, que durant els primers decennis del segle XX el creixement de la producció agrícola i manufacturera, juntament amb els

beneficis econòmics de l'emigració es va manifestar urbanísticament en el creixement del casc urbà de la vila.

Tanmateix, aquesta dinàmica de creixement econòmic es va veure frenada amb la conjuntura comercial creada arran de la Primera Guerra Mundial. En el conjunt de Mallorca els mercats exteriors es varen tancar al comerç, la qual cosa es va traduir en una crisi agrícola i industrial que va provocar un pujada en el nivell d'atur. Per altra banda, per evitar la pujada dels preus del blat i l'oli que es va començar a exportar il·legalment a les potències europees bel·ligerants, el pagament dels productes de primera necessitat es va fixar a la baixa a través d'una política de fixació de preus de les subsistències. Tanmateix, els efectes d'aquestes polítiques foren els contraris als esperats, ja que això va desestimar la inversió de doblers i treball en el cultiu intern de productes de primera necessitat i no va evitar que una gran part de la producció d'oli, farina i llegums se seguís exportant il·legalment. Els efectes varen ser més aviat els contraris als que es pretenien ja que amb els preus fixats a la baixa en el mercat legal, moltes subsistències varen ser comprades a baix preu per comerciants contrabandistes i especuladors que els exportaven als estats que es trobaven en guerra. Tot plegat va tenir com a conseqüència una situació d'insuficiència alimentària combinada amb un mercat negre d'aliments amb preus prohibitius. La pujada general dels preus al consum va fer davallar el nivell de vida de la població i en molts casos va provocar situacions de fam.

A Artà, la crisi es va intentar pal·liar en un principi des de l'administració a través d'una política d'obres públiques per compensar l'atur. Va ser en el marc d'aquestes iniciatives que es va construir la carretera que comunicava la vila amb la Colònia de Sant Pere, però tanmateix no varen aconseguir frenar la crisi econòmica i social que s'agreujava amb el pas del temps (Picazo *et al.*, 2007: 78). Per paga, la situació es va veure agreujada per l'epidèmia de grip els efectes de la qual es varen manifestar a

⁴⁰ Llevant, 15 de novembre de 1921.

Mallorca l'any 1918. El grip va ser provocat en gran part per les deficientes condicions sanitàries en les quals es trobaven les tropes dels exèrcits de les potències europees, ja que els soldats foren el principal canal de transmissió del virus. Aquesta conjuntura va provocar una nova onada emigratòria cap a Amèrica que es va allargar durant tots els anys vint segurament també amb l'objectiu d'evitar ser quintat per el servei militar a la guerra del Marroc. En aquesta època Argentina va ser el destí preferent dels emigrants artanencs on a l'any 1929 n'hi havia 102 de censats (Marimon, 2005: 291).

La situació d'atur provocada per la davallada en les exportacions de productes agraris i manufacturats, i sobretot la pujada dels preus de productes de primera necessitat va repercutir arreu de Mallorca en una crisi social que cristal·litzà l'any 1920 a la vila veïnada de Manacor en l'amotinament de 150 persones. Els amotinats, tots d'extracció humil, varen assaltar diverses botigues del centre de la vila i provocar diverses destrosses. El motí es va conèixer com "Es Saqueió de Manacor" i anava precedit per episodis semblants a Palma i Inca pocs anys abans.

A Artà, un any abans ja s'havien donat episodis semblants, encara que no havien arribat a les magnituds del que s'havien esdevingut a Manacor. La revista d'informació local Llevant informava al més d'agost de juliol de 1919 que d'una manifestació de dones de famílies pobres de jornalers davant l'Ajuntament reclamant l'abaixada dels preus de l'oli: *El dilluns al matí se presentaren a la sala un gran aplec de dones en reclamació de la baixa de l'oli acordada per la junta de subsistències. Foren aquestes rebudes amb gestos i paraules indecoroses per part d'un empleat municipal, que després es vegé obligat a tancar les portes davant l'emmesa que es vegé provocada, i poc hi faltà per mouer-se un conflicte inesperat.*⁴¹ La Junta de Subsistències a la qual fa referència la crònica periodística era presidida pel batle de la vila i, amb anterioritat, s'havia reunit amb els

principals productors i comerciants d'oli d'Artà per intervenir i emmagatzemar la quantitat d'oli suficient com per assegurar l'abastament de les famílies més pobres de la vila venent-lo al preu fixat de 80 cèntims la lliura. Sembla que més tard d'aquest acord, als rumors que desapareixia l'oli del dipòsit municipal es va afegir el seu encariment a les tendes de queviures. Va ser precisament això que va fer que les dones més pobres es manifestessin. Davant la persistència de la multitud en la seva protesta, la qual cosa s'evidenciava pel fet que les dones seguien agrupades davant l'Ajuntament, va fer acte de presència el batle del moment, Bartomeu Esteva, i es compromet a trobar els culpables de la desaparició de l'oli del dipòsit i a obligar els comerços a mantenir els preus estipulats.

El mateix dia es va posar en circulació oli al preu que prèviament s'havia acordat en la junta de subsistències, però es tractava d'un oli d'ínfima qualitat, sembla que gairebé indigerible. Això va provocar una nova congregació de les dones a davant l'Ajuntament, les quals, setrill en mà, donaven mostra de la baixa qualitat de l'oli i protestaven per aquest fet. De la mateixa manera demanaven el cessament del funcionari municipal que els havia rebut de males maneres el dia anterior. Davant la protesta el batle es va comprometre a esbrinar d'on sortia aquell oli de tan baixa qualitat i a prendre qualche mesura respecte l'empleat municipal que no s'havia comportat correctament durant el primer dia de protesta. Tanmateix, l'endemà es va produir una nova aglomeració de gent més massiva a davant l'Ajuntament en la qual s'hi afegiren també homes i al·lots, tots amb el setrill a la mà. Demanen comptes sobre les accions del batle per esbrinar la procedència de l'oli de baixa qualitat. El batle va respondre que s'havia descobert que l'oli provenia de Son Fortè i que es multaria als responsables que s'hagués posat en circulació. Per altra banda, va assegurar que es plantejaria el cas de l'odiat empleat municipal al plenari

⁴¹ Llevant, 24 de juliol de 1919

pròxim del consistori i que el conjunt de la Sala ja decidiria que s'havia de fer amb ell. Sembla que això va tranquil·litzar a la multitud ja que no tenim testimoni de cap protesta d'aquest tipus fins passat un any.

L'any següent –1920— es va donar un episodi semblant, encara que va superar les magnituds de l'anterior. En aquest cas la revista *Llevant*, la única font que ens dona notícia d'aquests fets, es va mostrar obertament contrària a l'actitud dels amotinats.⁴² Els fets sembla que varen començar el dia 15 d'abril al matí i varen tornar a ser protagonitzats per un grup de dones pobres de la vila. La revista *Llevant* deixa ben clar en la seva crònica de darrera hora que es va publicar aquell mateix dia que les reivindicacions de les manifestants no giraven al voltant del preu de l'oli, sinó de la farina: *Un gran número de dones devers les deu de matí han acudit a la sala diguent an el batle que es impossible pagar la farina al preu que s'ha posada.*⁴³ Mentre l'aglomeració de dones es trobava concentrada a davant l'Ajuntament, algunes s'assabentaren que passava per allà el cobrador de consums i, sempre segons la versió dels fets que donava *Llevant*, li envestiren amb garrots i pedres perseguint-lo pels carrers fins que arribà la guàrdia civil i la concentració es va dissoldre.⁴⁴ No sabem si es tractava de l'empleat del qual s'havia demanat el cessament l'any passat. Tanmateix, només pel fet de ser un cobrador dels consums segur que ja era un personatge impopular.

En aquesta època els consums eren uns impostos especialment odiats pels sectors populars d'arreu de l'estat espanyol ja que gravaven el consum de productes de primera necessitat, la qual cosa agreujava la situació d'escassetat que es vivia en aquells moments. Per altra banda, els acostumaven a ser la base del pressupostos municipals. Normalment solien representar entre el 33% i 75% del pressupost municipal ordinari. D'aquesta manera, les baixes en les quotes de consums que es produïren els anys 1918 i

1919 en un clima de crítiques a tot l'estat i reivindicacions de suprimir-los, va provocar un dèficit pressupostari municipal a l'Ajuntament d'Artà de prop de 18.000 pessetes (Picazo *et al.*, 2007: 78).

La congregació de dones jornaleres davant l'Ajuntament es va repetir aquell mateix vespre d'abril de 1920, a les quals se'ls ajuntaren aquesta vegada els seus homònims masculins. Mitja hora abans s'havia tallat el subministrament elèctric i el poble s'havia quedat a les fosques, suposadament per un sabotatge dels amotinats. Davant les queixes persistents sobre els alts preus de la farina, el batle d'aquell moment, Andreu Femenies, els va prometre que comunicaria al governador la necessitat que els moliners posassin a la venda la farina al preu públic estipulat per al nou blat recentment arribat d'Argentina. Segurament en aquells moments ja es tenia notícia de l'arribada del blat importat de l'estat americà que l'Ajuntament de Palma i la Federació Catòlica Agrària de Mallorca havien comprat en quantitat de 5.000 tones. Intervingut per l'administració pública, aquest blat s'havia de destinar a la seva venda a preu de subsistència preferentment als sectors més desafavorits de Ciutat i de les viles de la Part Forana. Una vegada havia donat les explicacions, el batle va demanar a la multitud congregada que es dissolgués i que s'anomenàs una comissió que els representàs a l'hora de negociar els preus de la farina amb el col·lectiu de productors i comerciants sota l'arbitri de la Junta de Subsistències local. D'aquesta manera, els manifestants es retiraren al local de la Federació Obrera, l'organització sindical socialista de la vila, per decidir la comissió que el havia de representar.

La reunió entre la comissió de jornaleres i els productors i comerciants de farina es va celebrar l'endemà davant la pressió d'una nova aglomeració de gent congregada davant l'Ajuntament. Aquestes congregacions de la multitud es varen començar a repetir cada vespre i sembla que encara que estaven conformades tant per homes com per

⁴² *Llevant*, 15 i 30 d'abril de 1920

⁴³ *Llevant*, 15 d'abril de 1920

⁴⁴ *Llevant*, 15 d'abril de 1920

dones, eren les darreres eren les que duien la iniciativa de la mobilització. Així, segons la revista *Llevant*, *bastava que dues dones fessen una mica de propaganda entre ses amigues perquè se partís*.⁴⁵ Finalment el preu públic de l'arrova de farina de blat es va fixar a 25 reals, la qual cosa va ser interpretada com una victòria dels amotinats. Segurament l'eufòria de la reivindicació conquerida va fer que es corrés el rumor que es planejaven assalts de tendes de roba i de magatzems de gra, entre ells el del Sindicat Agrícola on es guardava el blat argentí que aquesta organització havia comprat. Tot plegat es va traduir en un major reforçament policial, per la qual cosa parelles de guàrdies civils vingudes de quarts d'altres pobles varen prendre la vila patrullant nit i dia pels carrers. D'aquesta manera, es va aconseguir que la reunió de famílies jornaleres que es convocava cada vespre davant l'Ajuntament no es repetís més. Així mateix, encara que les aglomeracions no es repetissin pus, només un mes més tard va arribar una nova remesa de blat argentí que es va vendre al preu negociat per les comissions sota els auspicis de la Junta de Subsistències. Per paga, aquesta entitat municipal va arribar a un acord aquells mateixos dies amb els principals comerços de la vila perquè posassin a la venda roba barata i resistent a preus assequibles per als sectors amb més dificultats econòmiques de la vila.⁴⁶

Tant els objectius i les reivindicacions que es formularen en els dos episodis d'amotinament a Artà l'any 1919 i 1920, com el repertori d'actuació dels seus protagonistes, ens fan pensar que tot plegat responia al model de mobilització col·lectiva que Edward P. Thompson va identificar com a motins de subsistències propis de les protestes populars urbanes de l'Anglaterra del segle XVIII. Segons les tesis d'aquest autor, els motins s'han basat històricament en l'afirmació d'una economia moral a partir de la qual es considerava que la

supervivència dels més pobres era responsabilitat dels més rics (Thompson, 1971 [1979]: 75). És per això que aquest tipus d'actes les reivindicacions populars se centren en el consum i sobretot en els preus dels articles de primera necessitat, i no en els salaris o els horaris de treball. Per altra banda, el repertori d'acció de la multitud que podem identificar en els motins artanencs dels anys posteriors a la Primera Guerra Mundial també coincideix en gran part amb els procediments del motins de l'Anglaterra del segle XVIII analitzats per Thompson. La protesta cridanera, l'ocupació d'espais simbòlics que representaven l'autoritat, el linxament de personatges impopulars, i sobretot la congregació ritual de la multitud amenaçant en reclam de la presència de les autoritats locals, han estat identificats per aquest autor com a part del repertori d'acció del qual disposaven els col·lectius populars de les ciutats angleses del segle XVIII (*Ibid.*: 395-398). Per paga, les demandes en aquest tipus de mobilització es dirigien a sectors concrets de la societat artanenca i no a l'estat com a garant de la igualtat social. És per això que podem pensar que tenien un caràcter apolític, tot i que en els episodis de motí analitzats sembla que varen ser capitalitzats per agrupacions socialistes. En aquest sentit, podríem dir que es tractava de mobilitzacions de caràcter més aviat reactiu que no proactiu en termes de Charles Tilly (1978: 145-147).

Per altra banda, el fet que fossin dones les protagonistes d'aquestes pràctiques tradicionals de rebel·lió no ens ha d'estranyar. Va ser una altra vegada Thompson qui en el seu moment va reparar que això també era així a l'Anglaterra del segle XVIII per mor que es considerava les dones més impunes als càstigs de les autoritats locals (1971 [1979]: 110). Per paga, les dones també eren les encarregades de gestionar l'economia familiar i comprar els productes de primera necessitat els preus dels quals eren el principal motiu de la revolta. De fet, un any més tard del motí de 1920 a Artà, el director de la revista *Llevant*, Andreu Ferrer, descrivia les

⁴⁵ *Llevant* 30 d'abril de 1920

⁴⁶ *Llevant*, 31 de maig de 1920

veïnades de la barriada de Santa Catalina, poblada principalment per famílies jornaleres, com a veïnades especialment donades a la crítica de l'administració pública i a la mobilització esvalotada: *Des d'ell [el portal de ca seva] i dialogant en alta veu una d'un portal amb les dels demés veïnats, se retreuen amb les paraules més gruixades i les expressions més pintoresques, les notícies del dia que exageren en extrem fins a transformar-les en fantàstiques: allà se comenta l'administració pública de la vila, se protesta de les càrregues municipals, i se retreuen els defectes del pròxim [...] Conseqüència de son caràcter bullanguer i esvalotat, és que no hi ha manifestació pública, motí o esvalotament en què no s'hi vegin figurar com a caporales la flor de les catalineres, com també durant el temps de carnaval sol ésser la barriada on se fa més bulla.*⁴⁷ L'article sobre la barriada de Santa Catalina prosegia amb la descripció de les dones jornaleres d'aquells carrers com a portadores d'una identitat de barriada i de classe especialment efectiva a l'hora de crear relacions de solidaritat entre elles: *Les dones són, en general, amants del seu barri i fins a cert punt esvalotades. Si veuen insultada qualsevol veïnada de per allà, veureu totes les demés sortir en sa defensa. Eminentment sociables, fan rotlet enmig del carrer mentres fan llatra.*⁴⁸ Si afirmam que en el cas de Santa Catalina la identitat de la barriada era sobretot de classe, és perquè estava poblada sobretot per pagesos jornalers i petits propietaris, cosa de la qual també ens dona notícia Andreu Ferrer en el seu article: *No hi ha ni un ferrer, ni un fuster, ni cap botiga de menestral en tot el barri. Tot són conradors i jornalers que a punta d'aua surten al camp i en tornen entrada ja la nit.*⁴⁹

A la descripció de la barriada de Santa Catalina que es va publicar a Llevant l'any 1921 podem observar que de vegades es transpira una certa actitud de

menyspreu classista, donant una imatge en certs aspectes negativa del col·lectiu de jornalers de la vila com gent poc educada i poc continguda, donada massa a la parla gruixuda i al desordre. La visió positiva dels sectors de condició humil de la vila d'Artà ens la dona Serafi Guiscafrè quan ens descriu l'ambient que se vivia a Es Cos, l'altra barriada pobra de la vila: *La comunitat que habitava aquests carrers tenia alguna cosa d'especial que la distingia de la resta del poble. La seva manera de viure, de comunicar-se entre ells: la solidaritat allà no era una paraula vana, més be un exemple diari que es podia tocar amb les mans en casos de malaltia i de mort. Pel sòl fet de viure en aquells carrers ja eres considerat de la família. En aquells temps, poc evolucionats, podriem dir-li la família dels pàries de la terra.*⁵⁰ Tot i la diferència que podem reparar entre els dos punts de vista que ens donen d'una mateixa realitat, ambdós autors coincideixen en caracteritzar les barriades humils d'Artà com a llocs on els seus habitants tenien una cultura pròpia, una manera de parlar i fer les coses diferent a la resta de la vila, com si es tractàs en certa mesura d'un món a part. D'aquesta manera podem pensar que es tractava de barriades on es transmetia una forta identitat de classe.

En la seva descripció de la barriada d'Es Cos, Serafi Guiscafrè insinua en la darrera frase que es tractava d'un col·lectiu on havien arrelat de qualche manera els posicionaments polítics socialistes i d'esquerres. En el cas de Santa Catalina, Andreu Ferrer va ser molt més directe i al va qualificar com la barriada d'Artà amb més presència socialista: *És el barri obrer per excel·lència, i no sé si serà el contacte entre tanta gent del mateix braç, l'allunyament del centre, sempre més culte, més mesurat i més metòdic, o l'aïllament de tot centre cultural o relligiós que fins en la política se distingeix: és el barri que més contingent*

⁴⁷ Llevant, 30 de novembre de 1921.

⁴⁸ Llevant, 15 de novembre de 1921.

⁴⁹ Llevant, 30 de novembre de 1921.

⁵⁰ GUISCAFRÈ, S. 2003. *Escenes artanenques*. Artà: Associació Cultural Artà, p. 198.

*dona als socialistes, republicans, àcrates i irreligiosos [...]. Si an aquest barri li correspongués elegir per sí sol representant en el consistori municipal, sempre amb grossa majoria sortiria elegit un esquerrà de marca major. Per això la “Federació Obrera”, entitat socialista, al major contingent de socis els treu d’aquesta barriada.*⁵¹ A part de l’actitud habitualment despectiva d’Andreu Ferrer respecte a les persones d’esquerres com a persones bàrbares o incivilitzades, pensam que és destacable que el director de la revista Llevant esmentàs especialment la Federació Obrera, entitat social i política que ens ha aparegut a les cròniques del motí de subsistència de 1920 com l’organització que va capitalitzar el descontent de les famílies humils i pràcticament va esdevenir el seu portaveu a l’hora de fixar els preus de la farina intervinguda.

De fet, en la difícil conjuntura econòmica de la Primera Guerra mundial, el socialisme mallorquí havia dut a terme una política estratègica de capitalització del descontentament popular davant les irregularitats en la gestió de les subsistències. Així, el conjunt dels petits sindicats socialistes de tot Mallorca va concentrar quatre mil persones l’any 1916 en un míting a Palma contra l’atur i a favor d’una política de subsistències. En aquesta trobada, els principals oradors varen reclamar a les autoritats mesures dràstiques per frenar el contraban i el comerç il·legal que sobretot duia a terme de manera sistemàtica i massiva l’empresari i financer Joan March ‘Verga’. Així mateix, el fet que les organitzacions socialistes actuassin com a representants dels grups humils de la vila d’Artà no implica una assimilació idèntica del motins i avalots que per aquella època es vivien amb el socialisme. Respecta a això, pensam que es especialment indicatiu el protagonisme que tenien les dones en aquest tipus de mobilització, la qual cosa contrasta per exemple amb la seva poca presència en les organitzacions socialistes de la vila d’Artà (Picazo *et al.*, 2007: 34).

⁵¹ Llevant, 15 de novembre de 1921.

La presència socialista a Artà es remunta a l’any 1910 quan es va crear la Federació Obrera, més coneguda popularment com la Societat Obrera pel fet que era la única organització vertaderament important que estava integrada en la Federació. La iniciativa de crear aquesta organització a la vila no va partir tant de la dinàmica social local, com va passar en el cas de Ciutat o les viles foranes de Lluçmajor i Manacor, com de les estratègies d’expansió del socialisme palmès a la Part Forana, àmbit en el qual les seves organitzacions havien tingut moltes dificultats per implantar-se. L’any 1906 es va promulgar la Llei de Sindicats Agrícoles que més que plantejar caixes de resistència per a la realització de vagues, proposava l’associació de la pagesia en cooperatives de producció i mútues de seguretat social. Això va fer que Joan Bauçà, un dels principals líders socialistes a Mallorca, proposàs una nova estratègia per expandir el socialisme a la Part Forana, no basada tant en la creació de caixes de resistència i en la vaga com a principal recurs de mobilització i pressió, sinó en la creació de mútues i cooperatives que ell mateix va anomenar “organitzacions de base múltiple”. No hi ha dubte que les propostes de Bauçà i el viatge propagandístic que a l’any 1909 va fer el socialista català Antoni Fabra Ribes per moltes de les viles de la Part Forana de Mallorca, es va traduir en la proliferació a aquestes viles de societats obreres que prenién com a model l’organització de base múltiple (Gabriel, 1996: 19-20).

Amb aquesta forma organitzativa s’aconseguia una activitat associativa socialista més enllà dels resultats positius o negatius de les vagues. Per paga, els pocs socialistes de la Part Forana anteriors a aquest procés d’expansió en la primera dècada del segle XX, sempre s’havien mostrat molt reticents a convocar vagues com a mitjà vàlid per assolir els seus objectius de millora social. La proximitat personal a les viles entre els jornalers i els obrers industrials amb els seus respectius terratinents, amos de possessió o mestres de taller feia molt desaconsellable un enfrontament directe amb persones amb

les quals s'havia de conuiuïre cada dia. Per altra banda, la vaga esdevenia especialment poc efectiva entre el col·lectiu dels jornalers, ja que les feines que feien pràcticament no necessitaven formació i això els feia treballadors totalment substituïbles en cas de vaga. El problema dels jornalers era precisament el de no trobar feina, no el de fer-ne massa, per la qual cosa el fet que l'oferta de mà d'obra normalment superàs la demanda feia de la vaga quelcom absurd. És per això que es proposava com a model d'organització socialista per a la Part Forana una associació d'assegurança mútua i socors que cobrís les necessitats dels obrers i jornalers associats pel que fa a vellesa, atur o malaltia. Així mateix les organitzacions de base múltiple també posaven en marxa cooperatives de consum en els econòmats de les quals les famílies dels jornalers i els obrers compraven col·lectivament a l'engròs productes de primera necessitat per d'aquesta manera tenir-hi accés a preus més accessibles. Sembla que la cooperativa de consum de la Federació Obrera va tenir un èxit especial a Artà (*Ibid.*)

Com que l'activitat de la Federació Obrera no anava més enllà que el seu quefer quotidià com a societat de socors mutus i cooperativa de consum, davant l'absència de convocatòria de vagues, la principal manifestació pública del socialisme a la vila era la organització de la festivitat obrera del primer de maig que es va celebrar per primera vegada a Artà l'any 1910. El primer acte de la festa solia consistir en una vetlada literària i poètica la nit del dia darrer d'abril a la seu de la Societat Obrera. L'endemà, el dia de la festa, els militants socialistes de la vila es congregaven un altra cop al local de la Federació Obrera i escoltaven el discurs que normalment un dels principals líders locals, en Pere 'Papa', feia des de la finestra principal de la casa. Això donava el sus de la marxa col·lectiva cap a l'Ajuntament que qualche vegada podia anar acompanyada de la música d'una banda pagada per la Federació. En aquesta marxa gairebé sempre se solia cantar la Internacional i la Marsellesa. Una vegada

arribats a la Sala, els militats socialistes entregaven conjuntament al batle un full amb les reivindicacions polítiques i de millora laboral que aquell any feia la Federació i que s'havien llegit en veu alta poc abans, al discurs inaugural de la festa. Els actes finalitzaven el vespre del mateix dia al teatre de la vila amb qualche representació teatral i la realització de varis mítings a càrrec de militants socialistes que moltes vegades eren venguts de fora, sobretot de Manacor, ja que l'agrupació socialista d'aquesta vila veïnada d'Artà, més grossa i consolidada, exercia una certa influència sobre el socialisme artanenc (Picazo *et al.*, 2007: 24-25).

Tenim notícies que una de les reivindicacions laborals que més insistència es feien a l'Ajuntament d'Artà durant la festivitat del primer de maig era la de millorar les condicions en les quals els jornalers i els missatges s'estatjaven a les possessions en les quals estaven contractats, ja que moltes vegades dormien als pallers o a dependències poc higièniques situades en les mateixes païsses amb els animals. D'aquesta manera, Serafí Guiscafrè recorda el primer de maig dels primers decennis del segle XX de la següent manera: *Al primer de Maig, quan la Societat Obrera celebrava la seva festa anual, no hi varen faltar mai els discursos des de la finestra, per falta de balcó, i la manifestació reivindicativa en la qual es demanava per als missatges, jeure en el llit, en les possessions.*⁵² Sembla que el debat sobre les condicions sanitàries dels allotjaments dels missatges i jornalers de les possessions va dur molta cua i encara a l'any 1936 un informe del metge Rafel Quintín Blanes respecte a les seves inspeccions sanitàries aconsellava la prohibició als missatges i jornalers de dormir en les dependències especialment habilitades per ells *por la falta de aseo y limpieza de todo, por la naturaleza de sus techos, paredes y suelos, por el mobiliario, por la multitud de objetos llenos de polvo* (Citat *Ibid.*: 19).⁵³

⁵² GUISCFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 27-28.

⁵³ Cita original : AMA, correspondència, 1936

D'aquesta manera, observam com la Federació Obrera es feia ressò i s'apropiava els arguments higienistes de les autoritats sanitàries de l'època. Per altra banda, en qualque cas més aviat excepcional, els propietaris terratinents es podein fer ressò de les exigències higienistes de les autoritats sanitàries, pensam que més per principis que per por a les possibles represàlies de l'administració de l'estat. Aquest és el cas de Don Miquel Oleo propietari de la possessió d'Es Rafalet, el qual ha estat recordat per ser el primer senyor del terme en donar als missatges matalassos per jeure (Capellà, 1989: 22). Així mateix, suposam que les mesures preses per aquest senyor respecte el benestar dels missatges de la seva possessió no responia ni molt manco al fet que combregàs amb l'ideari socialista, ja que, tot i ser conegut o pel seu tarannà liberal, va ser militant de les dretes mauristes a principis dels anys vint.⁵⁴

Un altre cas en el qual sembla que les reivindicacions socialistes varen rebre una resposta positiva, va ser quan es va demanar a l'Ajuntament que instal·làs un petit local a la Plaça Nova on es reunien als matins als jornalers a esperar que qualque amo de possessió els contractàs. Amb la instal·lació d'un local amb teulada a la plaça es volia evitar que els jornalers que cercaven feina de bon matí no es banyassin quan plovia ni passassin fred a l'hivern. Va ser el batle Andreu Femenies qui a l'any 1922 feu construir el local, per la qual cosa en Pere 'Papa' li va donar públicament les gràcies en el discurs del primer de maig d'aquell mateix any: *que se doni un vot de gràcies al batle sortint per haver proporcionat un local perquè en tot temps els treballadors puguin anar a cercar el seu jornal.*⁵⁵ De fet, Serafí Guiscafrè ens ha donat testimoni de les bones relacions personals entre el líder

socialista i Andreu Femenies, tot i que el darrer militava en el Partit Conservador.⁵⁶

De la mateixa font sabem també de la cordialitat en les relacions entre en Pere 'Papa' i el pare franciscà Pere Joan Cerdà que fou fundador de la Caixa Rural l'any 1907. Les bones relacions entre aquests dos personatges s'expliquen pel fet que tenien sensibilitats socials semblants i perquè en el passat el mateix Pere 'Papa' havia estat una persona molt religiosa, tot i el caràcter marcadament ateu i anticlerical que més tard adoptà, sempre en paraules de Serafí Guiscafrè: *En Pere 'Papa' era un descregut, un ateu en tot el sentit de la paraula i per afegit anticlerical. I ho era des que va complir els vint anys, perquè abans es pot dir que més que creient era una mica beat [...] Encara que se li coneixia l'amistat amb el frare franciscà Pare Cerdà [...] no anava de clero, sobretot del diocesà. I aquesta antipatia la demostrava en qualsevol moment.*⁵⁷ D'aquesta manera, podem observar que en cap moment el floriment d'una minoria socialista a la vila d'Artà durant el primer terç del segle XX no va suposar la formació d'una fractura social que amenaçàs la cohesió social de la vila. Tot plegat, juntament amb l'evidència de la moderació de la militància socialista sempre contrària a accions arriscades com per exemple la convocatòria de vagues, ens fa pensar que Andreu Ferrer, tot i el seu to de condescendència paternalista, tenia raó quan a la revista Llevant afirmava que els socialistes artanencs *comparats amb sos companys d'idees de les ciutats resulten uns revolucionaris completament amarats de candidesa i bonhomia.*⁵⁸

Una altra reivindicació del socialisme artanenc que es va aconseguir que s'inclogués en el programa electoral de la llista que formaren militants de la Federació Obrera conjuntament amb el Partit Liberal per a les eleccions

⁵⁴ Llevant, 14 d'abril de 1923.

⁵⁵ Discurs reproduït a Llevant, 6 de maig de 1922.

⁵⁶ La figura del batle Femenies és analitzada amb més profunditat al capítol 8 del present text (p. ???).

⁵⁷ GUISCFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 27.

⁵⁸ Llevant, 15 de novembre de 1921.

municipals de l'any 1917 va ser l'apujada dels jornals en la recol·lecció de l'oliva, una feina estacional en la qual s'invertien moltes hores en pocs dies (Picazo *et al.*: 25). Encara que les no hi ha dubte que famílies pobres de la vila estaven més pendents del manteniment dels preus baixos dels articles de primera necessitat que consumien, l'increment dels jornals dels missatges i jornalers era una reivindicació clàssica del moviment obrer que més o manco tenia sentit en el context de la societat artanenca de principis del segle XX. Així mateix, les clàssiques reivindicacions de reducció de la jornada laboral tant usuals en el context fabril del moviment obrer urbà resultaven un desbarat en una vila rural com Artà. En un context de contractació desregularitzada d'una mà d'obra que solia superar la demanda, el principals problema dels jornalers i les jornaleres d'Artà no era l'excés d'hores de treball, sinó la manca de feina durant llargues temporades en les quals el calendari agrícola no requeria gaire inversió de mà d'obra en el quefer de les possessions. D'aquesta manera a cap jornalera se li ocorria reivindicant una jornada laboral de vuit hores, ja que havia d'aprofitar per fer el màxim de feina quan era contractat i d'aquesta manera cobrar més. Per altra banda el marcat caràcter estacional de la feina al camp feia absurda la regulació de la jornada laboral ja que els ritmes biològics de l'agricultura requerien moltes hores de feina concentrades en poques setmanes. Tot plegat es combinava amb temporades en les quals la feina escassejava i simplement es feien més poques hores. Pel que fa a la feina fixa dels missatges a les possessions hem de ressaltar que aquests treballadors només passaven els diumenges a ca seva a la vila, mentre que passaven tota la setmana vivint a la possessió. Això, i el fet que en les feines com les de tenir cura del ramat no es pot estipular una hora d'inici i finalització de la feina, feia pràcticament impossible fixar un horari de treball diferenciat d'un horari d'oci. D'aquesta manera observem com, a diferència d'una fàbrica, a l'explotació agrària no es podia

aplicar cap disciplina horària de treball, és a dir, era absurd mesurar la feina en hores.

Si això sembla que no tenia sentit en el cas de les explotacions agràries de les possessions, la revista Llevant també ho considerava d'aquesta manera en el cas dels petits tallers menestrals de la vila, quan a l'any 1930 es va decretar l'obligatorietat de respectar els límits horaris de les vuit hores diàries: *Aquestes qüestions són molt diferents als pobles, en els tallers en els quals no hi ha fadrins, que a les capitals. En els pobles les feines són limitades i venen a temporades. És per lo tant injust que els menestrals se'ls privi d'un guany lícit i en canvi se'ls obligui a vagar una partida d'hores en perjudici sempre dels seus limitats guanys.*⁵⁹ D'aquesta manera, observem que la situació del menestral propietari d'un petit taller de caràcter familiar, que per força havia de ser la predominant a Artà per aquella època, era en certa mesura semblant a la dels jornalers en el sentit que ambdós col·lectius depenien de l'estacionalitat del treball i per norma general tenien problemes de manca de feina al llarg de l'any. És per això que una legislació que limitava la jornada laboral a vuit hores no era desitjada. La unitat amb la qual es mesurava el treball i el benefici no era la jornada, ni la setmanada, ni la mesada, sinó l'any sencer, la temporada.

Com ja hem deixat entreveure, una segona etapa d'expansió del socialisme a la Part Forana de Mallorca va ser la conjuntura de la Primera Guerra Mundial i els anys immediatament posteriors, en els quals es varen donar varis motins com a resposta a la situació de crisi de subsistència. Tot plegat va ser en certa mesura capitalitzat per les organitzacions socialistes que com hem vist en el cas d'Artà varen començar a prendre protagonisme com a representants polítics dels sectors més pobres de les viles. En aquest context favorable es va celebrar l'any 1920 el I Congrés Regional de Pagesos del qual va sortir la Federació Obrera de Pagesos de Mallorca, que incloïa entre moltes altres la Federació

⁵⁹ Llevant, 10 d'abril de 1930.

d'Artà. En paraules de Pere Gabriel, aquesta va ser *la primera manifestació seriosa d'una voluntat de penetració al camp per part del socialisme palmès* (1996: 20). Tot i això, aquesta federació socialista pagesa va desaparèixer dos anys més tard.

Per altra banda, entre els cercles més militants i ideologitzats del socialisme forà, la conjuntura de la primera guerra mundial també va conduir a l'optimisme per mor de la revolució bolxevic a Rússia l'any 1917. A Artà mai es va crear cap organització comunista, però així mateix en els mítings que es varen fer a la celebració del primer de maig de 1923 va prendre part un militant socialista artanenc conegut com en 'Bisbe' en representació de l'ala comunista de la Federació Obrera d'Artà.⁶⁰ Per altra banda, amb anterioritat, l'any 1918 el discurs que el primer de maig va fer en Pere 'Papa' des de la finestra del local de la Federació Obrera es varen lloar la revolució soviètica i se la va presentar com el camí a seguir (Picazo *et al.*, 2007: 26). Així mateix, tenim raons per pensar que tant de les proclames d'en 'Bisbe' com les d'en Pere 'Papa' eren jutjades com a excessives i preses amb cert escepticisme i ironia pel conjunt de la població, si hem de fer cas als records de Serafi Guiscafè, el qual ha caracteritzat en Pere 'Papa' com a una persona de la qual es comentava que només deia *buotades*, que *se feia massa il·lusions* o del qual *molta gent se'n reia*.⁶¹

Tanmateix, els límits del creixement del socialisme en aquesta època es varen manifestar clarament a les eleccions de 1922 quan per primera vegada es va presentar a Artà una candidatura exclusivament socialista que només va aconseguir seixanta-sis vots, un poc més del 10% del total, la qual cosa concentrava amb la majoria aclaparadora de la coalició de dretes amb gairebé el 90% dels sufragis (Picazo *et al.*, 2007: 26-27). Al primer de maig de l'any 1923 també es va anunciar la creació d'una agrupació socialista a

Artà afiliada al PSOE, encara que poc més tard l'adveniment de la dictadura de Primo de Rivera va fer que no es pogués presentar a cap eleccions municipals.⁶²

Pel que fa a la implantació del republicanisme a Artà abans de la proclamació de la Segona República, hem de pensar que va ser nul·la, almanco pel que fa a l'organització de col·lectius estables. El fet que la Federació Obrera es presentàs tota sola a les eleccions de 1922 davant l'aliança de conservadors, mauristes i liberals, en una època en la qual eren molt usual les aliances electorals republicano-socialistes en les anomenades "Conjuncions" ens indica que per aquesta època el republicanisme era pràcticament inexistent més enllà del socialisme de la Federació Obrera. Així mateix s'ha assenyalat de sobres que en el conjunt de l'estat espanyol el socialisme va sorgir de l'evolució del discurs republicà després del fracàs de l'experiència de democratització de la Primera República en el qual se sostenia, més que una identitat de classe obrera enfrontada a la burgesia, una identitat popular-nacional enfrontada als estaments privilegiats a partir de la qual s'entenia la democràcia política com a principal mitjà d'emancipació (Pérez Ledesma, 1997: 212-213). Així per tant, no es podia entendre un socialisme que no fos al mateix temps republicà. De fet, hem vist com a les celebracions del primer de maig que organitzava la Federació Obrera a Artà era usual que es cantàs l'himne de la Marsellesa, com a homenatge a la Revolució Francesa i al règim de la Tercera República vigent per aquella època a França.

Una activitat gens anecdòtica que duia a terme la Federació Obrera d'Artà era la subscripció a la premsa socialista que fins a l'any 1936 va estar representada a Mallorca pel periòdic *El Obrero Balear*. La subscripció era sufragada amb els doblers que pagaven els associats a la Federació i els exemplars de premsa romanien pe la seva seu perquè tothom els pogués llegir. Així mateix, durant el

⁶⁰ Llevant, 5 de maig de 1923.

⁶¹ GUISCAFÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 28-29.

⁶² Llevant, 25 de maig de 1923

primer terç del segle XX els nivells d'analfabetisme a Artà eren considerables, encara més entre el col·lectiu de jornalers, per la qual cosa a la presència a la vila de premsa esquerrana seriosa i de caràcter gairebé doctrinari com *El Obrero Balear*, s'ha d'afegir la importància de la premsa satírica que estava representada pel setmanari *Foch y Fum*. Pel fet que tenia nombrosos reportatges amb informació sobre Artà i escrits per reporters artanencs, podem pensar que era bastant llegit entre la militància socialista de la vila. Aquest periòdic era bilingüe i estava farcit d'escrits hereus de gèneres de literatura oral mallorquina com gloses, codolades, etc. De fet, es tractava d'una publicació pensada per ser llegida en veu alta i per ser memoritzada en segons quins trossos. D'aquesta manera la població més poc militant, més humil i analfabeta tenia accés a un discurs d'esquerres amb uns tics populistes molt acusats. Els militars, clergues, els senyors i els "cacics" no eren les úniques víctimes de les burles de la revista, ja que presentava una tendència cap a la misogínia i l'antisemitisme ben evident. L'assimilació entre els militants i simpatitzants del socialisme de la vila d'Artà i la revista *Foch y Fum* va ser tal que a la revista rival de dretes de l'època – *Llevant*— sovint s'anomenava de manera despectiva "foquifumistes" als socialistes artanencs, fent referències per exemple al *perill foquifumista* quan es presentaven a les eleccions.⁶³ La presència d'aquesta revista a Artà durant el primer terç de segle, és l'únic element que ens fa pensar en l'existència d'una cultura popular d'esquerres per aquella època.

Si des de cercles polítics i periodístics de dretes es qualificava als artanencs d'esquerres de "foquifumistes", els esquerrans feien el mateix respecte als seus adversaris polítics. Els deien "llevantetxos", en referència a la revista *Llevant*, el periòdic que acostumaven a llegir. Almanco aquest és l'adjectiu que des de la revista *Foch y Fum* s'emprava per qualificar les dretes d'Artà. La revista *Llevant* fou creada l'any 1917 pel mestre

⁶³ *Llevant*, 31 de març de 1923.

d'escola i folklorista Andreu Ferrer en principi com a òrgan de comunicació de l'associació *Minerva* de tarannà elitista, catòlic-conservador, regionalista i en certa mesura regeneracionista.⁶⁴ Tot i mostrar-se obertament en contra de l'anomenat "caciquisme", una anàlisi de la seva actitud respecte el joc polític local a la vila ens evidencia que mai s'enfrontaren a Don Pedro Morell, entorn cap del Partit Conservador de la vila, persona que podria ser identificada fàcilment com el principal "cacic" d'Artà. L'actitud de la revista *Llevant* era més aviat la contrària, ja que gairebé des del principi es mostraren ferm defensors de la figura del senyor d'Ets Olors.

Tot i que a Artà l'activitat de la federació socialista va ser important, tot sembla indicar que les relacions de patronatge i clientelisme eren hegemòniques. En aquest sentit, Serafi Guiscafrè afirmava que en la barriada humil d'Es Cos on el socialisme tenia certa implantació gran part de la població formava part de la clientela del Don Pere Morell: *El senyor dels Olors paradigma del conservadurisme, hi tenia bastants de veïns que feien feina per ell i què, per ell, s'haurien deixat tallar el coll. De fet, quan hi havia eleccions, compraven paparetes a totes les cases i compraven el vot com podien. O bé oferint qualche duro, o la lleugera esperança de poder anar a fer llenya per dins Son Puça o pels pinars de Sa Torre [...] Llevat d'alguns, es vivia d'espalles a la política, a la cultura i al progrés.*⁶⁵ Don Pedro Morell, a part de ser propietari i administrador d'Ets Olors, una de les possessions més productives del terme municipal de la vila, era propietari d'altres finques com Ses Païsses o Sa Torre. Segons Isabel Peñarrúbia, des del seu quarter d'Ets Olors *dirigia la vida del poble com un ver senyor feudal* (1997: 33)

Encara que no sabem si "senyor feudal" és la forma més rigurosa de caracteritzar al senyor d'Ets Olors, la

⁶⁴ En el capítol següent aprofundim més en el perfil ideològic de la revista *Llevant* i el seu director (p. 259)

⁶⁵ GUISCAFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 198.

veritat és que Pere Morell encapçalava un grup de senyors de poble i poderosos amos de possessió que actuaven en representació de l'aristocràcia ciutadana absentista. Aquest grup en certa mesura tancat era representat tant pel Partit Liberal controlat per la família Moragues, com pel Partit Conservador dirigit per la casa d'Ets Olors.⁶⁶ Com a cap del partit conservador Don Pedro elegia els candidats a batle d'aquest partit. Ell mai es presentava a batle, ja que sembla ser que no l'interessaven gaire els càrrecs públics. De fet, només va acceptar el càrrec de vocal a Palma del Consell Provincial de Foment i de la Cambra Agrícola Provincial (*Ibid.*: 34). Com a candidats a batle d'Artà solia posar subordinats seus que podien ser els amos arrendataris de qualsevol de les seves possessions, en el cas que gaudissin dels mínims nivells d'alfabetització, o també alguna professional liberal de la seva confiança. Tot i que en teoria s'acordaven els torns amb el partit liberal, aquest darrer partit era dèbil a la Part Forana de Mallorca, especialment en els llocs on predominava l'economia basada en l'agricultura, per la qual cosa els consistoris solien ésser controlats directament pel Partit Conservador, encara que es donaven quotes de poder als liberals de la casa Moragues. Així i tot, podem pensar que tant un partit com l'altre responia als mateixos interessos i estava inserit en la mateixa xarxa de relacions de patronatge i clientelisme.

De fet, més que una xarxa era una piràmide. Els amos de les principals possessions asseguraven el vot de la majoria del cens per al partit de torn comproment-se a un tracte de favor alhora de donar feina als missatges i jornalers, de donar permís per a anar a fer llenya o a recollir garballó a les seves possessions. De la mateixa manera, els grans propietaris podien assegurar el vot d'amos més modestos i en conseqüència dels missatges o roters que depenien d'ells. Des d'un punt de vista pràctic, el vot era una de les maneres més fàcils i poc

molestes de tenir-ho bé amb les persones de les quals es depenia econòmicament. Una vegada que aquests grups de patronatge polític havien accedit a les institucions municipals també podien guanyar el vot de la seva clientela repartint favors de caire administratiu, manipulant els consums o les quintes. Per altra banda, a les viles de la Part Forana la compra de vots era una activitat rara, més pròpia de la ciutat. José Varela Ortega ha proposat una tipologia de tres castes de "caciquisme" a partir de la qual ha entès de la forma originària de clientelisme i patronatge polític (1977: 360-361). Allò que Varela ha anomenat "caciquisme tradicional" es basava en la dependència econòmica i directa dels pagesos respecte als terratinents. La segona tipologia que proposa aquest autor —"caciquisme transicional"— conforma un estadi posterior i es basava en la realització de favors concrets aprofitant el control de les institucions públiques. Finalment el darrer estadi que contempla aquesta tipologia —"caciquisme transaccional"— consistia simplement en la compra de vots. A partir d'aquest marc teòric, Isabel Peñarrúbia ha qualificat a Don Pedro Morell d'Ets Olors com a exemple paradigmàtic de "cacic tradicional", ja que el poder del grup dels terratinents o els seus representants es basava sobretot en la manipulació del mercat de mà d'obra que cercava feina a les grans possessions de la vila (1997: 33).

A canvi de l'arreglada de vots que els patrons locals s'encarregaven de dur a terme, els caps provincials dels partits vehiculaven les seves demandes locals a les institucions provincials o estatals. També rebien a canvi el suport polític de les estructures provincials del partit a les eleccions municipals. Al cim de la piràmide es trobava un petit grup de polítics professionals que connectava l'estructura del partit a Mallorca amb Madrid. Des de 1891 aquest grup va estar clarament encapçalat per la figura d'Antoni Maura, primer en el partit liberal i més tard en el partit conservador. És en aquest sentit, que hem de pensar que tant els Moragues des del partit liberal com sobretot els senyors d'Ets Olors des del

⁶⁶ GUISEFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 37.

Partit Conservador formaven un mateix grup concret de persones a través del qual se centralitzaven tot un seguit de relacions de poder en el marc de la vida quotidiana de la vila artanenca i es connectava aquesta xarxa amb l'administració i l'estat.

El control del consistori municipal era molt útil als senyors de poble com els Moragues o els Morell pel fet que col·locava als seus membres com a mediadors imprescindibles entre la vila i l'administració estatal. A través del municipi es controlava i canalitzava l'acció estatal a la vila i es podia actuar puntualment com a “cacic transicional”. Per exemple es podia aconseguir rebaixes fiscals en els consums com a forma de refermar relacions clientelars amb els seus subordinats o augmentar-les en cas de que qualcú es negàs a donar-li el volt. Per altra banda, a partir del control de l'administració també es podia legitimar l'hegemonia del patró local, en el sentit que es podien canalitzar inversions públiques en infraestructures per legitimar la seva hegemonia; o es podia fer front legalment a iniciatives de l'estat central que no convenien a certes persones o al conjunt de la col·lectivitat com per exemple una obra pública no desitjada o les crides a quintes en temps de guerra. D'aquesta manera s'utilitzava l'administració municipal i els contactes amb l'administració provincial i estatal per formar sòlides xarxes clientelars de favors personals i així assegurar el poder a l'àmbit local (Sales, 1997: 259-263; Moll i Sales, 2002: 175).

Així per tant, observam que ja fos utilitzant la seva influència social com caps les grans possessions, o fent ús de l'administració pública, aquest grup de senyors de poble i amos de les grans possessions propietat de l'aristocràcia absentista, va disposar dels mecanismes de poder suficients com per poder controlar el consistori municipal i la major part dels vots de la població d'Artà en els comicis electorals. Respecte a tot plegat el folklorista i frare franciscà Rafel Ginard als anys seixanta del segle XX ens descrivia de la següent manera els seus

records sobre els comicis electorals a Artà anteriors a 1923: *Les eleccions a l'època que ens referim, constituïen un saborós capítol dins la vida sense gaire picant del nostre poble. Del dret a votar la majoria no sabia gairebé ni que fer-ne. Les eleccions qualque pic semblaven una fira de vots. Vull dir que els vots eren objecte de compra i venda. Una considerable partida de cèdules eren a favor del candidat que n'oferia més. O a benefici de qui amoixonava amb més enginy el cos electoral. O de qui feia una quantitat més grossa d'ofertes –sempre incomplides– o d'anuncis de represàlies que se complien puntualment. Una típica amenaça de certs dirigents a qualque elector que nusclejàs era aquesta: --“No me dones es vot? Te'n recordaràs de mi! Botiràs de sa rota i fora més llenya de sa meva garriga!” Per més fàcilment dur l'aigua al propi molí, els cappares de cada secció política apeixien i assaonaven la pobrea. El dia de les eleccions, resolis i aguardent a voler. Bescuit, rotllets i ensaïmades a l'uf. Així, orella calenta i panxa enrodonida el ramat de votants era més dòcil. Les majors possibilitats de triomf les tenia el partit més rumbós. Una barca d'ensaïmades i unes quantes botelles de suc obraven amb més energia que no mitja dotzena de discursos.*⁶⁷ És destacable que en el repertori de d'acció del qual els agents patronals des principals partits polítics disposaven per controlar el vot anomena la compra de vots, i la donació de menjar i beguda abans d'anar a votar. Tanmateix destaca que els recursos més efectius i definitius eren amenaces com la prohibició d'anar a fer llenya a les garrigues de la possessió o de no renovar la rota emparaulada entre l'amo de possessió i el pagès roter.

Així mateix, la utilització d'aquests recursos per captar el vot en la celebració de comicis electorals no era sempre necessària, ja que habitualment es recorria a l'aplicació de l'article 29 de la llei electoral de 1907 segons el qual en les

⁶⁷ GINARD, R. 1961-62. “El pont d'en Pentinat”, a R. Ginard.: *Croquis artanencs*. Mallorca: Moll, 1996, p. 179.

viles rurals que no arribaven als 10.000 veïnats, si hi havia un acord previ de repartiment de la representació política entre els dos partits dinàstics majoritaris, no feia falta celebrar els comicis. Era en aquest context que durant els primers decennis del segle XX el senyor d'Ets Olors acostumava a reunir a la seva posada a la vila el comitè conservador que ell mateix presidia i el comitè liberal encapçalat per Don Pedro Moragues i es decidia la proporció de la majoria conservadora, juntament amb les quotes de poder en l'administració local que es concedien als liberals (Peñarrúbia, 1997: 106-107). L'opció d'aplicar l'article 29 era legitimada pel mateix Pedro Morell fent referència a la falta de formació política de la població de la vila i també per la seva falta d'interès: *Al cos electoral d'Artà mentre no canviï el seu nivell de capacitació general per medi de la instrucció, o per l'exercici dels seus drets civils, li convé que li donin fet.*⁶⁸ Així mateix, Isabel Peñarrubia ha assenyalat que no només era l'analfabetisme allò que feia que funcionassin les relacions polítiques de patronatge i clientela, sinó també la resistència de la pagesia a adoptar un cert sentit d'estat i —en paraules de Max Weber— l'ètica burocràtica que l'havia de precedir (*Ibid.*).

D'aquesta manera, a partir de l'aplicació de l'article 29 es feia efectiu un predomini conservador en el consistori municipal que, apart de ser sistemàtic, era en molts casos aclaparador. Davant aquesta circumstància, quan el poder estatal a Madrid era de color liberal, en molts casos el governador civil de la província suspenia l'Ajuntament conservador de la vila d'Artà i hi posava una comissió gestora per d'aquesta manera aconseguir els vots de la vila per al partit liberal manipulant la recaptació dels consums. Alguns casos com aquest es varen donar durant el govern liberal de Romanones entre 1915 i 1917 durant el qual el governador de les Illes Balears Dionisio Alonso Martínez va suspendre

l'Ajuntament conservador d'Artà en diverses ocasions (*Ibid.*: 116).

La presència social de les dretes a la societat artanenca no només es limitava a l'exercici de certs recursos propis de les relacions de caràcter patrono-clientelar quan s'apropaven eleccions. La Llei de Sindicats Agrícoles de 1906 va propiciar la creació aquell mateix any del Sindicat Agrícola Catòlic d'Artà. Aquesta associació agrupava grans terratinents, amos de possessió i també petits propietaris de terres. Les seves funcions es centraven en introduir avanços tecnològics en l'agricultura, afavorir la capitalització del camp i dur a terme estratègies conjuntes en la comercialització dels productes agraris. En certa mesura funcionava com una cooperativa agrícola, però tanmateix, el pes principal del patrocini de les elits terratinents i la col·laboració del clergat ben prest varen evidenciar que es tractava d'una nova estructura patronal a través de la qual es desplegaven polítiques paternalistes i dependències clientelars. En el conjunt de Mallorca, aquest sistema de control de la producció i la força de treball agrària a través de sindicats interclassistes es va veure consolidat amb la creació l'any 1909 de la Federació de Caixes Rurals i Sindicats Agrícoles de Mallorca. L'any 1919 aquestes entitats es varen reorganitzar en tot l'àmbit insular amb la Federació Catòlica Agrària de Mallorca, i a partir d'aquell mateix any es va començar a publicar el *Butlletí de Sindicats Agrícoles d'Artà, Son Servera i Sant Llorenç des Cardassar*, encara que va ser una publicació amb poca difusió a la vila. En aquest sentit, s'ha destacat que aquestes noves formes de control han estat una manera de facilitar la continuïtat de les relacions de patronatge i clientelisme d'origen estamental sense que això es contradigui amb la capitalització i la modernització de la producció. Podríem dir que les velles xarxes de relacions clientelars que caracteritzaven el camp mallorquí varen sobreviure en el primer terç de segle perquè es varen sobre modernitzar a través d'estructures associatives com els sindicats agrícoles o

⁶⁸ Llevant, 15 de febrer de 1920.

les caixes rurals (Peñarrúbia, 1998: 25). Per altra part, sembla que a Navarra es va donar un procés molt semblant per a la mateixa època encara que allà aquest conjunt institucional de reproducció de les relacions patrono-clientelars va rebre la cobertura ideològica del carlisme que encara cohesionava més tot l'entramat (Blinkhorn, 1991: 225)

A Artà, l'any 1906, aprofitant la legislació favorable sobre associacionisme agrari i lligat al Sindicat Agrícola Catòlic que s'havia constituït aquell mateix any, els frares terciaris franciscans del convent de la vila varen crear la Caixa Rural en un local situat al mateix edifici conventual que ocupaven. Tot plegat responia a una política global a l'àmbit de tota la illa de l'ordre franciscana de creació de germandats de seglars a partir de 1906 i de la qual un dels principals impulsors va ser el pare Pere Joan Cerdà que va estar destinat al convent d'Artà entre 1897 i 1909. Amb la iniciativa de la Caixa Rural d'Artà es va reunir un important capital procedent sobretot dels principals propietaris de terres. Amb el capital acumulat la caixa feia préstecs a baix interès als pagesos associats i funcionava com una cooperativa en la qual es distingien els socis protectors que havien posat a disposició el capitals, dels demés socis ordinaris. La caixa rural funcionava com una cooperativa en el sentit que per exemple llogava col·lectivament maquinària agrícola i negociava conjuntament els preus de les llavors i els adobs amb els industrials i els comerciants. Al mateix any es va organitzar depenent de la caixa rural l'Associació d'Obrers de Sant Josep que anys més tard entrà en competència amb el Cercle d'Obrers Catòlics a l'hora de difondre l'obrerisme confessional de dretes i captar associats per a la seva organització. Una vegada havia desaparegut el Cercle d'Obrers Catòlics l'any 1918, es varen redactar uns nous estatuts per a la Caixa Rural i el mestre d'escola i director de la revista Llevant, Andreu Ferrer, va organitzar en el seu marc una societat de socors mutus. Encara que la caixa rural va ser una iniciativa dels

pares franciscans de la vila, ben prest la parròquia va ficar el nas en els assumptes d'aquesta organització i en els estatuts de 1818 va aconseguir que el rector parroquial de la vila fos anomenat sistemàticament conseller religiós de la organització (Picazo *et al.*, 2007: 41-43).

La competència que hi havia primer entre la Caixa Rural i el Cercle d'Obrers Catòlics a l'hora de monopolitzar l'associacionisme de dretes només era un element més de la rivalitat a la vila d'Artà entre el clergat regular del convent i el clergat secular de la parròquia, ja que el Cercle d'Obrers Catòlics depenia d'aquesta darrera institució. Més tard, amb la desaparició del Cercle d'Obrers Catòlics, la rivalitat entre convent i parròquia va girar entorn al control les mateixes estructures associatives de la Caixa Rural. El Cercle d'Obrers Catòlics es va fundar a Artà l'any 1910, el mateix any que s'havia creat la Federació Obrera socialista, seguint el model que havia arrelat des dels anys vuitanta del segle XIX a Palma i a les grans viles de la Part Forana com Manacor o Inca. A aquestes darreres viles, el cercles d'obers catòlics eren societats de socors mutus patrocinades per les grans famílies de la vila que acabaven funcionant com a centres caritatius. En seu interior es diferenciaven els socis protectors –sobretot els grans propietaris— dels demés, els quals es beneficiaven de les generoses aportacions dels primers. Al final acabaven fent la funció d'un centre de beneficència. A part d'això també feien la funció de centres de dinamització socio-cultural i de difusió de la doctrina política dretana de l'església. Aquestes organitzacions, a diferència dels sindicats agrícoles i les caixes rurals tenien un perfil polític més definit de tipus integrista catòlic. Per paga, a viles amb una sòlida tradició carlista com Manacor solien estar dirigits per clergues i aristòcrates amb passat carlista. Tanmateix, en la majoria de viles petites de la Part Forana els Cercles es varen crear no a partir d'una base social de tradició carlista, sinó a partir d'una política premeditada del bisbat de Mallorca d'expansió de

l'associacionisme obrer lligat a les parròquies com a reacció a l'avanç del socialisme. El Cercle artanenc no va durar gaires anys i es va caracteritzar sobretot per la seva inactivitat, igual que la resta d'aquest tipus d'organització a les viles petites de Mallorca (Fullana, 1994: 496). Segurament una de les raons per les qual el Cercle artanenc no va arrelar i va desaparèixer l'any 1918 va ser per la falta de tradició carlista a la vila.

Tot sembla indicar que l'associacionisme de dretes a principis de segle XX a Artà va ser un mecanisme d'expansió i consolidació de les clientele dels principals patrons polítics de la vila, amb Don Pedro Morell al capdavant. No hi ha dubte que l'activitat del Sindicat Agrícola en defensa dels interessos de les grans explotacions en detriment del comerciants i venedors de llavors es realitzava en funció dels interessos del senyor d'Ets Olors i els demés propietaris de trees, fossin grans o petits. Així mateix, pensam que la sensibilitat social catòlica a partir de la qual es va crear la Caixa Rural i l'activitat financera que duia a terme no encaixa tant amb el perfil de Don Pedro Morell. Faria falta esbrinar d'on procedien exactament els capitals de la caixa i quins eren els lligams dels grans propietaris de terres amb els dirigents d'aquesta organització, com per exemple Andreu Ferrer, però no volem deixar de plantejar la hipòtesi que la caixa rural era una organització d'un grup de la burgesia indiana que compartia el mateix ideari social-catòlic, regionalista i lleugerament modernitzador i regeneracionista que la revista Llevant. En certa mesura aquest també era l'ideari del bisbat de Mallorca a principis de segle XX.⁶⁹

A partir de l'any 1914, aquest grup de la burgesia indiana i les elits culturals de la vila es va organitzar políticament amb la creació del Centre Maurista d'Artà, que era encapçalat per Don Rafel Blanes

'Patró'.⁷⁰ L'any 1915 varen obtenir la representació de dos regidors a l'Ajuntament. El maurisme es va constituir a Mallorca l'any 1914 com una l'escissió del Partit Conservador dels seguidors d'Antoni Maura quan la formació política es trobava monopolitzada per la facció datista del partit. Al Partit Maurista a Mallorca se l'hi ha atribuït una ideologia social-catòlica, lleugerament regionalista i teòricament anticaciquil (GEM, 1989: 10, 367). Es per això que en un principi, el maurisme va ser atractiu per a la burgesia conservadora i els cercles intel·lectuals regionalistes que tenien el conservadorisme burgès barceloní com a principal referent polític i intel·lectual. A Artà, el cap maurista Rafel Blanes era fill d'una de les principals famílies indians de la vila que havia fet fortuna a Puerto Rico durant els anys cinquanta i seixanta del segle XIX. A part de reinvertir la seva fortuna comprant terres a la seva vila natal, la família Blanes també invertí en el conjunt de Mallorca en societats de crèdit i en activitats industrials. De fet, Don Rafel Blanes era un dels principals accionistes de la companyia Ferrocarrils de Mallorca que controlava la major part de la xarxa ferroviària a l'illa des de la seva fundació l'any 1876. Tot i el perfil socialment i culturalment diferenciat entre el maurisme artanenc i els seus rivals de la facció datista del Partit Conservador, encapçalada a Artà per Don Pere Morell, els mauristes s'integraren en la comissió conservadora dirigida pel senyor d'Ets Olors que en base a l'article 29 decidia conjuntament amb la comissió liberal la composició del consistori municipal. D'aquesta manera, observam que a Artà les faccions conservadores mauristes i datistes eren aliades, encara que el perfil del seus dirigents era molt diferent.

Tot i que amb l'acord previ dels comitès conservador-maurista i liberal normalment no feia falta que es convocassin eleccions, l'any 1917 aquest acord no es va produir i se celebraren unes eleccions en les quals s'enfrontaren per

⁶⁹ Sobre la proliferació del caixes rurals a la Part Forana de Mallorca i l'acció cultural recristianitzadora duta a terme pel bisbat de Mallorca a principis de segle aprofundim en el pròxim capítol (p. 271)

⁷⁰ Llevant, 5 de desembre de 1918.

una part el Partit Conservador conjuntament amb el Centre Maurista i per l'altra el Partit Liberal en aliança amb els socialistes de la Federació Obrera. La raó per la qual l'acord previ entre conservadors i liberals no fou possible va ser que la família Moragues havia perdut el control del partit en favor de Don Antoni Esteva 'Regalat', membre d'una de les famílies de la burgesia indiana que durant la segona meitat del segle XIX havia fet fortuna a Puerto Rico i propietari de la central elèctrica que subministrava corrent a la vila. El canvi del cap del Partit Liberal a Artà responia al canvi que s'havia produït a l'àmbit de tot Mallorca quan aquell mateix any 1917 el comerciant i financer Joan March 'Verga' havia abandonat el Partit Conservador per prendre el control del Partit Liberal.

L'ascensió de Joan March fins a arribar a ser el màxim dirigent del Partit Liberal a Mallorca, responia a un canvi profund que la societat mallorquina estava experimentant arran de la conjuntura social i econòmica que havia experimentat l'illa durant la Primera Guerra Mundial. En aquests anys, la xarxa de relacions clientelars que controlava en darrer terme Antoni Maura, va ser substituïda per una altra controlada per March. Tot i que aquest personatge era el màxim dirigent del Partit Liberal, la seva xarxa de favors i dependències també assolía part del sector datista del Partit Conservador, en el qual el mateix March havia militat entre 1906 i 1917. Justament per això, l'any 1914 es va escindir l'ala maurista del partit conservador. Igualment, l'any 1919 els opositors a March de tendència weylerista se separaren del Partit liberal. No obstant això, Joan March va controlar els principals ressorts del poder polític a l'illa fins i tot més enllà de la Guerra Civil.

Amb l'adveniment d'aquesta nova xarxa de poder, les relacions de patronatge-clientelisme varen canviar ostensiblement. Ja no es tractava d'un "caciquisme tradicional" sinó d'un més aviat "transicional" en paraules de José Varela (1977: 360-361). Els principals patrons ja no eren els grans propietaris terratinents que controlaven el vot

mitjançant l'administració de les seves terres a través dels amos de possessió. Encara que aquest tipus de relacions mai va desaparèixer de tot, l'elit terratinent va ser substituïda en part per una nova elit comercial que es va enriquir durant la Primera Guerra Mundial a través del comerç il·legal de queviures de primera necessitat. Aquest grup encapçalat per March controlava el vot a partir dels crèdits que oferien els bancs als pagesos per poder accedir a la propietat de la terra. De fet, March va ser un dels principals finançadors de la parcel·lació i l'establiment de les possessions mallorquines per aquesta època. Aquest financer acostumava a comprar a l'aristocràcia ciutadana grans possessions senceres a preus relativament baixos i a vendre-les parcel·lades als pagesos, obtenint importants guanys tant a l'àmbit econòmic com al polític, ja que el petit propietari endeutat passava a dependre del seu imperi financer.

Una altra manera d'establir relacions de patronatge-clientela que va agafar força durant els anys vint era a través del control de les xarxes de comercialització de la producció agrícola o del finançament de la inversió tecnològica en adobs i eines, ja que el camp s'estava capitalitzat molt, el treball s'estava intensificant i la producció cada cop s'orientava més cap a l'exportació. De qualque manera, amb la nova xarxa de poder controlada per March, les velles pràctiques de patronatge i clientelisme s'estaven modernitzant i s'estaven adaptant al capitalisme agrari que es desenvolupava a Mallorca en aquells moments. Per altra banda, una vegada l'administració estava en mans de la xarxa de contactes de March, també es podia controlar el vot a través de favors concrets realitzats des dels poders públics. Finalment, hem d'esmentar que la compra de vots en metàl·lic va ser un mètode de control del vot que March va practicar massivament a Palma, però que no era gaire comú a la Part Forana.

Tanmateix, aquests canvis econòmics i polítics no es varen acabar de donar de forma plena a la Vila d'Artà.

D'aquesta manera el poder de la xarxa clientelar d'interessos i favors de Joan March va tenir moltes dificultats per expandir-se al seu terme municipal. Ja hem vist com a aquesta vila va predominar durant la primera meitat del segle XX la gran propietat i l'agricultura de subsistència basada sobretot en el cultiu cereals i olives, tot i el creixement del cultiu dels ametlers. Joan March gairebé no va poder comprar cap possessió a l'aristocràcia ciutadana que tenia propietats a Artà, ja que es tractava de les cases més importants de Mallorca que resistien més bé l'eterna crisi de liquidesa que patien des de feia més d'un segle. March a principis del segle XX havia comprat i parcel·lat possessions de la família Fuster Villalonga a les viles veïnades de Capdepera i Son Servera, mentre que a Artà només aconseguí que comprar la finca de Carrossa als hereus de Don Marià Villalonga, segon màxim propietari del terme municipal després de Don Fernando Truyols, marquès de Bellpuig (Alzina, 1994: 116). Fins hi tot sembla que la resistència d'aquest darrer terratinent aristòcrata a vendre les seves terres al financer March ha estat recordada a la vila a través de la transmissió oral. Així, quan es comenta la venda de Carrossa a March per mor de la necessitat de líquid la família Villalonga es fa constar que *a Don Fernando Truyols no li va fer sang. Mai va poder apropiar-se de Bellpuig, Morell, Ses Pastores, Sa Canova, Es Bernadí, Son Fortè i altres propietats que els Truyols encara conserven procedents del marquesat de Bellpuig.*⁷¹ Així, comprovam com la influència de Joan March a Artà va ser molt minsa en els primers decennis del segle XX.

Segurament varen ser Sóller, Artà i Santanyí els municipis en els quals March mai aconseguí controlar de tot el consistori municipal i els vots de la seva població (Peñarrúbia, 1997: 53). La resistència que va dur a terme Don Pedro Morell i la seva xarxa clientelar a Artà respecte a la progressiva expansió de la

influència de March i els seus agents s'explica per lluita de fons que en aquella època es donava entre senyors de poble, grans propietaris de possessions amb un volum de producció agrària molt important, i el col·lectiu de comerciants lligats al patronatge de March. Els terratinents locals com era per exemple el senyor d'Ets Olors lluitaven per rompre el monopoli distributiu dels grans comerciants a través de la creació de diverses organitzacions de defensa de l'activitat agrícola a l'àmbit insular. L'any 1917 la Federació Agrícola Balear a la qual estava adscrit Don Pedro Morell, demanava al govern civil poder embarcar porcs a Palma a través de la companyia La Isleña, propietat de March, sense haver de passar forçosament per la intermediació dels comerciants que tenien el monopoli de la companyia a canvi d'unes tarifes que pagaven al financer mallorquí. Dos anys més tard, Montserrat Truyols, de la casa de Bellpuig, va fundar la Lliga Agrària a través de la qual es va aconseguir exportar llana i porcs directament a Barcelona rompent el monopoli dels agents comercials de March (Peñarrúbia, 1991: 77).

A partir de tot plegat podem observar que a les eleccions de l'any 1917 s'enfrontaren dos models de patronatge polític clarament diferenciats, un de tradicional basat en la propietat de la terra que representava el Partit Conservador i la casa d'Ets Olors, i un de més innovador basat en l'activitat financer i els monopolis comercials, que era el que representava March i el Partit Liberal. Tant la dreta maurista aliada dels conservadors, com l'esquerra socialista aliada dels liberals no exercien més que un paper subordinat als interessos d'aquestes dues xarxes clientelars. A primera vista pot sorprendre l'aliança entre el socialisme i el liberalisme verguista encapçalat per Joan March 'Verga'. Tant les societats obreres com la revista *Foch y Fum* havien denunciat amb escreix el comerç il·legal de queviures amb les potències bel·ligerants de la Primera Guerra Mundial que March havia dut a terme sistemàticament des de 1914 i que

⁷¹ GUISCFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 154

ja havia provocat diverses crisis de subsistències entre la població més pobre de l'illa. Podem pensar que aquesta aliança electoral va ser interpretada pels sectors més ideologitzats del socialisme com un pas previ a la revolució obrera, ja que es podia veure a March com la personificació de la revolució burgesa que havia d'arraconar definitivament l'aristocràcia terratinent. Tanmateix, pensam que és molt més probable que les agrupacions socialistes de Mallorca accedissin a presentar-se als comicis electorals amb el Partit Liberal per mor de les habituals tàctiques de suggestió d'un Joan March sobre el qual tot ens indica que no tenia gaires escrúpols ideològics i polítics a l'hora d'ampliar la seva xarxa clientelar i captar el màxim de vots per a les seves candidatures. De fet, pensam que és ben significatiu que només un any més tard de les eleccions de 1917 el PSOE inauguràs a Palma un nova Casa del Poble, pràcticament regalada per Joan March (Peñarrúbia, 1997: 63). A les eleccions de 1917, les candidatures dels liberals en aliança amb republicans i socialistes varen tenir èxit a Palma i a moltes viles de la Part Forana, però tanmateix a Artà no aconseguiren desbancar el partit conservador que comptava amb el suport del Centre Maurista.

L'any 1923, Joan March i els seus agents polítics varen protagonitzar a Artà un nou intent de desbancar del poder municipal al conjunt dels senyors de poble i els amos de les grans possessions de l'aristocràcia absentista, que eren representats pel Partit Conservador i pel seu cap, Don Pedro Morell. Davant la pròxima convocatòria d'eleccions estatals i provincials a Corts, la nit de reis es varen reunir a la posada d'Ets Olors a la vila els principals caps polítics de tots els partits i es va confeccionar el comitè del Partit Liberal que havia de negociar els resultats electorals amb el Partit Conservador en base al famós article 29 de la llei electoral. No hi ha dubte que aquell comitè va ser fet al gust de Don Pedro Morell, ja que al capdavant es va posar a senyors de poble que compartien interessos amb ell, d'entre

els quals destacava un històric del partit, Don Pedro Moragues. Element burgesos com Don Miquel Oleo procedent del maurisme, i sobretot Don Antoni Esteva quedaven més endarrera en el control del comitè liberal. Segons Llevant la influència de March era nul·la, ja que *han quedat exclusos del comitè els elements que fins ara treballaven per constituir-lo i se deien íntims de Joan March*.⁷² Tot feia pensar que el repartiment de vots que sortiria de les negociacions entre aquells dos comitès seria molt favorable al Partit Conservador. D'aquesta manera, el Partit Liberal que controlava les institucions provincials de les Illes es veia sense la seguretat d'obtenir un contingent de vots important a la vila d'Artà.

Davant això des del Partit Liberal es va optar per una mesura que ja havien pres amb anterioritat, que no era més que la de suspendre l'Ajuntament d'Artà des del govern civil de Palma que ells mateixos controlaven. Així, el comitè liberal anomenat mesos abans va ser requerit a Palma davant la presència mateixa de Joan March, el qual els comunicà l'ordre de suspensió de l'Ajuntament artanenc i la substitució del seu batle i els seus regidors per uns d'interins anomenats directament pel governador i afins als interessos electorals liberals.⁷³ Suposam que va ser la pressió exercida per Don Pedro Morell allò que va fer que es desestimàs l'opció de suspendre l'Ajuntament i que March es presentàs pocs dies més tard a Artà per convocar una junta extraordinària del comitè liberal. Aquesta junta va demanar finalment reunir-se amb el senyor d'Ets Olors per negociar el repartiment de vots en base a l'article 29. Sembla que l'ambient estava carregat, i davant l'amenaça de March de suspendre l'Ajuntament si les negociacions del resultats electorals no eren del seu gust, Don Pedro Morell va fer una demostració de força mobilitzadora reunint en assemblea a la seva clientela simpatitzant: *A una petita i no general insinuació de Don Pere Morell, el dia de Sant Josep a*

⁷² Llevant, 13 de gener de 1923.

⁷³ Llevant, 24 de març de 1923.

*vespre comparagueren a la posada dels Olors cinc-cents o sis-cents homos disposats a tot.*⁷⁴ Finalment March va acordar amb el senyor d'Ets Olors de donar la victòria al Partit Liberal en les eleccions a corts estatals i provincials, encara que no molt exagerada, ja que no havia de semblar una claudicació. Per altra banda, a les eleccions municipals els regidors s'havien de repartir entre una majoria conservadora i una minoria liberal, composta per als militants artanencs del partit de tota la vida, per la qual cosa a Artà quedaven exclosos del poder municipal els agents de March, els quals sovint no eren artanencs.⁷⁵ D'aquest pacte va sorgir un nou comitè liberal en el qual es va veure refermat el control de les institucions municipals per part del grup dels senyors de poble i els amos de les grans possessions de l'aristocràcia ciutadana, ja que la candidatura com a president de Don Pedro Moragues s'imposà a Don Miquel Oleo i a Don Antoni Esteva.⁷⁶

Ja hem vist que Antoni Esteva 'Regalat' havia estat l'any 1917 el protagonista d'un dels intents de March de fer-se amb el control del consistori municipal. Pel que fa a Don Miquel Oleo, aquest polític procedia de les files del maurisme. Els Oleo eren una nissaga d'ascendència irlandesa que va fugir a Menorca al segle XVIII de les persecucions protestants en vers als catòlics a Irlanda. Prest es reinstal·laren a Palma on exerciren diferents professions liberals. La família Oleo s'emparentaren per matrimoni amb una família de senyors de poble d'Artà, els Sureda, cap a la segona meitat del segle XIX. D'aquesta unió va néixer Don Miquel Óleo Sureda (GEM, 1989: 12, 42). Son pare, Don Francisc Oleo va comprar una central de generació de corrent elèctrica i la va instal·lar a Artà. La central fou transmesa en herència al germà de Miquel, Joan Oleo, mentre que la part de l'herència que li va pertocar a ell va ser la possessió d'Es

Rafalet.⁷⁷ Els Oleo formaven una família en certa manera singular que no encaixava en cap de les tipologies en les quals podem dividir les elits econòmiques i polítiques de la vila. Tot i viure a Palma, tenien molt de contacte amb Artà, a diferència de les elits aristocràtiques absentsistes com els Truyols o els Villalonga. Tot i ser descendents d'una família de senyors de poble, els Sureda, tant Miquel Oleo com el seu germà Joan actuaven més com a agents modernitzadors de la vila que no com a grans propietaris pagesos, ja fos a través de la central elèctrica o de l'explotació agrícola d'Es Rafalet. Segurament és per això que, encara que no descendissin d'antics emigrants a Amèrica, el grup al qual són més assimilables és al de la Burguesia indiana que afiliada al maurisme o a l'ala verguista del liberalisme artanenc, tenia una clara voluntat modernitzadora de la vila.

De fet, totes aquestes lluites polítiques entre la casa d'Ets Olors i Joan March, amb un maurisme i un socialisme dèbils que no es podien presentar com a alternatives sòlides, es donaven en un moment històric de modernització de la societat artanenca en el qual certs esdeveniments feien presagiar canvis que podien amenaçar l'hegemonia de Don Pedro Morell i el col·lectiu de senyors de poble i grans amos de possessió.

Un d'aquests esdeveniments va ser la inauguració de la línia de ferrocarril entre Artà i Manacor l'any 1921 que connectava la vila amb la xarxa de ferrocarrils mallorquina. El principal impulsor de la construcció de la línia va ser un membre destacat de la burgesia indiana local, el líder maurista Don Rafel Blanes 'Patró'. Encara que era llicenciat en dret, Rafel Blanes Tolosa va exercir principalment com a banquer i empresari. Per paga, era el principal accionista de la companyia Ferrocarrils de Mallorca que controlava la major part de la xarxa ferroviària a l'illa des de la seva fundació l'any 1876. La importància de la figura de Don Rafel a la companyia era tal que de fet va ser-ne el

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Llevant, 14 d'abril de 1923.

⁷⁶ Llevant, 31 de març de 1923.

⁷⁷ GUISEFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 42.

president entre 1923 i 1948 (GEM, 1989: 2, 163) Per afegitò, el pare de Rafel Blanes Tolosa, Rafel Blanes Massanet, havia estat el primer president de la companyia de ferrocarrils, per la qual cosa el seu pes en la indústria ferroviària mallorquina li venia pràcticament d'herència. D'aquesta manera no hi ha dubte que a Artà molts atribuïren la iniciativa modernitzadora de l'arribada del ferrocarril, amb totes les expectatives de millorament que això suposava, a la figura de Don Rafel. Prova d'això és que a la crònica de la festa d'inauguració de la línia de ferrocarril que va fer en el seu moment la revista *Llevant*, informava que la festa es va plantejar tant com un acte d'inauguració d'una infraestructura de transports com una manera de *testimonetjar a l'ànima de l'empresa, Don Rafel Blanes Tolosa, l'apressi amb què el té tothom i de quina manera sentim tots el més viu agraïment per sos sacrificis pel bé de la nostra vila.*⁷⁸ En aquest aspecte hem de recordar que Don Rafel Blanes no feia més que seguir la tradició familiar dels seus pares i concos de guanyar prestigi a la seva vila natal invertint la seva fortuna en millores modernitzadores per a Artà. Ja hem vist que els seus avantpassats més recents varen patrocinar l'obertura d'un petit hospital, el cementiri municipal, o la primera xarxa de clavagueram de la vila. Es ascendents de Don Rafel Blanes Tolosa també havien patrocinat part de les obres de l'ermita de Sant Salvador i la construcció de varies capelles a l'església parroquial i al cementiri. Un altra membre de la família Blanes, Antoni Blanes Joan, més conegut a la vila com el 'Beato Patró' va fer construir la casa en la qual les monges de La Caritat varen establir una petita escola de nines, segurament sensibilitzat pel fet que havia exercit com a professor a Puerto Rico, on es va convertir en un militant antiesclavista admirador d'Abraham Lincoln (GEM, 1989: 2, 162-163).

Tot i que iniciativa de fer arribar el tren a Artà podria semblar una iniciativa més pròpia d'un agent de Joan March

lligat a les estructures provincials del Partit Liberal, no ens ha de sorprendre que fos el cap local del maurisme el que dugués a terme aquesta empresa. Hem de tenir en compte que la principal figura política del maurisme per aquesta època era l'empresari sollerenc Jeroni Estades, el qual controlava gran part de l'activitat econòmica i política d'aquella vila. De fet, igual que Blanes, Estades va ser el responsable de la construcció de la línia de ferrocarril que unia Sóller i Palma i que es va inaugurar l'any 1912. La fortuna d'Estades no provenia de les seves propietats rústiques, ni de les seves inversions a Amèrica, sinó de la participació en empreses locals de navegació, fàbriques de gas, o de la companyia local de ferrocarril que ell mateix va fundar i de la qual n'era gerent. Sóller era una vila molt diferent a Artà. Allà hi predominava la petita propietat i el cultiu intensiu de l'horta, sobretot pel que fa a la producció de taronges, les quals s'exportaven directament del port de Sóller a França. Els vaixells que partien cap a França des del port també es carregaven de la producció tèxtil d'una indústria local més que consolidada. D'aquesta manera el mercat laboral era molt més obert que a Artà, i Estades vehiculava el vot dels veïnats i veïnades de Sóller cap al Partit Maurista a partir d'estratègies patrono-clientelars que s'avindrien amb l'anomenat "caciquisme transicional". Estades es guanyava l'electorat repartint favors particulars amb el control que tenia de l'administració, però el control de l'administració municipal li permetia també prendre represàlies a qui no votava en el sentit indicat. Per exemple podia tallar l'accés de l'aigua l'hort del votant desobedient o podia fer condemnar pel jutge municipal. Així mateix, Estades va sostenir la seva xarxa clientelar sobretot aconseguint beneficis col·lectius per al poble, aprofitant la seva relació privilegiada amb Antoni Maura i altres contactes a Madrid. Aquestes millores col·lectives li donaven gran prestigi i el legitimaven com a cap polític local, per això March també va tenir moltes dificultats per estendre la seva

⁷⁸ *Llevant*, 30 de juny de 1921.

influència política i econòmica a la vila de Sóller. Entre aquestes millores col·lectives aconseguides per Estades podem citar l'extensió de la xarxa de camins veïnals, l'eixamplament de la xarxa de conducció de les fonts o la instal·lació d'il·luminació elèctrica a totes els barriades. De la mateixa manera, les seves bones relacions amb Maura li havien permès aconseguir que el ferrocarril de Sóller fos declarat estratègic i gaudir d'una subvenció directament assignada des de Madrid, la qual cosa va permetre entre d'altres coses l'electrificació del tramvia que unia la vila amb el port (Peñarrúbia, 1997: 34-35).

Igual que Estades, Rafel Bales també era empresari ferroviari i maurista, i tot ens sembla indicar que va prendre el polític solleric com a model, ja que també duia iniciatives de millores col·lectives per al conjunt de la vila d'Artà amb molta cura de presentar-se de forma inequívoca com al responsable paternalista de les millores modernitzadores. D'aquesta manera, queda clar que, tot i que Rafel Blanes, com a cap maurista i empresari ferroviari, mai no es va enfrontar políticament a la casa dels Olors i al conservadurisme tradicional que representava, el fet que Blanes es presentàs davant el conjunt de la vila com el responsable d'una inversió tan important i espectacular, segur que li va donar una rellevància social que el feia entrar amb competència en Don Pedro Morell, el qual el podia percebre com un perill potencial en el futur de cara a conservar la seva hegemonia política.

De fet, els efectes que es podien esperar del funcionament de la línia de ferrocarril eren en principi contraris als interessos de Don Pedro Morell, ja que podien comportar noves inversions en el sector industrial i desestabilitzar el mercat de mà d'obra en el sector agrari. Si hem de fer cas de la memòria oral de la població de la vila arreglada per Serafi Guiscafrè, sembla que va ser a l'any 1923 quan els temors d'industrialització de la vila que tenia Don Pedro Morell es varen veure concretats en un projecte amb cara i ulls.⁷⁹

⁷⁹ GUISCFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 44-46.

Es conta que en aquesta data uns inversors estrangers es varen posar en contacte amb Antoni Esteva per instal·lar una fàbrica de grans dimensions a la vila. Segurament la nova connexió de transport del ferrocarril i l'abundància de mà d'obra barata feien atractiva la vila com a emplaçament de la inversió. La raó per la qual acudiren a Antoni Esteva era que aquest empresari era el propietari de la central elèctrica de la vila des de 1916 quan la va comprar a Joan Oleo després de ser-ne el gerent durant molts d'anys. L'únic problema que tenia Artà com a emplaçament de la fàbrica era la insuficiència de subministrament energètic, per la qual cosa els inversos estrangers proposaren a Don Toni Esteva que ampliàs la central. Quan varen començar les obres d'ampliació de la central, Antoni Esteva fou requerit per Don Pedro Morell a la posada d'Ets Olors a la vila on, davant un grup nombrós de senyors de poble i amos de les grans possessions de l'aristocràcia ciutadana, tot junts li advertiren que si les prosseguia i no obstaculitzava la implantació de la nova fàbrica dels inversors estrangers, els tindria a tots ells com a adversaris. Sembla evident que finalment Antoni Esteva va cedir a les pressions de la vella elit terratinent.

Encara que es fa gairebé impossible comprovar la veracitat d'aquest episodi de la història artanenca, no deixa de ser indicatiu que la revista Llevant es fes ressò en varies ocasions durant l'any 1923 de les obres d'ampliació de la central elèctrica dutes a terme per Antoni Esteva: *Antoni Esteva Amorós, gerent i propietari actualment de la central elèctrica de la nostra vila, proposant-se augmentar la força elèctrica de la fàbrica [...] per als industrials fa construir un pou.*⁸⁰ Encara que a Llevant no es fa cap referència a cap classe d'inversors estrangers, sí que ens dona testimoni de dos industrials locals que instal·laren just devora la central una petita fàbrica per tornejat fusta i ferro,

⁸⁰ Llevant, 19 de maig de 1923. Referències semblants també les trobam a Llevant, 10 de novembre i 29 de desembre del mateix any.

serrar i aplanar.⁸¹ Tanmateix, aquestes instal·lacions no varen tenir les dimensions suficients de negoci com per desestabilitzar el mercat de mà d'obra local.

Tant la inauguració de la línia de ferrocarril entre Artà i Manacor l'any 1921 com l'episodi de l'ampliació frustrada de la capacitat de la central elèctrica l'any 1923, ens fa pensar que més enllà de sigles polítiques, en aquesta època es donava un conflicte clar entre els grups del senyors de poble i l'aristocràcia terratinent absentista per una banda, i un sector burgès, de procedència indiana o no, compost per famílies com els Blanes, els Esteva o els Oleo, que es mostrava fermament partidari de la modernització econòmica de la vila, ja fos a través de l'explotació intensiva de l'agricultura o a través de la instal·lació de fàbriques de manufactura. Pensam que si aquest darrer grup es mostrava políticament dividit entre mauristes conservadors i verguistes liberals era per mor de la ideologització política i cultural dels primers, que es mostraven pròxims al regeneracionisme social-catòlic i regionalista que a Artà representava la revista *Llevant*.

Amb l'adveniment de la dictadura de Primo de Rivera, és obvi que les lluites entre el senyor d'Ets Olors i Joan March ja no giraven al voltant del control dels sufragis, tot i que podem pensar que varen tenir continuïtat pel que fa al control de les institucions públiques i dels sectors estratègics de la economia local. Tanmateix es fa difícil esbrinar com es va desenvolupar el conflicte durant la dictadura. Per una part, els estudis de d'Isabel Peñarrúbia sobre la vida política a Artà i altres viles de la Part Forana de Mallorca no van més enllà de l'any 1923.⁸² Per altra banda, la informació que ens dona la revista local *Llevant* per aquesta època tracta molt més poc temes polítics ja que es trobava sota censura

⁸¹ *Llevant*, 29 de desembre de 1923.

⁸² PEÑARRUBIA, I. 1991. *Els partits polítics davant el caciquisme i la qüestió nacional a Mallorca (1917-1923)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

militar i va estar a punt de ser clausurada pel fet de ser redactada en català. Així mateix ens pot ser molt útil el llistat de batles de la vila que s'han anat succeint en aquesta època.⁸³ Sabem per exemple que el primer batle d'Artà que varen imposar les autoritats provincials de Palma durant la dictadura de Primo va ser Don Guillem Ferragut Orpí, un sergent de la Guàrdia Civil artanenc que fou anomenat pel governador militar per mor de la suspensió dels ajuntaments "democràtics".⁸⁴

Aquest batle fou substituït mig any més tard per un tinent de la guàrdia civil retirat Francesc Ferrer Rodríguez. Aquesta vegada el batle d'Artà ja fou anomenat pel delegat governatiu de la província. Hem de destacar que l'equip de regidors d'aquest batle estigué majoritàriament integrants per membres de l'antic comitè liberal, per la qual cosa quedaren exclosos del nou consistori la major part dels antics regidors conservadors. La revista *Llevant* es va fer ressò de la sorpresa que això va suposar: *Ningú trobarà raro que fossen rebuts amb estranyesa per part de tothom. Part del nombrats eren del comitè de l'antic partit liberal.*⁸⁵ Davant això, tot ens fa pensar que Joan March va aprofitar l'avinentesa que els consistoris ja no eren decidits a Artà, sinó a Palma, per imposar els seus homes a l'Ajuntament ja que ell seguia controlant les institucions provincials. D'aquesta manera, deduïm que amb la dictadura de Primo de Rivera i el nou sistema d'anomenament a dit dels consistoris municipals per part de les autoritats provincials, Don Pedro Morell va perdre el control de l'Ajuntament d'Artà.

En aquest sentit, hem de destacar que la dictadura no aconseguí posar fre al poder de March, sinó tot el contrari. Per exemple, aquest financer va aconseguir a

⁸³ La Gran Enciclopèdia de Mallorca ens ofereix un llistat de tots els batles d'Artà al llarg del segle XX a la veu "Artà" (Volum 1, p. 239)

⁸⁴ CASELLES, A. (En Pep de Sa Clota). 1975. "Personatges d'Artà: en Biel 'Boira'" a *Bellpuig*, novembre de 1975.

⁸⁵ *Llevant*, 5 d'abril de 1924.

través dels seus contactes amb l'administració central conservar i expandir durant els anys 20 el monopoli de la comunicació marítima entre les Illes i la Península per Transmediterrànea, empresa de la qual era el seu màxim accionista. Això li va donar encara més poder en el control del comerç dels productes agraris. Per altra banda, el creixement econòmic i consolidació definitiva al conjunt de Mallorca del model agrari basat en els cultius comercials i en la propietat de mida mitjana o petita es varen consolidar durant la dictadura, la qual cosa ja hem vist que beneficiava als interessos de March. Per paga, les polítiques modernitzadores empreses durant la dictadura, per exemple pel que fa a les millores de les vies de comunicació, feien difícil la convergència d'interessos entre l'administració estatal i el grup de senyors de poble i l'aristocràcia ciutadana que representava la casa d'Ets Olors. De fet, l'any 1923 l'estat va subvencionar la construcció d'una carretera entre Artà i les coves d'Artà, unes formacions càrstiques situades al terme municipal de la vila veïnada de Capdepera, les quals acondicionades i il·luminades per mitjans elèctrics passaren a ser el principal atractiu turístic de la comarca (Picazo *et al.*, 2007: 79). Una altra carretera que es va construir durant els primers anys de la dictadura al terme d'Artà va ser la que comunicava la vila amb el monestir de Betlem que es trobava habitat per ermitans de la comunitat de la Trinitat de Valldemossa (*Ibid.*: 27).

A partir de tot plegat observem com durant la dictadura l'administració pública potenciava activitats econòmiques que anaven més enllà del sector agrari i tot plegat sembla que anava contra els interessos estrictament agraris del grup de pressió que encapçalava Don Pedro Morell. En aquest sentit, pensam que és simptomàtic que el tercer batle de la dictadura anomenat l'estiu de 1924 fos un industrial local, Miquel Morey, el qual va seguir la política primoriverista d'inversions per a millores en les infraestructures ampliant i higienitzant l'escorxador municipal (*Ibid.*). Així

mateix, aquest batle es va veure immers en un escàndol de corrupció al voltant de la compra d'una casa senyorial de la vila per instal·lar unes dependències municipals. Per la vila s'havien escampat rumors d'un pacte secret entre batle i venedor propietari de la casa, que era ni més ni manco que Don Rafel Blanes 'Patró'. L'escàndol va provocar primer la dimissió dels tinents batles, i una carta oberta al batle firmada per Don Pedro Morell es va repartir per tot el poble impresa en fulls solts.⁸⁶ Tot plegat va provocar la dimissió del batle, la qual cosa ens fa pensar en una victòria dels sectors dels terratinents agraris que representava el senyor d'Ets Olors.

Segurament, amb la creació l'any 1924 del Partit de la Unió Patriòtica i la seva política de captació dels antics patrons polítics locals amb l'objectiu de tenir presència a tot el territori de l'estat, Don Pedro Morell va veure l'oportunitat d'integrar-s'hi i d'aquesta manera recuperar el control de l'Ajuntament d'Artà. En aquest sentit, l'any 1925 la revista Llevant presentava al senyor d'Ets Olors com el principal representant d'Unió Patriòtica a la vila i com la persona que en darrer terme prenia les principals decisions a l'Ajuntament: *Don Pedro Morell Oleza, antic cap de les dretes artanenques i avui membre del comitè provincial del PUP el qual formarà part del nou Ajuntament com a regidor corporatiu per ésser president del Centre de Lectura i compte amb l'adhesió de la casi totalitat de regidors, la qual cosa vol dir que ell du moralment la major part de la responsabilitat de l'actuació de l'Ajuntament actual.*⁸⁷ En aquesta situació de recuperació del control polític de la vila, Don Pedro Morell va escenificar la seva victòria convocant una assemblea de veïnats al Teatre Principal per presentar al nou batle que ell mateix havia triat i consensuar el programa d'actuació de l'Ajuntament per als pròxims anys. Va ser en aquest acte en la qual també es va escenificar la reconciliació pública entre

⁸⁶ Llevant, 21 de març de 1924

⁸⁷ Llevant, 2 de maig de 1925.

Don Pedro Morell i el seu antic rival liberal-verguista Don Toni Esteva 'Regalat'.⁸⁸ Així, tot sembla indicar que a l'any 1925 la casa d'Ets Olors havia recuperat el poder municipal i la seva hegemonia era més poc contestada que mai a la vila.

Els batles col·locats per Don Pedro Morell en aquella època intentaren prosseguir les polítiques de construcció d'infraestructures, sobretot pel que fa a la creació d'una nova xarxa de clavegueram ampliada i millorada, i la continuació de les obres de la carretera que es dirigia a les Coves d'Artà. Per altra banda, l'any 1926 el batle Antoni Massanet 'Garameu' va comprar un solar a la costa de Sant Salvador, per construir una escola graduada, infraestructura que feia molt de temps que es reclamava per molts sectors de la societat artanenca. Tot plegat es veu reflectit als pressupostos de 1925 i 1926 (*Ibid.*). Així mateix, aquests batles varen ser percebuts en tot moment com a individus amb falta d'autoritat, titelles de Don Pedro Morell que no s'ensortien de tot amb les importants tasques que des de Palma i Madrid l'administració central els encomanava. La falta de credibilitat d'aquests batles es reflecteix a la revista *Llevant* quan a finals de l'any 1926 aquesta publicació celebrava l'anomenament com a nou batle d'un veïnat de renom, Josep Sureda Blanes: *feia tant de temps que se deia que no teníem batle! I el poble en desitjava, en freturava. Perquè és un vet que el poble sòl abominar moltes voltes de l'autoritat, però en no tenir la sensació d'ella, la desitja, la demana.*⁸⁹ D'aquesta manera, podem pensar que la gestió dels batles imposats pel senyor d'Ets Olors no va ser molt popular, almanco entre certs sectors de la vila.

Suposam que és per això que a novembre de 1926 es va anomenar batle a Josep Sureda Blanes, una personalitat que tenia un prestigi tal, que segurament feia difícil que fos vist com un titella de Don Pedro Morell. Hem de tenir en compte que

es tractava d'un membre de la família Blanes que apart de literat era doctor en farmàcia i química. A les pàgines de la revista *Llevant* Sureda Blanes es presentava com un batle apolític que havia acceptat el càrrec perquè ningú el volia acceptar davant el repte que representava la necessitat de solucionar la construcció de dues infraestructures pendents a la vila que havien dut molts problemes als seus antecessors: la renovació de la xarxa de clavegueram i a la construcció d'un edifici escolar de les dimensions adequades per a la vila.⁹⁰ Per paga, en el seu article Sureda Blanes es mostrava desidentificat tant del règim primoriverista com dels antics partits de torn: *No'm trob identificat amb les normes polítiques de l'actual govern. De la meva absoluta independència dels partits vells i novells, que comanden i han comandat dins la nostra vila no en tenc que parlar perquè es poden relletgir articles meus que publicats al desenari de la vostra direcció.*⁹¹ Sembla que tant pel seu prestigi personal, com per la falta de voluntaris per voler ocupar el càrrec, Don Pep es veia amb l'autoritat suficient com per poder parlar lliurement i desmarcar-se del conjunt de la classe política artanenca.

Tot i que es presentava com a apolític, hem de tenir en compte que Josep Sureda Blanes era fill de cosí de l'antic cap maurista Rafel Blanes Tolosa. Per altra banda tampoc no podem obviar el fet que Sureda Blanes fos el director de la fàbrica d'adobs químics que Joan March tenia en propietat a Palma. Fos maurista o verguista, o simplement fos tant independent com deia ser, allò que és indubtable és que Sureda Blanes era un membre de la burgesia local que tot i ser en part terratinent, s'havia mostrat activament a favor de la modernització de la vila, moltes vegades en contra dels interessos del grup de pressió que representava Don Pedro Morell. Per paga, el seu clar perfil ideològic pròxim al regeneracionisme regionalista i catòlic que es dedueix dels seus escrits d'opinió a la

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ *Llevant*, 10 de novembre de 1926

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ *Ibid.*

revista Llevant el situa lluny del pragmatisme del senyor d'Ets Olors.⁹²

Sureda Blanes va confessar més tard que la principal raó per la qual va accedir a ser batle d'Artà l'any 1926 va ser el desig de fer possible el projecte de construcció de l'edifici de l'escola graduada a la costa de Sant Salvador: *Ignoro porque se ha sacado a relucir mi paso gris y fugitivo por la alcaldía. Le diré que me obligó una causa concreta. El pueblo necesitaba una escuela. Es decir, varias, pero el emplazamiento de la primera en construirse dividió a los vecinos [...] como el asunto se demoraba y yo lo consideraba urgente, me resigné a ser alcalde.*⁹³ La raó per la qual el projecte de construcció de la nova escola no es posava en marxa, va ser la polèmica que va suscitar l'emplaçament de l'edifici, a les faldes del puig de Sant Salvador al costat de l'església parroquial. Tot i que l'emplaçament es trobava al centre simbòlic de la vila, la singular constitució urbanística d'Artà, amb el casc antic situat a les faldes d'un petit turó i amb una eixampla que només s'estenia a un costat del pla, implicava que l'emplaçament del futur edifici escolar es trobàs a un extrem geogràfic del casc urbà, pràcticament fora de la vila. És per aquesta raó que des de molts sectors de la societat artanenca es trobava més lògic que l'edifici escolar es trobàs al centre geogràfic i d'aquesta manera fos més accessible per al conjunt de nins i nines. És per això que es va proposar que s'emplaçàs a qualque indret de la popular barriada de Santa Catalina (Picazo *et al.*, 2007: 75). Tanmateix, el solar de la costa de Sant Salvador ja estava comprat per part de l'Ajuntament des de feia un any. La raó per la qual l'antecessor en la batlia de Sureda Blanes havia comprat el solar amb tanta celeritat va ser perquè l'any 1924 es va començar ambiciós pla de construcció d'escoles ideat per l'inspector en cap de Mallorca Joan Capó que havia de tenir com a

finalitat que totes les viles de més de 2.000 habitants tinguessin una escola graduada (Pons, 2004: 324). Així la polèmica de la ubicació de l'escola estava retardant la seva construcció que era vista com una cosa urgent per molts de veïnats d'Artà, entre ells Sureda Blanes, i per les autoritats en instrucció pública del moment.

Durant tot el primer terç del segle XX sembla que la precarietat de l'ensenyament públic bastant acusada. L'any 1917 hi havia una escola de nins ubicada a l'edifici de l'Ajuntament en la qual hi ensenyaven els professors Andreu Ferrer i Segundo Díaz, mentre que l'escola de nines es trobava a una casa particular de la vila i era impartida per Antònia Sancho i Joana Maria Sales (Sancho, 1984: 27). Així, les aules es trobaven situades a petits locals, molts d'ells en estat de runa. L'any 1907 l'Ajuntament ja havia acordat comprar un solar per construir una escola, però el projecte s'aparcà per falta de pressupost. Deu anys més tard, el batle Antoni Cano García va convocar un concurs públic de construcció d'un centre escolar, també fracassat (Picazo *et al.*, 2007: 75). Finalment, l'any 1922 es va reformar a la vila la casa de l'amo en Jaume de Son Real on s'hi ubicà en millors condicions l'escola de nins (Sancho, 1984: 34). Així mateix les dependències de la nova escola de nins seguien essent insuficients i només es podien entendre com una mesura provisional a l'espera de la construcció d'un vertader edifici escolar.

Una vegada Sureda Blanes va abandonar la batlia sense haver aconseguit solucionar el problema de la construcció del centre escolar per mor de la polèmica sobre la seva situació, els equips consistorials que els substituïren es varen concentrar en la construcció d'altres infraestructures i la instal·lació d'altres serveis públics com la reforma i ampliació del clavegueram i l'enllumenat públic, tasques per les qual l'Ajuntament va rebre subvencions estatals (Picazo *et al.*, 2007: 81). Des de 1927 a 1930 els dos batles que s'alternaren com a caps del consistori municipal varen ser Antoni Amorós i

⁹² Sobre el perfil ideològic de Josep Sureda Blanes aprofundim al pròxim capítol (p. 271).

⁹³ Entrevista a Josep Sureda Blanes. Bellpuig, 5 de setembre de 1961.

Antoni Cano García. Pensam que és especialment interessant la figura d'aquest darrer, ja que sembla que solia ser requerit quan l'Ajuntament es trobava davant el repte de dur a terme obres públiques importants. L'any 1917 el va posar a batlia Don Pedro Morell després que l'ajuntament fos sistemàticament intervingut pel governador provincial durant el govern Romanones entre 1915 i 1917.⁹⁴ Després del desgavell del període en què l'Ajuntament se suspenia sistemàticament davant el mínim desacord, Antoni Cano va intentar fer front als problemes de manca d'infraestructura en aigües i educació (Picazo *et al.*, 2007: 24). Després de més de deu anys de no ostentar el càrrec Cano García va tornar a ser anomenat batle per intentar solucionar els mateixos problemes als qual havia fet front abans: clavegueram i construcció d'un centre escolar. Tot i que l'any 1917 no hi ha dubte que Antoni Cano García era un agent a La Sala del senyor d'Ets Olors, sembla que després de deu anys s'havia apropiat als cercles d'influència del seu gran rival, Joan March. Si afirmam això és perquè pocs anys més tard en els primers anys de la Segona República trobam a Cano García com a cap del Partit Republicà de Centre controlat pel mateix March (*Ibid.*: 31). D'aquesta manera, podem pensar que segurament la incompetència dels candidat de Don Pedro Morell a l'hora de dur a terme les reformes en infraestructures que venien imposades des de Palma i Madrid, va donar una nova oportunitat als cercles d'influència de March d'esdevenir hegemònics a l'Ajuntament d'Artà.

Tot plegat ens permet arribar a la conclusió que durant la Dictadura de Primo de Rivera, les polítiques centralitzadores de l'estat i la intensificació de l'acció estatal que arribava de manera més nítida a molts racons del seu àmbit territorial per mor de les inversions en infraestructures, va fer que el grup de patronatge polític i econòmic encapçalat per la casa d'Ets

⁹⁴ Llevant 30 de juny de 1917 i 3 de gener de 1918.

Olors es veiés amb més dificultats de les habituals per controlar el consistori municipal d'Artà, la qual cosa va ser aprofitada per la xarxa clientela de Joan March.

Tot i que sembla que durant els darrers anys de la dictadura de Primo de Rivera es va fer front amb més o manco èxit al problema del clavegueram i l'enllumenat públic, no va ser fins als anys de la Segona República que es va construir el desitjat centre escolar a la vila. Tot just quan s'havia proclamat en nou règim, l'any 1931 es va obrir una llista de signatures en la qual es demanava per la ubicació de l'escola. Els resultats de la consulta sembla que varen ser aclaparadors a favor de l'opció d'ubicar el centre escolar a la barriada de Santa Catalina i no a la costa de Sant Salvador. Abandonar el projecte de la costa suposava un desastre per a les finances municipals, ja que volia dir comprar un nou solar al bell mig de la vila i deixar en desús el ja comprat. És per això que es va endegar una campanya institucional per convèncer dels avantatges econòmics de construir el centre a la costa de Sant salvador i l'any 1932 es va fer una nova consulta en la qual es va triar l'emplaçament antic. Així l'any 1933 es va començar la construcció de l'edifici escolar i només un any més tard ja s'inaugurava (*Ibid.*: 76).

Tot i la falta d'infraestructures públiques en el camp de l'educació, durant el primer terç del segle XX els índexs d'alfabetització a Artà varen créixer progressivament. Pensam que almanco fins l'any 1924 això no s'explica tant per l'acció de l'escola pública, com per la implantació de l'escola privada confessional que era en molts casos era de franc per als infants d'edats més tendres. Respecte a això hem de destacar l'acció del la família Blanes. Antoni Blanes Joan, conegut popularment com "es Beato Patró" va ser mestre d'escola a Puerto Rico i després d'haver tornat d'Amèrica l'any 1868, feu construir un petit edifici escolar perquè les germanes de La Caritat poguessin instal·lar les seves dependències allà dedicades exclusivament a

l'escolarització femenina (GEM, 1989: 2, 162). Les congregacions religioses femenines de caràcter diocesà, com les Filles de la Caritat de Sant Vicenç de Paül van tenir a Mallorca una gran expansió cap al tombant de segle. Cap a l'any 1915 ja disposaven a tot Mallorca de trenta convents. Per altra banda quan la Tercera Ordre Regular dels pares franciscans es varen instal·lar a les dependències del convent de Sant Antoni de Pàdua a Artà, l'any 1897, també varen condicionar les seves dependències per a l'ensenyament dels nins de la vila.⁹⁵ Va ser així que les taxes brutes d'alfabetització a Artà varen pujar del 14% l'any 1900 al 35% 25 anys més tard (Orell, 1999: 671). Tanmateix, aquests percentatges eren ostensiblement més baixos que les mitjanes estatals i encara més que les mitjanes del conjunt d'Europa, almanco fins a 1930 (*Ibid.*: 490). L'any 1900 l'estat comptava amb 64% de persones analfabetes, percentatge que pujava fins al 78% en el cas de Mallorca (Fullana i Capellà, 2006: 296) i fins al 86% en el cas d'Artà (Orell, 1999: 671). Segons les estadístiques elaborades en el seu moment pel mestre d'escola Andreu Ferrer en el moment d'iniciar el curs 1924-25 el percentatge de població que havia estat escolaritzada es trobava al voltant del 35% del total de la població (Sancho, 1984: 51)

Així mateix, a partir d'aquesta data es va produir un ascens espectacular dels índex d'alfabetització, ja que la mitjana d'Artà havia pujat fins al 70% l'any 1930. La raó d'aquesta pujada va ser la forta inversió i l'activitat educativa que es va desplegar durant la dictadura de Primo de Rivera, i abans, en l'ensenyament públic. La insuficiència de l'estat a l'hora d'invertir en educació a Artà es va començar a veure palesa l'any 1922 quan per ordre d'un reial decret es va establir que hi havia d'haver una escola graduada a la vila. Les escoles graduades eren aquelles escoles en les quals no s'ensenyava conjuntament als nins i nines

⁹⁵ Aprofundim en l'educació confessional a la vila d'Artà per aquesta època en el pròxim capítol de la tesi (p. 271).

de la mateixa edat i nivell d'instrucció, sinó aquelles en les quals s'establien diferents graus segons l'edat i el nivell de l'alumne. Més que un nou centre escolar, per a la institució de l'escolarització graduada a Artà es necessitava un mestre nacional més per a completar els tres graus en els quals es volia dividir l'ensenyament: elemental, mitjà i superior. L'ajuntament no tenia doblers per contractar aquests nous professors, un per a nins i una per a nines. L'Estat tampoc els podia proporcionar perquè no hi havia doblers per facilitar-los una casa.

En aquest context, el mestre nacional Andreu Ferrer va proposar que els pàrvuls de les monges de La Caritat, que en aquells temps eren gratuïts, es convertissin, a canvi d'una subvenció de l'Ajuntament i sense canviar de local, en el 1r grau elemental de l'escola graduada. Una comissió formada pel rector de la vila, el batle i un mestre nacional donaria uniformitat a tot el sistema escolar. La proposta d'Andreu Ferrer es va posar en pràctica en el curs 1924-25, amb el consentiment de l'inspector escolar en cap de Mallorca Joan Capó, el qual en aquelles dates volia començar a fer efectiu el decret segons el qual totes les viles de més de dos mil habitants havien de tenir qualche forma d'ensenyament públic gratuït i graduat (Sancho, 1984: 34-39). D'aquesta manera, observem que, davant les insuficiències de les inversions estatals en educació a Artà, que no permetien ampliar la plantilla de mestres nacionals ni construir un centre escolar en condicions, l'administració de l'estat va haver de rebre l'auxili de les organitzacions religioses, sense la col·laboració de les quals no s'hauria pogut dur a terme el propòsit d'expandir l'alfabetització entre la pagesia i els sectors més humils de les viles rurals.

Així mateix, hem de tenir en compte que les estadístiques d'alfabetització sovint enganyaven un poc, ja que no contemplaven el fet que moltes vegades els nins eren desescolaritzats cap als deu o onze anys, quan, tot i que ja sabien llegir i escriure mínimament, anaven a treballar al camp com a jornalers. Respecte a això, Andreu Ferrer afirmava

l'any 1922 que *enguany són molt els nins qui deixaran les classes per anar a guanyar algunes pessetes collint oliva* (citat a Sancho, 1984: 50).⁹⁶ Davant aquest panorama es fa lògic entendre que l'ensenyament secundari fos pràcticament nul per a als fills i filles dels sectors pagesos i humils de la vila, que conformaven la gran majoria de la població. A Mallorca els ensenyaments secundaris durant el primer terç de segle XX van tenir un caràcter marcadament elitista pel fet que la majoria de nins i nines es posaven a treballar com a molt tard en haver acabat l'educació elemental. Per ventura l'excepció a la norma va ser el seminari de Palma, que va ser reformat a finals del segle XIX durant el mandat del bisbe Pere Joan Campins i es va obrir a l'entrada dels sectors humils de la població. Aquesta política de captació de seminaristes va tenir molt d'èxit entre la pagesia, pel fet que els senyors acostumaven a apadrinar els fills dels pagesos de la seves possessions i a facilitar-los l'entrada al seminari.⁹⁷ Podem deduir per tant, l'enorme influència de l'església en l'educació, tant a Artà com a la resta de Mallorca, encara que les taxes d'escolarització eren limitades.

Les organitzacions confessionals vinculades a l'església cobrien en part un dèficit d'inversió pública al mateix temps que aprofitaven aquest buit per canalitzar l'alfabetització i la modernització de la societat mallorquina sense perdre la seva influència social. Tot això anava en detriment dels efectes nacionalitzadors d'assimilació lingüística a la llengua nacional i construcció d'una identitat col·lectiva d'acord amb els paràmetres de l'estat-nació, que en principi havia de dur a terme l'educació pública. Pel que fa a l'ímpetu nacionalitzador que tenia l'escola pública a Artà durant els primers decennis del segle XX, sabem per exemple que el mestre nacional Segundo Díaz incloïa en el marc del calendari escolar la celebració de festes de caire nacionalista espanyol

com l'anomenada "Fiesta del Árbol" en la qual els nins cantaven himnes patriòtics com *Honor a ti, bandera de la patria*.⁹⁸

Així mateix, la identitat nacional espanyola no només era promoguda des de l'escola pública, ja que des de les institucions militars també se'n feia apologia. En aquest sentit, hem de destacar els esforços que es feren durant la dictadura de Primo de Rivera, en la qual no només es potencià l'escola pública, sinó que també va imposar, al manco en els seus primers anys, personalitats destacades de l'estament militar en la política local. Tanmateix, la irrupció de l'estament militar en la vida pública com a instrument de nacionalització es va començar a donar a la Part Forana de Mallorca des de ben abans, a partir de les guerres colonials de finals del segle XIX i la pèrdua de les colònies de Cuba, Puerto Rico i Filipines l'any 1898. Podem assenyalar per exemple que a Manacor, població veïnada d'Artà i principal vila de la comarca del llevant de Mallorca, al mateix any 1898 es va fer una manifestació de suport a les tropes espanyoles mentre arribava al seu port una columna volant de l'exèrcit de terra en prevenció d'una possible invasió nord-americana. Aquesta columna de l'exèrcit posteriorment va recórrer la major part de viles de la Part Forana, entre les qual segurament hi devia haver Artà. La possibilitat d'un atac americà era bastant remota, per la qual cosa hem d'entendre la mobilització militar com un acte més aviat propagandístic. L'ambient d'exaltació nacionalista es va carregar per mor de les activitats propagandístiques que l'exèrcit va dur a terme aprofitant el retorn dels veterans de guerra de la comarca. Molts d'ells foren condecorats i alguns presentats a la població com a vertaders herois. Aquest va ser el cas del manacorí Joan Josep Llodrà i sobretot del petrer Antoni Bauçà que formà part del darrer batalló que abandonà Filipines, els anomenats "Los últimos de Filipinas".

⁹⁶ Llevant, 16 de setembre de 1922

⁹⁷ Tractam això amb més profunditat al pròxim capítol (p. 271)

⁹⁸ CASELLES A. (Pep de Sa Clota). 1975. "Personatges d'Artà: en Biel 'Boira'" a *Bellpuig*, setembre-octubre de 1975

A Mallorca, l'espanyolisme posterior a la independència de les colònies d'ultramar es va traduir en la progressiva influència en el Partit Liberal de l'antic comandant en cap de l'exèrcit espanyol a Cuba, Valerià Weyler, el qual ell mateix era mallorquí. Weyler fou capità general de Cuba els anys 1896 i 1897, i a la seva tornada a Mallorca fou el cap d'un nou corrent dins el Partit Liberal que duia el seu nom. Així nasqué el weylerisme que es caracteritzava per un clar discurs nacionalista espanyol, regeneracionista i militarista al mateix temps, i amb certes sensibilitats laïcistes que l'acostaven a posicions republicanes (Marimon, 1997: 18). Tanmateix, en aquells temps, el món de la política en general tenia a Artà un abast molt reduït que es limitava sobretot a les elits alfabetitzades i instruïdes. No tenim cap testimoni de l'existència d'un grup weylerista a Artà, per la qual cosa podem pensar que l'abast del nacionalisme espanyol fou petit. De fet el Weylerisme va ser un fenomen que afectà sobretot a Palma, amb una influència molt limitada a la Part Forana. Per altra banda, els 14 soldats artanenens morts a les guerres colonials segurament no estimularen massa el fervor patriòtic.

Així mateix, podem reparar que a partir de la crisi de 1898 la presència de l'estament militar a la societat artanenca es va intensificar. Per paga el sistema de reclutament de quintes que permetia als fills de les cases més riques pagar exempcions o substituïts per evitar el servei militar i haver d'anar a les guerres colonials, feien molt impopulars les guerres i no ajudaven gents a expandir la identitat nacional espanyola. Aquest antimilitarisme popular va intentar ser capitalitzat pel socialisme a la Part Forana de Mallorca. Per exemple, l'any 1896 l'agrupació socialista de Manacor va endegar una campanya contra la política de quintes sota el lema "O todos, o ninguno", que al mateix temps era coordinada el PSOE a l'àmbit de tot l'estat. Tot i que les organitzacions socialistes prest es varen associar aquest tipus de protestes, ens sembla clar que no

en foren els principals impulsores, ja que existia una llarga de tradició de protestes contra les mobilitzacions militars de l'estat, que a Artà es varen veure ben patents durant el Sexenni Democràtic quan l'estat liberal va fer nombroses crides a quintes per anar a batallar contra els sublevats carlistes.⁹⁹ A altres bandes de Mallorca també es varen donar protestes en aquest època contra la polítiques de quintes, com es pot veure per exemple en les manifestacions de Palma l'any 1869 i 1879 a favor de l'abolició de les quintes i els avalots contra les quintes que es varen donar l'any 1874 a viles com Manacor, Lluçmajor o Felanitx. Segurament va ser en aquesta època i abans quan per mor del sacrifici en vides humanes que l'estat liberal exigia per fer front a les guerres carlistes, l'estat-nació espanyol va començar a ser identificat amb els impopulars reclutaments militars. D'aquesta manera, l'estat liberal que amb tant bon peu havia començat el seu camí a Artà amb l'abolició de la jurisdicció senyorial del marquesat de Bellpuig i els privilegis de pas per al ramat de l'aristocràcia, poc a poc degué anar fent-se impopular a mesura que els sacrificis que exigia en temps de guerra eren més grossos que els beneficis en temps de pau.

Apart del desastre de 1898, la posterior guerra colonial al Marroc, les guerres mundials i la guerra civil de 1936 varen intensificar la presència militar a l'Illa. Per paga, moltes famílies aristocràtiques de la vila, en la mesura que s'anaven parcel·lant les seves grans propietats rústiques i una vegada havien perdut les seves inversions en el comerç colonial, començaven a veure l'exèrcit i la carrera militar com una manera de assegurar la continuïtat de la seva preeminència social. D'aquesta manera, hem de suposar que la presència en principi nacionalitzadora de l'estament militar a Artà va anar en augment a partir de 1898. Així mateix aquell element que pensam que va suposar un contacte més

⁹⁹ Testimoni d'això són els arguments d'aquesta època que analitzam en el capítol 8 del present text (p. 535)

continu del nacionalisme militarista amb els veïnats i veïnades de la vila d'Artà, va ser la construcció d'un quarter de la Guàrdia Civil que es va acabar l'any 1915 i on s'instal·là un contingent permanent d'aquest cos militar i policial (Picazo *et al.*, 2007: 77).

Segona república i guerra civil: un punt d'inflexió.

L'etapa contemporània al règim de la Segona República Espanyola va significar a Artà un progressiu augment de la politització de la societat, ja que a l'augment de la presència de l'estat en la vida quotidiana dels veïnats i veïnades d'Artà que s'havia assolit durant la Dictadura de Primo de Rivera, hem d'afegir ara que el nou règim democràtic plantejava el debat públic de l'actuació d'unes institucions estatals cada vegada més pròximes a la població de la vila. No hem d'oblidar que durant la Dictadura l'estat es va fer present a Artà a partir d'una política d'obra pública i construcció d'infraestructures —clavegueram, enllumenat públic, carreteres pavimentades, etc.— que transformaren la vida quotidiana de la societat artanenca. La influència de l'estat en la societat artanenca ja es veia com a inevitable. Per pagar els avanços en els índex d'alfabetització aconseguits en la segona meitat dels anys vint preparaven als joves per al debat polític públic a través del consum de premsa, ja fos de caràcter local, insular o estatal. La progressiva expansió de la ràdio com a mitjà de comunicació de masses al qual també podia tenir accés la població analfabeta, segur que va contribuir a que les qüestions de la política nacional-estatal fossin percebudes per molta gent com problemàtiques que afectaven la seva pròpia vida. Tot plegat posava les condicions ideals perquè es donàs un fenomen de politització de la població artanenca una vegada instaurat un règim democràtic que reclamava el vot i la opinió dels ciutadans. Per afegitò, les propostes del règim republicà que es feren des de Madrid a través del redactat de la

nova constitució i de la legislació dels dos primers anys de majoria esquerrana, varen ser d'unes magnituds tan grosses que estimularen a la població d'Artà perquè se situàs a favor o en contra. Ens estem referint sobretot al projecte de reforma agrària que havia d'acabar amb les grans propietats latifundistes que es demostraven poc productives, i a la legislació laïcitzadora que havia de transformar el paper de l'església i la religió en la vida pública. Al voltant d'aquestes dues qüestions plantejades en l'esperit reformista del nou règim, molts d'artanencs i artanenques es varen anar posicionant políticament a favor o en contra, com si no es pogués evitar el debat polític en la vida quotidiana d'aquells cinc anys. Tot i que l'economia artanenca se seguia desenvolupant sota els paràmetres dels darrers decennis, la societat de la vila es va modernitzar en aquesta època pel que fa a termes polítics i culturals i la identitat nacional espanyola —ja fos en la seva versió republicana esquerrana o en la seva representació dretana— va anar guanyant terreny en la mesura que les polèmiques polítiques augmentaven el seu ressò popular. Així mateix, que la política i l'estat cada cop tinguessin més presència en les percepcions de la realitat i els desitjos de molta gent, no vol dir que tota la població d'Artà estigués polititzada per aquella època. Hem de pensar que segurament existia una majoria de població despolititzada que a poc a poc es va veure arrossegada per una dinàmica d'enfrontament polític que, com hem vist, en principi era exògena a la societat artanenca.

La dictadura de Primo de Rivera va finir amb la dimissió del dictador a gener de 1930. Amb la finalitat de donar una certa façana de constitucionalitat als consistoris municipals el mes de febrer del mateix any es va decretar el cessament de tots els batles i regidors dels ajuntaments d'arreu de l'estat, els quals es remodelaren amb la meitat de regidories integrades pels vocals associats —majors contribuents— i l'altra meitat pels antics regidors que haguessin aconseguit més vots des de 1917 (Company, 2000: 154). Tot i aquest

intent de donar una certa legitimitat electiva als equips consistorials dels ajuntaments, no hi ha dubte que els batles varen ser anomenats a dit pels governadors provincials. En aquest sentit, és així com ho varen percebre els redactors de la revista *Llevant*, pel que fa al nomenament de Don Joan Oleo com a Batle d'Artà: *el nou batle que ha estat escollit a fora de l'Ajuntament ha estat acceptat per tots els sectors del nostra poble*.¹⁰⁰ El fet que Joan Oleo fos anomenat batle des de Palma i no des d'Artà ens fa pensar que es tractava d'un agent polític de Joan March, el qual seguia cohesionant les seves xarxes clientelars sense dificultats, tot i els successius canvis de règims polítics. Tot sembla indicar que controlava el consistori municipal d'Artà almanco des de 1927, així que la dimissió de Primo de Rivera no va afectar aquesta dinàmica política. Per altra banda, ja hem vist que la família Oleo tenia un perfil més aviat burgès que no terratinent. Joan havia estat propietari de la central elèctrica de la vila, i el seu germà Miquel havia estat un membre del comitè liberal allunyat de la família Moragues abans de la dictadura, encara que procedia inicialment del maurisme.

A partir de febrer de 1930 es varen anar reconfigurant els antics partits anteriors a la dictadura, amb l'objectiu de participar a les eleccions municipals que s'havien convocat per Abril de 1931. Amb el nom de Partit Liberal Demòcrata, Joan March va reorganitzar l'antic patit liberal que al conjunt de Mallorca havia estat hegemònic entre 1917 i 1923. Els conservadors feren el mateix amb el Partit Conservador, mentre que els antics mauristes crearen el mes de desembre d'aquell any el Partit Regionalista de Mallorca, que tenia a la Lliga Regionalista de Cambó com a principal referència. Per altra banda els republicans s'agruparen per presentar-se als comicis en la candidatura conjunta del Front Únic Antimonàrquic. A les eleccions municipals d'abril de 1931, les Illes Balears foren una de les províncies en les quals els partits

monàrquics varen tenir més suport (Casnovas, 1998: 366). A Palma la victòria del verguisme liberal va ser sobrada i en tot Mallorca només a les viles d'Esporles i Montuïri guanyaren les esquerres arreglades sota les candidatures del Front Únic Antimonàrquic. De fet, al conjunt de l'estat espanyol les esquerres no aconseguiren la majoria dels vots, però el fet que s'imposassin als principals centres industrials i a les principals capitals va fer que Alfons XIII es fes por i fugís del territori estatal cap a l'exili. En una Mallorca clarament monàrquica sembla que la República era la única opció possible davant el precipitat abandonament del Rei.

A Artà aquell any no s'havia pogut aplicar l'article 29 de la llei electoral de 1907, per la qual cosa els comicis es varen celebrar obertament. Els resultats després de vuit anys sense celebrar eleccions poden resultar sorprenents si tenim en compte les dinàmiques polítiques anteriors a la dictadura. La llista de Partit Liberal de Joan March fou encapçalada per Don Joan Oleo que ja era el batle des de feia un any. Aquesta llista va ser la més votada amb diferència i obtingueren vuit regidors. Per altra banda els independents monàrquics obtingueren quatre regidors, mentre que la representació de l'esquerra es va concretar amb l'obtenció d'una regidoria per part del candidat republicà federal (Company, 2005: 317). Sorpren que aquell any no es presentàs candidatura del partit conservador. Possiblement, davant l'empenta del Partit Liberal de March, Don Pedro Morell no ves cap possibilitat d'assegurar el control del consistori i per això no es va molestar en organitzar una candidatura. Això explicaria que l'alternativa al partit Liberal la constituïssin personalitats independents de tall conservador. Tanmateix no podem assegurar que això sigui cert. Per ventura els independents monàrquics eren l'opció de la casa d'Ets Olors. Allò que podem assegurar amb tota certesa es que les eleccions municipals de 1931 varen confirmar el domini del l'Ajuntament d'Artà per part de Joan March.

¹⁰⁰ *Llevant*, 20 de març de 1930.

La proclamació de la Segona República no va afectar al consistori municipal artanenc, ja que la imposició estatal de comissions gestores de signe republicà només va afectar als municipis de més de deu mil habitants. Per altra banda, al mes de maig de 1931 es varen impugnar els resultats electorals dels comicis municipals a 14 ajuntaments de Mallorca, per la qual cosa es varen tornar a celebrar eleccions a aquestes municipis al 31 de maig amb uns resultats aclaparadors a favor de les coalicions republicano-socialista. Això s'explica pel boicot de les dretes a aquesta segona volta de les eleccions, temoroses de no tenir el resultat assegurat per endavant, i per l'alta abstenció que aquest fet va provocar. Tanmateix, a Artà, sembla que no es varen discutir els resultats de les eleccions del mes d'abril i per tant no es varen impugnar. Així, la composició del consistori va quedar tal com estava fins a la victòria a l'àmbit estatal del Front Popular l'any 1936. No obstant, hem d'esmentar que el boicot dels polítics conservadors al nou règim republicà es va manifestar a Artà amb el fet que alguns regidors monàrquics independents no veren prendre possessió de la regidoria. Va ser per això que els membres de la candidatura antimonàrquica de la vila iniciaren converses amb el Partit Liberal per tal de reconvertir aquestes places de regidors que no s'havien ocupades en places de regidors republicano-socialistes. Les converses entre Don Joan Oleo i els candidats d'esquerres no donaren fruit i els seients quedaren buits fins que foren ocupats de bell nou pels regidors conservadors (Picazo *et al.*, 2007: 30).

A Artà es varen tornar convocar eleccions al mes de juny de 1931. Es tractava de les eleccions estatals a corts constituents. En aquells comicis la victòria relativa va ser per a la Conjunció Republicano-Socialista que va obtenir el 38% dels sufragis. Per altra banda la Concentració de Dretes en va obtenir el 37%. D'aquest partit en formava part Dreta Social, en la qual Don Pedro Morell destacava a Artà com a militant. Finalment el Partit Republicà de Centre,

nom que havia adquirit l'antic partit liberal de Joan March, només va obtenir el 24% dels sufragis (*Ibid.*: 48). D'aquests resultats crida l'atenció els bons resultats que va obtenir el senyor d'Ets Olors, només dos mesos més tard del desastre que per a ell va suposar les eleccions municipals d'abril. No hi ha dubte que aquest patró polític local va reorganitzar la seva clientela en les estructures d'un nou partit i que això va anar en detriment dels interessos de March. Per altra banda crida l'atenció els bons resultats de l'esquerra artanenca, que s'expliquen en part per l'optimisme que va suposar la proclamació del nou règim, i també per la lluita constant entre la casa d'Ets Olors i Joan March, ja que de fet es disputaven la mateixa clientela política.

Els bons resultats de les esquerres als comicis del mes de juny de 1931 també s'explica a Artà per la presència socialista a la vila més que no per la militància estrictament republicana, ja que la presència socialista en aquells moments superava per poc les dues dècades d'antiguitat mentre que fins aleshores no hi havia hagut organitzacions republicanes. De fet, durant la dictadura no es prohibiren els sindicats lliures, encara que es posaren moltes dificultats a l'acció dels sindicats que es trobaven fora de l'àmbit socialista. Això va fer que una gran diversitat de sindicats d'ofici locals s'integrassin a la UGT cercant el refugi i la seguretat que en aquell context aquestes sigles donaven. Així, des del 1925, es va crear secció regional de la UGT a les Illes Balears que va anar aglutinant les antigues societats obreres que fins en aquell moment només s'havien vinculat al socialisme d'una manera més o manco ambigua (Gabriel, 1996: 48). Tot i la potenciació que el règim primoreiverista va fer del sindicalisme socialista, l'activitat política del PSOE va quedar prohibida i no va ser fins a la restauració de les llibertats democràtiques l'any 1930 que es varen tornar a organitzar agrupacions socialistes a les viles de la Part Forana de Mallorca.

A Artà, fins en aquell moment mai hi havia hagut presència estrictament

política del socialisme, encara que membres de l'antiga Federació Obrera s'havien presentat a les eleccions municipals en llistes conjuntes amb els liberals o com a independents. Poc abans de les eleccions d'abril de 1931 es va constituir l'Agrupació Socialista Obrera d'Artà que estava adscrita al PSOE. Aquest grup polític, apart de presentar candidatures a les eleccions, duia a terme al seu local tasques d'alfabetització d'adults i d'organització de funcions teatrals d'acord amb els seus pressupòsits ideològics. L'any 1936 es comptabilitzaven 40 afiliats a l'agrupació, als quals s'havien d'afegir els trenta joves que formaven part de la Joventut Socialista Artanenca creada l'any 1933. Tant l'Agrupació com les Joventuts Socialistes compartien seu amb l'Aliança Obrera, l'organització sindical que adscrita a la UGT va substituir l'antiga Federació Obrera. L'any 1933 l'Aliança obrera tenia 118 afiliats, als quals s'havien d'afegir els 53 associats del Centre de Picapedrers, societat d'ofici vinculada també a la UGT (Picazo *et al.*, 2007: 33-39).

D'entre els dirigents socialistes d'aquesta època podem destacar els germans Ramon i Joan Ginard, coneguts amb el malnom de 'Butler', els quals exerciren diferents càrrecs a l'Agrupació Socialista, tot i que eren més coneguts a la vila a causa de les seves destresses com a glosadors. A les Joventuts destacava Mateu Sancho 'Papa', nebot de l'històric dirigent socialista Pere 'Papa'. Així mateix, el principal cap socialista de l'època va ser Gabriel Garau Caselles, més conegut a la vila com en Biel 'Boira', el qual va ser president de l'Agrupació Socialista i secretari de l'Aliança obrera. En Biel 'Boira' era fuster especialitzat en la construcció de carros, igual que ho havia estat son pare. La condició menestrala de la seva família, que gaudia d'un taller propi, va fer possible que Gabriel Garau pogués rebre ensenyament regularment i ser alfabetitzat a l'escola nacional de nins de Segundo Díaz. A diferència del seu antecessor com a líder socialista —en Pere 'Papa'— d'en Biel

'Boira' sempre s'ha destacat el seu caràcter moderat i el seu arrelament a la vila. Quan militava a la Federació Obrera es mostrava com un seguidor de l'ala moderada i socialdemòcrata del PSOE que encapçalava Julián Besteiro. Aquest líder socialista a l'àmbit estatal es va mostrar contrari a la Unió Soviètica i a la Tercera Internacional, al mateix temps que va adoptar una actitud passiva i en certa mesura col·laboracionista respecte a la dictadura de Primo de Rivera.¹⁰¹

Per altra banda, sembla ser que Gabriel Garau va fer gala especialment del seu tarannà moderat i conciliador quan fou anomenat batle de vila pel governador provincial l'any 1936 després de la victòria del Front popular arreu de l'estat. Durant els pocs mesos que va ser batle, es conta que en 'Bisbe', un dels militants socialistes més radicalitzats de la vila, va denunciar al Batle 'Boira' a en Jaume Caselles 'Garameu' per presumpta estafa. Els 'Garameu' eren una família de ferrers molts dels quals havien estat militants del partit conservador i que sempre havien estat vinculat a la casa d'Ets Olors. Quan en 'Bisbe' va requerir els serveis dels ferrers 'Garameu' per canviar les rodes del seu carro, no va estar d'acord amb el preu i va acudir al batle 'Boira' argumentant que li cobraven més del compte pel simple fet de ser d'esquerres. Davant aquesta situació en Biel 'Boira' es va posar de part d'en Jaume 'Garameu' argumentant que en 'Bisbe' no havia estat víctima de cap discriminació i simplement li volien cobrar la feina feta en el seu carro a un preu just.¹⁰²

De Gabriel Garau, també es conta que no era anticlerical i que fins i tot era devot de la imatge de la Mare de Déu més venerada de la vila, la Verge de Sant Salvador. Sembla ser que Don Joan Rubí, qui va ser rector parroquial de la vila mentre Gabriel Garau va ser batle, contava que el dia en Biel 'Boira' prengué possessió del seu càrrec com a màxima

¹⁰¹ CASELLES, A. (Pep de Sa Clota). 1975. "Personatges d'Artà: en Biel Boira" a *Bellpuig*, novembre de 1975.

¹⁰² GUISCFRÉ, S. 2003. *Op cit.*, p. 120-121.

autoritat civil de la vila el va anar a veure i li va dir: *Senyor rector, poden fer vostès totes ses funcions religioses que vulguin, amb sa completa seguretat que no lis passarà res. Li dic això baix sa meva responsabilitat.*¹⁰³ Sembla ser que el Batle 'Boira' va complir la seva paraula segons la versió del rector. Tot plegat demostra el tarannà moderat del qual tenia fama Gabriel Garau.

No hi ha dubte que la festa del primer de maig de 1936, quan tot just s'acabava de proclamar la Segona República es va viure en un ambient d'eufòria entre les files socialistes. Es va aprofitar per presentar en públic l'Aliança Obrera, les reivindicacions de la qual es varen presentar per escrit al batle com era costum. Aquell any les reivindicacions del socialisme artanenc anaven molt de la mà dels propòsits del nou règim republicà i se centraven sobretot en la laïcització de la vida pública. D'aquesta manera s'exigia que l'educació pública a la vila fos exclusivament laica o que el cementiri fos declarat civil i no religiós. Igualment es reclamava el canvi de nom a certs carrers. Així mateix, en els darrers punts es feien reclamacions a l'estil de les velles protestes populars que normalment solien ser apropiades per les organitzacions socialistes des de la seva fundació feia vint anys. Va ser així que en el full de peticions també es reclamava la uniformització dels impostos i arbitris municipals entre els quals hi havia els impopulars consums (Picazo *et al.*, 2007: 30).

A part de l'aparició de grups polítics socialistes, amb l'adveniment de la Segona República es varen formar diferents agrupacions vinculades als partits republicans d'àmbit estatal que en aquells moments s'estaven formant. L'estiu del 1931 es va constituir el Centre Republicà Federal d'Artà que va néixer com l'organització que agrupava a tots els elements sincerament republicans de la vila. És per això que en aquesta organització hi convivien seguidors de

Manuel Azaña, Alejandro Lerroux o de Martínez Barrio, per la qual cosa hem d'entendre que els seus referents polítics estatals eren variats: Acció Republicana, el Partit Radical o Unió Republicana (*Ibid.*: 31). Les diferències que hi va haver des de 1931 entre el republicanisme radical de Lerroux i el republicanisme azanyista a l'àmbit de tot l'estat, es varen veure reflectides a la junta del republicanisme artanenc de gener de 1933. A aquesta junta el sector pròxim a Acció Republicana es va imposar al del Partit Radical i d'aquesta manera l'azanyista Joan Escanelles va substituir el lerrouxista Jordi Lull en la presidència del Centre Republicà Federal d'Artà. Mig any més tard aquesta agrupació política es va canviar el nom pel de Centre d'Acció Republicana, confirmant l'obediència política al partir presidit per Manuel Azaña. Va ser per això que els lerrouxistes artanencs s'escindiren el mes de setembre d'aquell mateix any, poc abans de les eleccions a corts generals, formant el Cercle Republicà Radical. L'any 1934, els azanyistes artanencs seguiren les passes del seu líder quan es va unir a una escissió del Partit Radical que no volia governar conjuntament l'estat amb les dretes de la CEDA i va formar el partit Izquierda Republicana. D'aquesta manera es va crear aquell mateix any a Artà una secció local d'Esquerra Republicana Balear amb Joan Escanelles com a president. Els radicals artanencs per la seva banda es dissolgueren a finals de 1934 davant el paper del seu partit a l'àmbit estatal, jutjat per ells mateixos com a decebedor.

Per altra banda, l'adveniment de la Segona República també va provocar que els grups patrono-clientelars que conformaven els antics partits dinàstics abans de la dictadura es reorganitzassin políticament. Els primers a fer-ho foren els que s'aglutinaven entorn al Partit Liberal Demòcrata i a la figura de Joan March 'Verga'. Al mes de maig de 1931 aquest partit es canvià el nom per adoptar una façana més acord amb el nou règim i es va anomenar Partit Republicà de Centre. A Artà, es va crear aquell mateix mes el Centre Republicà, que tenia als

¹⁰³ CASELLES, A. (Pep de Sa Clota). 1975. *Op cit.*

centristes com a principal referent. El Centre era presidit per Antoni Cano Garcia, que havia estat batle durant els darrers anys de la dictadura, i entre els seus dirigents no hi trobam els llinatges de les nissagues locals, ja fossin senyors de poble o burgesos indians (*Ibid.*). En la direcció del Centre Republicà ni tant sols hi figurava Don Joan Oleo, que havia estat elegit batle d'Artà en les llistes del Partit Liberal. Tot ens fa pensar que el verguisme del Centre República no tenia en aquells moments els suports de les famílies més poderoses de la vila.

Un membre de la direcció del Centre Republicà era Guillem Bujosa Ripoll, més conegut a la vila com en Guillem 'Ganància'. Sembla ser que en 'Ganància' va destacar a la vila per les nombroses iniciatives empresarials de poca tirada que va dur a terme, entre les quals destacava sobretot el comerç de productes forestals com llenya, carbó, càrritx i esclatassangs. Segons es conta, es va fer especialment popular durant els anys vint per les seves iniciatives empresarials en el camp de l'esport i els espectacles, organitzant a la vila sessions de cinema, curses de braus, corregudes ciclistes o combats de boxa; encara que mai s'acabaren de consolidar.¹⁰⁴ Això va fer que emigràs a Cuba des d'on va retornar al cap d'un any, comprant en el seu retorn la maquinària necessària per muntar una impremta, ja que des que Andreu Ferrer havia anat a viure a Palma l'any 1930, la vila no comptava amb cap negoci d'aquesta casta. És així que va néixer la impremta La Actividad i Guillem Bujosa s'estabilitzà com a petit empresari. A Artà en 'Ganància' també era conegut per les seves estretes relacions amb Joan March. Pel que es conta, sembla ser que se'ls veia aplegat llargues estones en els dies d'estiu a Cala Rajada en les quals conversaven dels seus assumptes. Almanco és així com ho ha testimoniats Serafí Guiscafrè: *com un clau, sense fallar cap any, tot el temps que el senyor March venia a Cala Rajada, el nostre Guillem*

*s'hi passava un dia sencer.*¹⁰⁵ Pensam que la figura d'en Guillem 'Ganància' ens demostra els límits de la xarxa clientelar de March a Artà durant la Segona República. Tot i controlar el consistori municipal per mor de la desorganització del Partit Conservador a les eleccions d'abril de 1931, Joan March no comptava per aquella època amb el suport a Artà de cap membre de les famílies indígenes, com per exemple havia passat amb Don Antoni Esteve en els decennis anteriors. Ni tant sols està clara la seva relació amb el batle Don Joan Oleo, el qual va abandonar el càrrec a finals de 1931.

Tanmateix, la convocatòria d'eleccions legislatives a corts generals l'any 1933 va fer que tant el conservadorisme, com el Partit Regionalista d'ascendència maurista i el centrisme republicà de Joan March presentassin una llista única amb el financer mallorquí com a cap de llista al conjunt de les Illes Balears. Les forces de l'antic Partit Conservador del conjunt de Mallorca havien format tot just quan s'estava redactat la constitució republicana, la Unió de Dretes en la qual es varen fusionar amb una nova força de caràcter en principi social-catòlic anomenada Dreta Social. A l'àmbit estatal, la Unió de Dretes es va adscriure a la CEDA des de la seva formació l'any 1933. No hi ha dubte que les iniciatives del govern republicà d'Azaña pel que fa a la laïcització de la vida pública i a la qüestió de la reforma agrària va fer que les antigues forces conservadores es reorganitzassin i es radicalitzassin. Així, sembla que el conjunt dreta mallorquina – liberal, conservadora i regionalista – va oblidar les velles diferències i rivalitats, al mateix temps que es va ajuntar sota el lideratge de Joan March. El triomf a Mallorca de la coalició del Partit Republicà de Centre de Joan March, els regionalistes i la Unió de Dretes va ser aclaparador, ja que el 67% dels sufragis foren per a aquesta candidatura (Company, 2004: 277). A Artà, la coalició de dretes va obtenir el mateix percentatge

¹⁰⁴ GUISCAFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 149.

¹⁰⁵ *Ibid.* : 154.

de vots, mentre que els restants es varen repartir entre la Candidatura d'Esquerres amb un 26% dels sufragis i el Partit Republicà Federal amb un 7% (Picazo *et al.*: 50).

Una de les explicacions que podem donar la victòria aclaparadora de les dretes no només a Artà i a Mallorca, sinó al conjunt de l'estat, és la progressiva difusió dels mitjans de comunicació de masses com la ràdio o la premsa de gran tirada que es va donar en aquella època. Es tracta en la seva major part d'indústries de la comunicació que estaven controlats per grups empresarials la majoria de les quals es posicionaren en contra del govern republicà socialista encapçalat per Manuel Azaña. En el cas de Mallorca el monopoli dels nous mitjans de comunicació de masses per part de grups empresarials identificats amb les opcions de dretes es va veure especialment reflectit en el cas de la ràdio. L'aïllament geogràfic i les dificultats per consolidar infraestructures de comunicació apropiades, es va traduir a l'illa amb les dificultats per sintonitzar les emissores de la Península. Així, quan a l'any 1932 des de Madrid la majoria republicana i socialista va legislar a favor de la posada en marxa de noves emissores de ràdio de caràcter local, a Mallorca es va crear un any més tard Radio Mallorca, emissora de caràcter més aviat conservador que es va convertir en l'única que es podia sintonitzar en condicions (Pons, 2004: 328). D'aquesta manera, observam com l'expansió de la ràdio per aquesta època va anar de la mà d'un major control ideològic de la dreta a la societat mallorquina i també artanenca. Segurament això va ajudar a fer realitat la victòria de la candidatura de dretes a les eleccions de 1933.

Per una altra banda, també hem de tenir en compte per aquesta època que tant els antics liberals com els antics conservadors, no es varen limitar un una política de captació de vots a partir de les relacions patrono-clientelars que es donaven a l'àmbit local, sinó que començaren a fer una tasca de propaganda electoral a través de cartells i publicitat que fou facilitada pel fet que a Mallorca

disposaven de més recursos econòmics que els seus contrincants d'esquerres. En aquest sentit, podem pensar que les eleccions de 1933 foren les primeres a Mallorca precedides per una vertadera campanya electoral molt més activa per part de les forces de dretes. A part del control dels mitjans de comunicació de masses i la gran inversió en propaganda electoral, un altre factor que ha estat utilitzat per explicar la victòria de les dretes a partir de 1933 és el vot femení que per primera vegada s'exercí en aquesta data. S'ha argumentat que les dones es deixaven influir més per la religió i l'església i varen ser marginades des de l'esquerra en les seves estratègies de mobilització política. No podem confirmar aquestes hipòtesis de manera irrefutable, però, en aquest sentit, s'ha destacat l'espectacular mobilització de la secció femenina de la Unió de Dretes durant la campanya electoral de 1933 per captar el vot femení (Company, 2004: 77).

Si a mesura que s'aproximaven les eleccions de 1933 la dreta mallorquina s'havia aglutinat al voltant de la figura de Joan March, són molts els indicis que ens fan pensar que una vegada més va ser Don Pedro Morell, senyor d'Ets Olors qui en el context de la vila d'Artà va capitalitzar la por a l'acció laïcitzadora i "repartidora" de terres projectada pels governs republicans socialistes de Madrid. Des de finals de 1931 Don Pedro Morell havia apadrinat tot un entramat associatiu de defensa de les propietats rústiques que aglutinava a senyors terratinents, grans amos de possessió arrendataris i fins i tot a una part de la menestralia de la vila. Per altra banda, un mes abans de les eleccions generals de 1933, va sortir a la vila una agrupació de la Dreta Social en el marc de la Unió de Dretes de Mallorca. En els quadres dirigents d'aquest nou partit i trobam els llinatges propis de les grans nissagues de la burgesia indiana de la vila com els Esteva, Amorós o els Blanes. Per altra banda, en un segon pla, dins el comitè d'acció i propaganda del partit hi trobam la figura de Don Pedro Morell (Picazo *et al.*, 2007: 36). En el mateix moment de la fundació de la Dreta Social

també es va crear com a filial la Joventut d'Unió de Dretes, de la qual era vicetresorer Gabriel Morell 'd'Ets Olors', el fill de Don Pedro. Sembla que tothom sabia que Don Pedro Morell era el cap real de la Dreta Social d'Artà sobretot pel fet que el seu fill va prendre molt protagonisme erigint-se com un dels seguidors més convençuts del líder dretà a l'àmbit de tot l'estat José Maria Gil-Robles, el retrat del qual exhibia efusivament en els seus discursos des de la balconada de la seu del partit.¹⁰⁶ Així per tant, tot ens fa pensar que almanco des de 1933 la casa d'Ets Olors havia tornat a agafar els comandaments de la política local a la qual només s'hi oposaven l'esquerra republicano-socialista, que per altra banda sembla que no era capaç d'arreglar més que una tercera part dels vots a la vila. Encara que no ho puguem saber del tot cert, tot ens fa pensar que el control que sembla que Don Pedro Morell exercia sobre el conjunt de les dretes artanenques responia a la continuació del vell pacte amb Joan March segons el qual el senyor d'Ets Olors proporcionava els vots de la seva xarxa clientelar personal a les candidatures de March a les eleccions generals, a canvi que aquest darrer li donàs via lliure a Artà en el control del consistori municipal. Suposam que és per això que Don Joan Oleo va deixar de ser batle de la vila mig any després que la Segona República s'hagués proclamat.

Hem esmentat que un dels temes al voltant del qual la població artanenca es va polititzar més durant la Segona República va ser la planificació d'un procés de reforma agrària per reconvertir les grans finques latifundistes i fer augmentar la productivitat agrícola. Plantejada d'aquesta manera, la reforma agrària tenia poc sentit en el conjunt de Mallorca, ja que les grans propietats feia temps que s'estaven parcel·lant i l'agricultura rebia molta inversió de capital i assolía una productivitat acceptable. Així mateix, l'acció de l'estat com a garant de la petita propietat podia afeblir els vincles de patronatge-clientela,

si el client veia l'estat com un patró que podia oferir més beneficis i donar més seguretat que els mateixos patrons locals en persona. Per paga, en el cas del municipi d'Artà es varen mantenir els grans latifundis en finques en les quals predominava la producció extensiva i l'explotació forestal de terres no cultivades. D'aquesta manera no ens ha d'estranyar que es pensàs que la reforma agrària plantejada per les esquerres republicanes hagués d'afectar de ple l'estructura de la propietat rústica al terme d'Artà. De fet, ja a l'any 1931 l'Ajuntament va rebre l'ordre per part del governador provincial d'informar de les finques del terme d'Artà que no es trobaven en producció (*Ibid.*:30).

Per evitar l'expropiació massiva de terres amb la qual la major part de pagesos podrien veure en l'estat un patró més generós que ofería més garanties que els grans propietaris terratinents de sempre, les antigues xarxes de patronatge es varen reforçar. Això es va concretar el mes de juny de 1932 en la creació de les societats La Isleña de Propietarios Agrícolas de Mallorca i La Isleña de Arrendatarios, Aparceros y Colonos. A cada poble es creaven societats d'aquest estil que reforçaven els vincles i la confiança entre grans propietaris, petits propietaris, amos arrendataris, etc. A tot Mallorca s'arribaren a constituir 26 societats d'aquest tipus que acabaren cristal·litzant políticament amb el partit Acció Popular Agrària que l'any 1936 va substituir a la Unió de Dretes dins la CEDA. En el cas d'Artà es va formar a finals de 1931 la Lliga de Propietaris de Finques Rústiques presidida per l'antic cap liberal contrari Joan March, Don Pedro Moragues. A aquesta organització també hi figuraven membres d'altres famílies de grans propietaris com els Esteva o els Oleo. La seva seu es trobava al casal de la família Blanes a la vila, just al costat de la seu de la Dreta Social, i també era el local d'una altra organització paral·lela, la Lliga d'Arrendataris i Parcels de Finques Rústiques, on s'associaren els amos de les possessions més grosses i productives de la vila, els quals tot i no ser propietaris de

¹⁰⁶ GUISEFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 97.

les terres que cultivaven, amb la reforma agrària veien perillar la seva enorme influència social i el seu predomini a la vila (Picazo *et al.*, 2007: 43). No ens ha d'estranyar que tots aquests locals en els quals les dretes artanenques duïen a terme la seva activitat se situassin als baixos del casal de la família Blanes a la vila, ja que la família era propietària de diverses possessions i alguns dels seus membres havien estat dirigents destacats del partit conservador primer i maurista més tard.

L'èxit de les associacions dretes a favor del manteniment de les grans propietats rústiques ens fa pensar que molts pagesos preferiren les seguretats que els oferien els vincles clientelars amb els senyors de sempre, que arriscar a apostar per una reforma duta a terme des de la capital i que es manifestaven massa lentes per mor dels nombrosos obstacles burocràtics que s'havien de salvar. Per paga, les primeres mesures de la reforma agrària i la nova legislació de millorament laboral al camp que va dur a terme la majoria d'esquerres en el Congrés de Diputats a Madrid l'any 1932 varen tenir unes conseqüències ben contraproductives almenys a la pagesia menorquina (Santana, 2004: 312). Encara que no s'ha estudiat el cas mallorquí, res ens fa pensar que hagués de ser diferent. Per al cas de Menorca, sabem que els senyors propietaris s'inscrivieren com a cultivadors directes de la seva terra per evitar les expropiacions, la qual cosa desplaçà a molts amos de possessió que veren com no se'ls renovava els vells contractes d'arrendament emparaulats que havien aguantat generacions senceres. Per altra banda, l'obligació d'assegurar i gestionar un contracte formal per als treballadors de les possessions, va deixar molts missatges a l'atur ja que els amos i majorals administradors de les possessions varen intentar estalviar el màxim de costos en metàl·lic, encara que això comportàs una reducció de la producció i els beneficis. Hem de tenir en compte que els missatges eren normalment pagesos analfabets i no tenien cap altre tipus de formació més enllà de les feines del camp, per la qual cosa tenien poques oportunitats

de trobar cap altra feina. Es pot observar com amb la regulació estatal de la parcel·lació de les grans propietats i les relacions laborals en el sí de les possessions es va substituir el contracte verbal i la tradició de la paraula donada per la del contracte formal per escrit, circumstància que va ser aprofitada per optimitzar els recursos de mà d'obra i deixar molts pagesos sense feina. En aquest sentit, hem de destacar que s'han reparat conseqüències molt semblants de la legislació laboral en defensa dels jornaleros en temps de la Segona República a la província de Jaén, la qual cosa explica la progressiva dretanització de les classes mitjanes pageses per aquelles contrades (Cobo, 2000: 122).

Per altra banda, també hem de tenir en compte que la influència de la dreta artanenca i la casa d'Ets Olors en particular va sobrepassar els límits de l'associacionisme agrari i es va traduir en l'anomenada Unió Ferratera d'Artà, creada l'any 1932. Aquesta organització agrupava tot un conjunt de menestrals del ram del ferro que històricament havien simpatitzat amb el Partit Conservador i havien establert certs vincles polítics amb la casa d'Ets Olors. Es tractava d'una societat de socors mutus de caràcter molt gremial en el marc de la qual també s'estandaritzaven els serveis a realitzar per part dels ferrers de la vila i es fixaven els seus preus. Tot i que en principi era una associació apolítica la seva seu es trobava al casal de la família Blanes, el mateix edifici on es trobava el local de la Dreta Social d'Artà. Per paga, entre els seus dirigents trobam militants d'aquesta formació política (Picazo *et al.*, 2007: 39-40).

Per que fa a la polèmica política generada per la reforma agrària que plantejava la legislació de les majories republicano-socialistes hem d'assenyalar que a principis de 1932 va aparèixer a Artà l'associació de caire cooperativista Renaixement Agrari que agrupava diversos amos de possessió arrendataris de la vila. No hi ha dubte que es tractava d'una associació de filiació republicana ja que la seva seu es trobava ubicada en el

mateix local que la del Centre Republicà federal d'Artà i entre els seus dirigents hi figurava com a secretari Joan Escanelles. Segons les bases de l'associació, els seus objectius eren la reparació de les grans finques mal cultivades del terme municipal i l'augment del nivell cultural de la pagesia conforme amb les lleis de la Segona República, és a dir, defensar l'escola pública laica (*Ibid.*: 40-41). Segurament es tractava d'un grup d'amos modestos de possessions petites de sensibilitat política esquerrana que veien amb la reforma agrària l'oportunitat d'apropiar-se de les possessions que cultivaven com a propietaris de ple dret i estalviar-se el pagament de l'arrendament o la mitjanja als senyors. Així mateix, sembla que aquesta organització no va tenir gaire èxit ja que es va dissoldre per falta de socis l'any 1935.

Juntament amb la reforma agrària, l'altra gran qüestió que varen plantejar des de Madrid els governs de majoria republicano-socialista duran la Segona República va ser la laïcització de la vida pública. La legislació laïcitzadora que aprovà l'any 1932 la majoria d'esquerres al Congrés de Diputats a Madrid va ser majoritàriament mal rebuda a la Part Forana de Mallorca. L'expulsió dels jesuïtes que a Mallorca es trobaven sobretot al monestir de Montision de Porreres, va rebre com a resposta un manifest en defensa dels ordres religiosos firmat per 45.000 persones (Company, 2004: 275). Altres mesures dutes a terme sota la iniciativa de l'estat central varen ser la secularització dels cementiris, la llei del divorci, l'aprovació del matrimoni civil, l'eliminació del crucifix a l'escola o el canvi de nom a molts carrers. En aquest sentit hem d'assenyalar que a Artà fou bastant polèmica l'ordre del govern civil del 16 d'abril de 1932 de retirar el crucifix de la sala de plenis de l'Ajuntament, el qual fou lliurat al rector de la parròquia (Picazo *et al.*, 2007: 30).

Per paga, aquesta legislació laïcitzadora duta a terme per l'estat, fou acompanyada de certs incidents anticlericals arreu del territori estatal. Pel que fa a aquesta casta d'incidents, hem de

destacar que tot apunta que a Artà només n'arribaven notícies dels que s'havien donat lluny. Hem de suposar que a la Part Forana de Mallorca foren ben escassos aquesta casta d'incidents, ja que només s'han documentat algunes pintades a temples, escridassades a les processons de setmana santa o la decapitació de qualche creu de terme. A Artà, no tenim notícia de cap d'aquests actes. Així mateix, hem de fer notar que les notícies d'episodis anticlericals que venien de fora eren inflades per una premsa i una ràdio controlades majoritàriament per la dreta i que cada vegada més tenien el perfil de mitjans de comunicació de masses. D'aquesta manera, ja des del mateix moment en el qual s'anomenà de la Segona República arribaren notícies d'incidents a Palma, com la decapitació de l'estàtua del beat Ramon Llull o l'apedregada de les capelles de molts convents. De la mateixa manera, arribaren notícies de Madrid, on se saquejaren i s'incendiaren varis convents la nit de dia 10 a dia 11 de maig de 1931.

Tant la legislació estatal laïcitzadora com les notícies d'incidents anticlericals varen ser percebudes com el començament d'una nova etapa de descristianització i va donar pas a la reacció de la xarxa associativa que girava al voltant de l'església. Aquest conjunt d'associacions es va reforçar i polititzar progressivament durant els anys trenta. Per exemple, en aquesta època apareixen a la Part Forana de Mallorca les associacions catòliques de pares de família. Aquestes associacions havien aparegut per primera vegada a Madrid l'any 1912 i no s'introduïren a Mallorca fins l'època de la Segona República. L'objectiu d'aquestes organitzacions era la defensa d'un ensenyament religiós i confessional (Santana, 2004: 315). A Artà, la laïcització de l'ensenyament públic va provocar ja a l'any 1931 les protestes del rector parroquial al batle de la vila davant el decret de supressió de la religió com a assignatura. Aquestes mesures de reforma educativa foren excusades pel batle del moment, Don Joan Oleo, pel fet que es tractava d'un decret estatal imposat des de

Madrid (Picazo *et al.*, 2007: 30). Per altra banda, dos anys més tard es va crear a la vila una Associació Catòlica de Pares de Família. Adscrita a la Federació provincial sota les normatives d'Acció Catòlica, aquesta associació va ser dirigida per personalitats "distingides" de l'època, com Don Joan Oleo, que havia estat el primer batle de la República, o Llorenç Garcies, conegut a la vila com l'apotecari 'Pujamunt' sobretot per la seva afició a la botànica i a la història natural. En el marc d'aquesta associació no només es lluitava contra la laïcització de l'ensenyament, sinó que es donaven classes d'alfabetització nocturna als associats que no sabien lletra i desplegaven una activitat mutualista i protecció dels socis més rics als socis més pobres. (*Ibid.*: 44).

Acció Catòlica va ser l'organització de caire confessional que més força va agafar durant aquests anys arreu de Mallorca i en el conjunt de l'Estat, fins al punt de convertir-se en un vertader fenomen de masses. Encara que es va crear l'any 1928, fins a l'any 1932 no va comptar amb el suport suficient del bisbat de Mallorca com per poder implantar-se a la majoria de viles de la Part Forana, entre elles Artà. Aquesta organització, a la qual estaven adscrites la majoria d'associacions confessionals d'Artà pretenia la mobilització i incorporació dels laics cristians en les tasques d'apostolat (Fullana, 1988: 38). Les organitzacions adscrites a aquest moviment intentaven la renovació religiosa mitjançant cercles d'estudis, conferències i una important activitat propagandística que no s'havia vist mai a les viles de la Part Forana fins aleshores. Es pot destacar en aquest sentit que la primera assemblea de la Joventut Femenina d'Acció Catòlica celebrada al santuari de Lluç el mes de juny de 1934 hi assistiren 5.000 al·lots. Una important organització confessional artanenca que es va adscriure a Acció Catòlica va ser la Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs durant molts d'anys controlada pels pares franciscans i en aquells moments sota l'administració parroquial (Picazo *et al.*, 2007: 42-43). Per altra banda, a Artà també es va instituir una altra organització

confessional que no estava adscrita al moviment d'Acció Catòlica, sinó a Acció Cristiana, un conglomerat associatiu de menor entitat encara que molt semblant. L'organització en qüestió s'anomenava Acció Obrera d'Artà i va sorgir a finals de l'any 1934 a iniciativa de la secció parroquial d'actuació obrera de Palma. Va ser presentat com un sindicat obrer vinculat a la parròquia i bàsicament va dur a terme una intensa activitat propagandística de caràcter antisocialista. És en el marc d'aquesta activitat propagandística antiesquerrana que hem d'entendre la publicació del periòdic Defensa Obrera com a òrgan de comunicació de totes les seccions locals d'Acció Obrera arreu de Mallorca (*Ibid.*: 40).

L'activitat que va dur a terme Acció Cristiana en la creació de sindicats confessionals antisocialistes es va començar a finals de 1934, justament perquè el mes d'octubre d'aquell any es va dur a terme una vaga general revolucionària arreu de l'Estat, la qual, tot i que només es va fer forta a Astúries, va esquitjar per totes parts del territori estatal, també a Artà. La vaga de 1934 va ser el primer intent dur a terme una vaga a Artà del qual tenim notícia. Ja hem vist que per les condicions del mercat laboral de la vila, no tenia gaire sentit convocar vagues i que les mobilitzacions jornaleres solien acostar-se més al model del motí preindustrial. Així mateix, la vaga de 1934 convocada pel PSOE a tot l'estat no tenia un caràcter laboral, sinó polític ideològic a causa del desencís provocat entre les files socialistes del gir a la dreta de les polítiques governamentals i la legislació parlamentària d'ençà de l'any 1933. Va ser per aquesta raó que l'agrupació socialista d'Artà i l'Aliança Obrera varen decidir respondre afirmativament a la convocatòria general a tot l'estat.

Si em de fer cas al fiscal acusador dels caps socialistes en el judici posterior a la mobilització de 1934, la vaga va tenir molt poc seguiment a Artà i només la secundaren els barbers i els sabaters (*Ibid.* 62). Així mateix, l'estat de guerra estava decretat pel governador civil a tota la

província de les Illes Balears. Tot i el poc seguiment, en el context de la vaga es varen donar una sèrie de mobilitzacions i incidents puntuals protagonitzats per grups de militants socialistes. Alguns varen tenir poca importància com la realització de pintades a les parets o la difusió de pasquins que posaven “Artaneses! A la huelga general!”. Així mateix, hi va haver un petit incident que va dur conseqüències més greus. Aquest incident va ser el sabotatge del ferrocarril que va dur a terme un piquet format per militants socialistes. El piquet es va dirigir a les sis i mitja de la matinada al l'estació de ferrocarril per assegurar-se que el primer tren del dematí no sortís. La negativa del cap d'estació a acatar les ordres dels piquets va fer que aquest mateix grup anàs a tallar els fils de telègraf de la companyia de ferrocarrils per intentar paraitzar l'activitat ferroviària.¹⁰⁷ La reacció davant aquest incident per part de les autoritats provincials no va ser la investigació dels fets per trobar als culpables, sinó la detenció indiscriminada de catorze dirigents socialistes d'Artà, bàsicament la plana major de l'Agrupació Socialista, les Joventuts Socialistes i l'Aliança Obrera. Els catorze detinguts foren duts a judici i condemnats a dos mesos de presó. Per paga fins que a gener de 1935 no es va aixecar l'estat de guerra varen quedar prohibides qualsevol tipus d'organització socialista i són varis indicis que ens fan pensar que aquests mesos la persecució policial dels militants socialistes per part de la guàrdia civil va ser intensa (*Ibid.*: 63).

Els fets del sis d'octubre de 1934, juntament amb els judicis i la repressió posterior, varen crear l'ambient de tensió política a la vila que es va allargar fins a principis de 1936 quan es va convocar la primera volta de les eleccions generals en la qual es varen imposar les esquerres en el conjunt de l'estat. A aquelles eleccions totes les esquerres s'hi presentaren unides en el Front Popular, mentre que gairebé totes les dretes s'agruparen en torn a la

CEDA. D'aquesta manera s'observa que les eleccions es plantejaren d'una forma molt polaritzada en el qual els matisos i les ambigüitats no hi tenien cabuda. Tot i la victòria en el conjunt de l'estat del Front Popular, a Mallorca la victòria de la CEDA fou, més que mai, incontestable, ja que va acaparar el 69% dels vots (Company, 2000: 166). A Artà la victòria de les dretes fou encara més acusada amb un 71% dels sufragis (Picazo *et al.*, 2007: 52). Tot i els resultats electorals a l'àmbit local i insular, el governador provincial va ordenar el cessament dels equips consistorials de tots els Ajuntaments i la imposició de comissions gestores afins al nou govern central d'esquerres. Va ser així que els dirigents socialistes que feia poc que havien sortit de la presó passaren a ocupar la major part dels seients de la Sala de l'Ajuntament. En aquest context fou anomenat batle el cap socialista Gabriel Garau 'Boira'.

Apart de canviar el nom d'alguns carrers i ordenar inspeccions d'algunes possessions en les quals l'Aliança Obrera havia denunciat que els missatges i jornalers dormien amb els animals, la principal activitat que va dur a terme la comissió gestora presidida pel batle 'Boira' i assistida per en Mateu 'Papa' com a secretari, va ser la de plantejar l'aplicació immediata de la Llei de Reforma Agrària de 1932 al terme municipal. Així, el 28 de maig de 1936 es va fer la petició oficial de començar els tràmits per accelerar l'aplicació de la Llei. Aquest text legislatiu declarava expropiables les terres de les corporacions, les dedicades a l'especulació, les dels senyorius jurisdiccionals, les incultes o mal cultivades, i les regables que no eren regades. La Llei també contemplava l'expropiació de les propietats rústiques en mans d'un sol propietari quan sobrepassaven el 20% de l'extensió del terme municipal, les arrendades sistemàticament durant més de 12 anys i les que tinguessin més de 300 hectàrees en secà per al cultiu de cereals o 150 d'olivar. No hi ha dubte que la major part de les grans possessions artanenques quedaven afectades per la reforma agrària, encara

¹⁰⁷ Ho sabem de GUISCFRÉ, S. 2003. *Op cit.*, p. 97.

que ens molts casos es podia evitar l'expropiació maquillant l'explotació de qualque manera, per exemple, posant el nom del propietari com a explotador de les terres, varietat els cultius que fins aleshores havien estat predominants, etc. Tanmateix, l'article de la llei que deixava mes poc espai al dubte era aquell en el quals declaraven que eren expropiables totes les propietats rústiques d'aquells que tenien més del 20% del territori del municipi. Va ser per això que l'Ajuntament socialista va sol·licitar a l'administració estatal l'expropiació de les propietats de Donya Dolores Truyols, marquesa de Bellpuig, que per paga eren herència de l'antic senyoriu jurisdiccional que la casa de Bellpuig tenia sobre la comarca. La sol·licitud va rebre la resposta de Madrid prometent que passat l'estiu enviarien els tècnics per inspeccionar les terres dels marquesos de Bellpuig (*Ibid.*: 68-70).

Davant aquests fets un comitè del sindicat confessional Acció Obrera va demanar d'entrevistar-se a Palma amb la Junta de la Reforma Agrària per fer una proposta alternativa a les iniciatives del consistori municipal. El projecte alternatiu consistia en la parcel·lació voluntària per part de Dolores Truyols de les possessions de Son Fortesa i Bellpuig per després vendre les parcel·les a preu de mercat. La proposta de l'Ajuntament era molt diferent ja que proposava l'expropiació unilateral de les possessions d'Es Rafal Pai, Sa Canova i Ses Pastores. La diferència entre les dues propostes rau en el fet que les dues possessions que proposava la marquesa parcel·lar voluntàriament eren dues finques relativament petites, encara que suficientment extenses com perquè la resta de les seves propietats no excedissin el 20% de l'extensió del municipi. D'aquesta manera salvaria la major part de les seves propietats sacrificant el mínim possible i se'n prodria dur un benefici econòmic en metàl·lic de les venda voluntària de les dues possessions (*Ibid.*: 73). Va ser mentre es valoraven les dues opcions que es va donar l'aixecament militar amb el qual es va iniciar la Guerra

Civil, per la qual cosa el projecte de reforma agrària a Artà va quedar avortat.

Una cosa que no podem oblidar respecte a l'actuació de la comissió gestora d'esquerres que s'anomenà amb la victòria del Front Popular en el conjunt de l'estat, és el fet que enlloc de preparar unes noves eleccions per elegir democràticament unes noves autoritats municipals, eleccions que de ben segur tothom preveia que guanyarien les dretes, va començar unilateralment a fer les gestions per fer efectiva la reforma agrària al terme municipal. Als ulls de les forces polítiques de dretes, en aquells moments totalment marginades de les decisions municipals, això va ser interpretat com el començament de la temuda revolució. Va ser en aquest ambient propici per a l'aparició d'una secció local de Falange Espanyola a Artà. L'extrema dreta va aterrar a Artà per iniciativa de la delegació del partit a Palma. Tot i la rapidesa amb la qual es va formar el partit, sorprèn la resposta positiva que va obtenir a Artà, sobretot entre els joves de dretes més polititzats. Si a l'any 1936 Falange comptava amb seixanta militants, l'Agrupació Socialista Obrera només en tenia quaranta. Entre aquell grup de joves artanencs que s'alinearem amb l'extrema dreta no hi figuren els fills de les famílies més poderoses de la vila, ja fossin els fills de la burgesia indiana o dels senyors de poble (*Ibid.*: 37). D'aquesta manera la Falange anterior a la Guerra civil sembla en principi més el fruit de la politització de la joventut producte de l'alfabetització i la irrupció dels mitjans de comunicació de masses, que no de la reproducció de les velles xarxes clientelars controlades per les elits polítiques, econòmiques i socials de la vila.

Tot i això, se sap que els militants de Falange es reunien secretament a camp obert, per exemple a prop de la possessió de Sa Torre, per a planejar incursions nocturnes d'acció directa, accions que seduïen molt més el seu esperit aventurer, militarista i violent que no la vida política quotidiana. La connivència de les activitats violentes i il·legals de Falange amb la dreta seriosa de la vila es pot veure

corroborada pel fet que a aquesta formació hi militava qualche membre dels quadres dirigents de les Joventuts d'Unió de Dretes, encara que sembla que els pares de les famílies bones de la vila mai permeteren als seus fills formar part d'aquell grup radical i amb certa mala reputació (*Ibid.*: 37-38). Sembla que va ser cèlebre l'acció duta a terme pel cap de mil·lícies de Falange, Antoni Vives 'Tit' quan com a resposta a l'assassinat de Calvo Sotelo a Madrid, aquell mateix vespre va pujar amb cordes els murs del nou edifici de l'escola graduada per plantar a damunt de tot la subversiva bandera monàrquica (*Ibid.*: 100-101).¹⁰⁸ Observam en aquest sentit l'alta politització d'aquest grup, ja que les seves accions no responien a la dinàmica social local, sinó als esdeveniments polítics esdevinguts lluny, a la capital, dels quals s'informaven a través de la premsa i la ràdio.

Per altra banda, l'actitud juvenil, rebel i violenta de la Falange primigènia també l'allunyava dels grups políticament dominants de la vila, dels partits de dretes seriosos i dels grups socials i polítics que s'aglutinaven al seu voltant. Això es va veure clarament quan ja havia començat la Guerra Civil, quan les dretes de sempre controlades per Don Pedro Morell s'integraren a Falange i en el sí del partit es diferencià l'anomenada "vieja guardia" falangista dels vells patrons polítics de sempre. En aquest sentit, se sap que en una reunió al local de Falange, antigament la seu de l'Aliança Obrera, que es va celebrar a finals de 1937, en Toni 'Tit', cap local del partit, va amenaçar de mort als nous integrants provinents del la dreta patrono-clientelar, si no acataven les seves ordres (*Ibid.*).

L'aparició a Artà d'una secció de Falange en el moment que la comissió gestora socialista de l'Ajuntament endegava els tràmits per començar la reforma agrària al terme municipal, semblava presagiar que la dreta havia deixat de confiar en les institucions constitucionals per aconseguir els seus

propòsits polítics i que s'apropava un nou cop d'estat contra la República com el que havia protagonitzat Sanjurjo l'any 1932. Sabem que durant els mesos en els quals el consistori municipal va ser controlat per la gestora socialista, la tensió política va augmentar molt amb poc temps. Una de les raons per les quals varen créixer els recels entre les dretes i les esquerres artanenques va ser l'aparició de bon dematí al cementiri de la vila de vàries estàtues d'àngels decapitades i crucifixos de pedra destruïts.¹⁰⁹ Sembla que l'Ajuntament republicà socialista va negar qualsevol tipus de responsabilitat sobre els fets per part de la seva militància, encara que no podem descartar que l'incident anticlerical hagués estat obra de qualche sector radicalitzat de les esquerres que, tot i que minoritaris, sabem que en aquella època existien a Artà. Per altra banda, pensam que tampoc hem de descartar que aquest acte vandàlic de clara significació simbòlica hagués estat dut a terme pels joves radicals de Falange, ja que es tracta d'una acció directa nocturna com les que durant aquells mesos varen acostumar a perpetrar aquest grup minoritari. Els interessos de Falange en simular un incident anticlerical es poden explicar perquè era una forma de fer augmentar la popularitat a la vila d'un hipotètic futur cop d'estat militar que aleshores ja semblava imminent.

El cop d'estat es va produir finalment el 18 de juliol de 1936 quan es va sublevar l'exèrcit de terra a l'Àfrica, la qual cosa va donar començament a la guerra civil espanyola de 1936. L'endemà de l'aixecament militar el comandant general de les Illes Balears, el general Manuel Goded, va proclamar l'estat de guerra, va destituir totes les autoritats republicanes i va assumir plens poders sobre les institucions estatals a tot Mallorca, i a Eivissa i Formentera. El cop d'estat havia triomfat a Mallorca. A Artà, la comissió gestora socialista imposada a l'Ajuntament per les majories parlamentàries d'esquerres de Madrid, fou

¹⁰⁸ GUISEFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 99-100.

¹⁰⁹ Ens ho va contar Antoni Gili en una conversa privada.

substituïda per una altra comissió gestora, en aquest cas dretana i imposada per les autoritats militars de Palma. L'Ajuntament republicà fou destituït per la guàrdia civil amb la col·laboració de milícies armades de Falange que s'acabaven de formar. Sembla que no hi va haver cap tipus d'oposició pública a aquestes mesures a la vila d'Artà. En aquest context, les autoritats militars de Palma varen començar a requerir de les noves autoritats municipals informació sobre els militants de les diferents formacions polítiques que conformaven el Front Popular a cada vila de la Part Forana. L'ocupació d'Eivissa i Formentera pocs dies més tard per part de tropes republicanes procedents de Barcelona i València va proporcionar a als sublevats dretans el pretext ideal per començar a empresonar militants d'esquerres per mor que es consideraven possibles quintacolumnistes en cas d'invasió republicana. Va ser així que la guàrdia civil va detenir i traslladar a la presó de Manacor a varis militants socialistes i republicans d'Artà.

Una setmana més tard es va produir el desembarcament de les tropes republicanes encapçalades pel capità Bayo a les costes del Llevant de Mallorca entre Porto Cristo i la Punta de n'Amer. Les tropes republicanes ocuparen les poblacions de Porto Cristo, Son Carrió i la vila de Son Servera, veïnada d'Artà. Aquest fet convertia al terme municipal d'Artà en una zona de front militar, per la qual cosa arribà a la vila una columna de l'exèrcit de terra. L'aviació italiana va arribar a Mallorca en suport de les autoritats militars de l'Illa comandada per Arconovaldo Bonaccorsi, que es feia dir Comte Rossi. Sembla que a Artà, tant l'exèrcit de terra de Palma com els aviadors italians varen trobar posada al casal de la vila de Don Rafel Blanes, que havia estat anteriorment el local de la Unió de Dretes i de nombroses associacions del mateix signe polític. Allà les tropes del bàndol "nacional" es varen instal·lar el seu quarter militar de campanya. En aquest sentit, són recordats els efusius discursos del Comte Rossi des del balcó de la casa de la família

Blanes.¹¹⁰ Per altra banda, sembla que va causar gran impacte el bombardeig de la vila que per error va fer l'aviació italiana aquell més d'agost, ja que les bombes que en principi havien de caure sobre les posicions republicanes de Son Servera, varen fer onze morts a Artà. El desembarcament de Bayo va provocar igualment que es convocassin quintes a l'exèrcit per part del bàndol nacional, tant per defensar Mallorca, com per anar a lluitar a la Península. El dia quatre de setembre les tropes republicanes es varen retirar de Mallorca davant la impossibilitat de fer front a l'exèrcit de terra espanyol i sobretot a l'aviació italiana. El desembarcament de Bayo va obrir les portes a la repressió sistemàtica dels dirigents esquerrans a la vila d'Artà i als membres de l'antiga comissió gestora. Durant els mesos d'agost i setembre de 1936 es varen afusellar tretze militants artanencs d'esquerres, entre els quals hi havia el cap republicà Joan Escanelles. Sembla ser que tant l'empresonament com l'afusellament de militants d'esquerres va ser sistemàtic però es va limitar als quadres dirigents de les formacions polítiques que havien pres part del Front Popular l'any 1936 i a la comissió gestora que havia estat assignada per ocupar el consistori municipal aquell mateix any (*Ibid.*: 116-117). És per això que l'històric dirigent socialista, en Pere 'Papa', ni tant sols va haver d'amagar-se de la guàrdia civil, ja que feia temps que estava retirat de la vida política.

Els dirigents de la comissió gestora frontpopulista de l'Ajuntament d'Artà foren els que prengueren més precaucions i es varen poder escapar d'una mort segura. Gabriel Garau 'Boira' va fugir cap a la Menorca republicana, amb uns quants més de militants socialistes gràcies a l'ajut d'en Xesc 'Cendra', un garriguer i carboner que tenia fama de contrabandista. Ja hem vist com els garriguers formaven cossos parapolicials pagats pels terratinents per evitar que cap veïnat explotàs els recursos forestals de la seves terres sense permís. L'aïllament de les

¹¹⁰ GUISCFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 113.

contrades on treballaven els garriguers i els carboners el va donar fama de contrabandistes ja que tenien un accés quotidià a les costes més deshabitades i es coneixien millor que ningú les tresques d'aquells terrenys. D'aquesta manera va ser un home pagat pels grans terratinents qui, acostumat a cometre il·legalitats i als riscos d'haver d'esquivar les forces policials estatals, va deixar passar per les garrigues que vigilava a un petit grup de militants socialistes encapçalats pel batle 'Boira' per agafar una barca que els havia de dur a Ciutadella.¹¹¹ Gabriel Garau va abandonar Menorca l'any 1939 i es va exiliar a França on va morir un any més tard.

Per altra banda, en Mateu Sancho 'Papa', el secretari de la comissió gestora, es va amagar juntament amb els seus germans a la casa de fora vila que la família tenia a Son Puça on romangueren tots junts durant cinc anys. Es conta que a la vila gairebé tothom sospitava que els 'Papes' s'amagaven a les cases de Son Puça pel fet que els camps apareixien segats d'un dia per l'altra, és a dir, que els germans feien la sega a les nits d'estiu de lluna plena i s'amagaven durant el dia. Així mateix, ningú els va denunciar durant els anys de més repressió de la dictadura.¹¹² Finalment, després de cinc anys, es varen lliurar ells mateixos a les autoritats franquistes i ja no foren afusellats, sinó condemnats a quatre anys de presó i treballs forçats.

Si la persecució i afusellament sistemàtic dels quadres dirigents dels partits i les organitzacions d'esquerreres varen crear un ambient de por i tensió que paral·lelament va ser regat pels bombardejos erronis de l'aviació italiana, la sensació d'inseguretat s'agreujava pel descontrol de l'actitud violenta dels milicians falangistes de la vila que tenien via lliure per cometre tot tipus d'abusos sobre la població. El cas que més impacte va tenir entre els veïnats i veïnades d'Artà va ser quan un militant falangista de la vila, Joan Servera 'Metxo', un conegut

client de la casa d'Ets Olors, va disparar sense motiu aparent a Maria Ginard 'Corona', membre d'una família amb militants de l'Aliança Obrera. El tro es va produir mentre el cotxe de Falange on anava en Joan 'Metxo' passava a tota velocitat per dins la vila. S'ha comentat que les raons d'aquests fets s'expliquen per un conflicte entre les dues famílies per les aigües d'un pou que es trobava a la frontera entre els petits trossos de terra que tenien en propietat ambdues famílies a prop de la vila.¹¹³ Encara que no podem comprovar aquesta versió dels fets, allò que sí sabem és que el pretext del dispar que va donar el mil·licià falangista davant el tribunal militar al qual foren convocats tant l'agressor com la víctima, va ser que Maria Ginard havia contestat al crit de "Arriba España" alçant el puny en signe d'adhesió al socialisme (*Ibid.*: 120). Finalment Maria fou absolta quan es va demostrar davant el tribunal la mentida d'en Joan 'Metxo'. Per altra banda, també han estat recordades les amenaces dels milicians falangistes sobre les dones que als vespres d'estiu acostumaven a fer reunions espontànies al carrer per fer llatra amb la companyia de les veïnades, ja que havien de fer complir l'ordre que prohibia la reunió de més de tres persones als carrers.¹¹⁴

Tot i la repressió sistemàtica envers el militants d'esquerreres d'Artà, el cas de repressió franquista que més ressò va tenir durant la Guerra Civil es va produir un any després de l'onada repressiva que es va dur a terme durant el desembarcament de Bayo i l'intent d'ocupació republicana de Mallorca. Aquest cas va tenir com a víctima i protagonista a Don Miquel Oleo, un poderós prohoms de la vila que mai havia militat a cap formació esquerrana. Don Miquel fou dut davant un tribunal militar acusat d'haver organitzat a la seva possessió d'Es Rafalet una columna de milicians d'esquerreres que en teoria s'havia d'ajuntar a les tropes republicanes durant les operacions militars que seguien el desembarcament de l'estiu de 1936 (*Ibid.*:

¹¹¹ *Ibid.*: 167

¹¹² *Ibid.*: 87

¹¹³ *Ibid.*: 106

¹¹⁴ *Ibid.*: 116

113-114). Pareix a ser que les acusacions eren bastant contradictòries. També se'l va acusar d'organitzar a les cases d'Es Rafalet un hospital militar per socórrer les tropes republicanes. El judici va estar plagat d'irregularitats i fins i tot es va arrestar al seu l'advocat defensor en certs moments estratègics del procés judicial (*Ibid.*:129). D'aquesta manera, tot sembla indicar que les acusacions eren falses i que els vertaders motius pel qual Don Miquel Oleo va ser finalment afusellat varen ser uns altres.

És veritat que el caràcter liberal i populista d'aquest terratinent, que el va portar a ser l'únic senyor de la vila que habilitava unes estances higièniques per dormir als missatges i jornalers, podia fer sospitar que es tractava d'una agent socialista (Capellà, 1989: 122-123). Així mateix, la seva condició de gran propietari agrícola fa difícil creure que era un partidari de la reforma agrària. Per altra banda, les irregularitats en el seu judici ens fan pensar que el motius per al qual el llevaren del mig tenen poc a veure en la seva ideologia política. Sabem que als Oleo formaven part d'una nissaga de grans propietaris de terres amb una certa sensibilitat burgesa pel que fa a la iniciativa empresarial modernitzadora. De fet, Joan Oleo havia estat propietari de la central elèctrica a principis de segle i quan es va proclamar la Segona República, tot ens indica que era el batle de la vila gràcies al favor de Joan March, etern rival de Don Pedro Morell en el control del consistori artanenc. Així mateix podem pensar que el germà de Don Miquel va ser des de bon principi un addicte al nou règim franquista ja que fou anomenat batle a l'estiu de 1936 en ple combat amb les tropes republicanes. Tot i això, Joan Oleo no acceptà el càrrec i ni tant sols en va prendre possessió (Picazo *et al.*, 2007 :94). Possiblement l'afusellament del seu germà va ser una venjança per no haver volgut acceptar el càrrec. En uns moments com aquells, en els quals la repressió sobre els militants socialistes de la vila era més forta, l'ambigüitat amb la qual una família tan poderosa i rica com els Oleo es prenia l'enfrontament civil podia

incomodar i inquietar a les faccions més convençudes del bàndol "nacional". El cert és que Joan Oleo es va suïcidar poc temps després de l'afusellament del seu germà, possiblement pels remordiments que li provocaren el fet que el seu germà pagàs amb la vida la seva negativa a formar part dels quadres polítics del nou règim a la vila.

Per altra banda, també hem de tenir en compte que altres membres destacats de les grans famílies burgeses de la vila varen ser investigats per les autoritats militars del franquisme. En referim a Francesc Blanes i la seva germana Aina, els dos germans de Don Rafel Blanes, que varen ser considerats sospitosos de ser poc afectes al nou règim per haver denunciat l'actitud violenta d'un tinent allotjat a ca seva (*Ibid.*: 118). Segurament el seu tarannà polític de dretes, però moderat i regionalista, els va fer que tinguessin una actitud ambigua respecte al franquisme que els feia sospitosos davant la noves autoritats. De fet, no hem de descartar que la família Blanes, conscients dels problemes que els podia portar el seu passat maurista i regionalista, oferissin el seu casal a la vila a les tropes militars procedents de Palma i als aviadors italians per escenificar la seva adhesió al nou règim i eliminar les possibles sospites que podien caure sobre ells. D'aquesta manera, queda clar que els Oleo no eren la única família d'ascendència burgesa que, a diferència dels senyors de poble i l'aristocràcia absentista, podien despertar sospites de no ser suficientment addictes al nou ordre. Tot i que no tenim les dades suficients com per poder treure l'aigua clara del cas Oleo i les investigacions sobre la família Blanes, és molt grossa la temptació d'interpretar-lo com un episodi més del conflicte entre la burgesia modernitzadora i el conglomerat de senyors de poble i aristocràcia absentista que era hegemònic a Artà, per la qual cosa l'afusellament de Miquel Oleo es podria interpretar com un avís a les famílies riques i distingides de la vila que els seus doblers no els salvarien en cas de no adherir-se al nou regim sense matisacions possibles, un nou règim amb el qual tot

sembla indicar que la casa d'Ets Olors es va fer forta.

L'impàs de la postguerra i la modernització definitiva.

Durant la guerra i el decenni posterior dels quaranta, l'aïllament internacional i el tancament de fronteres va repercutir molt negativament en l'economia agrària mallorquina, ja que es basava en gran part en un comerç exterior que en aquells moments es va fer impossible. Les exportacions cap a França, Anglaterra o Alemanya de les ametles o garroves que es cultivaven arreu de l'illa varen caure en picat per mor de les polítiques d'autarquia dutes a terme durant el primer franquisme. Per paga, les polítiques d'abastament i preus controlats per part de l'estat va desestimar la producció agrària de cereals, llegums o oli, sobretot quan es tractava de grans possessions que produïen per comercialitzar aquests productes de primera necessitat a la resta de l'illa. No fa falta dir que això darrer va afectar de ple a l'agricultura artanenca. L'aïllament internacional també repercutí amb problemes de subministrament d'adobs. Per tot això, l'economia agrària artanenca i mallorquina en general va entrar en la crisi més important del segle XX, i de la qual en va ser més difícil sortir-ne (Manera, 2001: 303-305). Entre 1940 i 1949 la producció d'ametles a Mallorca va caure en picat i tot plegat va repercutir en l'economia artanenca que en part vivia de l'exportació d'oli i blat a la resta de l'illa, de l'exportació d'ametla als mercats internacionals.

Per paga, a la crisi agrària es va afegir una crisi industrial, per la qual cosa les Illes Balears es convertiren en la regió de l'estat espanyol amb una evolució més desfavorable del PIB entre 1940 i 1950. La caiguda de la producció industrial s'explica en part pel fet que en el cas de les Illes la seva infraestructura industrial no fou considerada d'interès nacional per les entitats franquistes de planificació econòmica. Com a conseqüència d'això el subministrament elèctric a Mallorca va ser

totalment deficient. Si a l'any 1951 la mitja de consum d'electricitat al conjunt de l'estat era de 230 kwh per habitant, a Mallorca es reduïa a 100 kwh (Ginard Ferón, 2000: 198). Les mancances energètiques provocaren una baixada en la producció industrial a tot Mallorca, la qual cosa va repercutir negativament en l'economia artanenca que vivia del consum que es feia dels productes creats a la comarca a la resta de l'illa. L'any 1948 la Cambra de Comerç de Balears denuncia les dificultats en les quals es trobava la indústria mallorquina a causa de la manca d'energia i del dèficit crònic de carbó (*Ibid.*). En aquest sentit hem de destacar per al cas d'Artà el testimoni de les eternes avaries que tenia la petita central elèctrica privada amb la qual encara se subministrava el corrent elèctric durant els anys quaranta i cinquanta i que es manifestava flagrantment insuficient.¹¹⁵

Els industrials de Mallorca no només es veien amb problemes de subministrament d'energia, amb els costos que comportava muntar centraletes pròpies per fer viable la producció. Pel que fa a la indústria, a això s'afegia moltes vegades la dificultat per importar matèries primeres per mor de les polítiques de tancament de fronteres i autarquia econòmica. No hi ha dubte que tot plegat degué afectar directament a l'economia artanenca, ja que una part de la matèria prima que s'utilitzava en la indústria domèstica del garballó era importada de fora. Encara que la major part fos duta d'altres indrets del territori estatal, no hi ha dubte que la depressió general del comerç va haver de traduir-se per força en una menor abundància de matèria prima a l'ora d'elaborar productes artesans de garballó. Per altra banda, hem de tenir en compte també la situació d'empobriment generalitzat que vivien els seus principals mercats d'exportació d'obra de palma elaborada a Artà, Palma i Barcelona,

¹¹⁵ GUISEFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 43.

Tractam amb més profunditat el tema de les insuficiències en el subministrament energètic a la Mallorca d'aquesta època al capítol 8 del present text (p. 591).

segurament va repercutir negativament en aquesta activitat, ja que hem de suposar que les comandes varen disminuir per aquesta època.

En la mesura que la crisi econòmica generalitzada va conduir a situacions d'insuficiència alimentària, primer a Palma i més tard va la Part Forana, l'estat franquista va començar a dur a terme una política d'intervenció de subsistències per vendre una part de la producció d'articles de primera necessitat a preus fixats a la baixa. Així, la crisi econòmica es va manifestar en restriccions de tot tipus dirigides en tot moment des de l'aparell estatal. Per exemple, l'any 1940 el servei d'abastaments del govern civil va prohibir la confecció de panades i altres articles que duguessin carn per mor de la manca d'aliments a Palma i a certes viles industrials. De la mateixa manera, l'any 1942 es van decretar restriccions en el subministrament de benzina, gas i electricitat. Les polítiques de racionament varen ser vigents fins l'any 1952 i no varen aconseguir resoldre els problemes d'abastament de productes de primera necessitat per a la població més desafavorida. Els efectes d'aquesta política varen ser més aviat els contraris, ja que generaren un mercat negre en el marc del qual molts pagesos benestants i traficants de queviures es varen enriquir imposant uns preus abusius a productes tant bàsics com el pa o l'oli. El contraban de productes amb una càrrega fiscal molt alta i la venda d'estraperlo de part de la collita no declarada a les autoritats estatals va ser una forma d'enriquiment fàcil per molts pagesos, sobretot els amos de les possessions més productives, que va conformar un capital acumulat que més tard es va invertir en la indústria turística. L'abús en els preus dels productes de primera necessitat que es cobraven en el mercat negre, juntament amb les pretensions de l'estat de controlar la producció agrària en la seva totalitat va provocar molt de malestar entre el col·lectiu de jornalers i altres sectors desafavorits a la Part Forana de Mallorca. L'any 1941 el descontent va desembocar en un motí violent a Sa Pobla que acabà

amb quatre ferits. No tenim notícies que es produís cap aconeteixement d'aquestes característiques a Artà, però el descontentament devia ser ben present.¹¹⁶

Així mateix, l'estraperlo i el contraban no només era practicat com a forma d'enriquiment pels sectors pagesos més benestants, sinó que era una pràctica generalitzada quan es tractava de crobrir les necessitats d'autoconsum. En aquest sentit l'any 1946 ha estat recordada Artà la inspecció de la farinera més gran de la vila, "La Central", en el marc de la qual es va descobrir que la major part de la població molia clandestinament una part del la producció de gra no declarada a l'administració estatal. Al mes de març de 1946 la delegació provincial d'abastaments i transports va disposar que, donada l'escassetat d'articles de primera necessitat i per tal d'evitar posteriors represàlies, la població havia de declarar-ne els que posseís il·legalment (Cañabete, 2000: 484). Una part important de la població d'Artà tenia farina no declarada molta a la farinera la Central i d'aquesta manera va ser multada per la junta amb pagaments de quantitats de doblers importants per a l'època. Finalment, les multes es varen condonar pel fet que afectaven a un nombre massa gran de veïnats de la vila. Nicolau Caselles ens ha informat que a Artà va ser rebuda com una gran notícia *la condonació de les multes imposades per la junta d'Abastos a la farinera la Central, on hi estava implicat mig poble i amb multes que pujaven de mil a tres mil pessetes de les de llavors*.¹¹⁷ D'aquesta manera observam la generalització de les pràctiques d'estraperlo i les dificultats pràctiques que tenia l'aparell estatal per controlar el fenomen.

Un altra episodi que es va donar a Artà en aquella època de crisi en el marc

¹¹⁶ En tema del descontentament social a la Artà per aquesta època és tractat amb més profunditat al capítol 8 del present text (p. 563)

¹¹⁷ CASELLAS, C. 1988. "La festa de Sant Antoni. Comentari sobre l'argument" a *Bellpuig*, 16 de gener: p. 9

del qual s'entén la importància de l'economia submergida té a veure amb l'acceptació social que va agafar el comerç il·legal a les costes d'Artà, contraban de tabac, cafè, sucre i fins i tot d'agulles de màquina de cosir. Són molts els testimonis que ens han arribat sobre la corrupció policial de guàrdies civils que feien els ulls grossos a canvi d'un sopar pagat amb la generositat del mateix pagès que organitzava el descarrament a una cala pròxima a la possessió que explotava. Així mateix destaca un episodi que hem de situar a principis dels anys cinquanta en el qual el mateix batle Joan Amorós i el rector de la parròquia Don Llorenç Lliteres, hagueren d'intercedir amb la justícia perquè no condemnàs a un grup molt nombrós de contrabandistes que havien estat agafats en detencions massives.¹¹⁸ Tot plegat ens il·lustra les dimensions que sembla que va agafar el contraban per aquella època i l'acceptació social de què gaudia per part de tothom, ja que a diferència del comerç d'estraperlo de subsistències, la importació il·legal de productes relativament luxosos, contribuïa a l'abaixada general de preus.

Aquesta situació de crisi general també es va manifestar a la Part Forana de Mallorca en un alentiment demogràfic provocat en part per les baixes taxes de nupcialitat i natalitat. Per altra banda, la davallada també s'explica per una nova onada d'emigració que començà una vegada va acabar la Segona Guerra Mundial i s'allargà fins a principi dels anys cinquanta. Aquest fluxos migratoris es dirigien cap a Amèrica i Europa principalment, encara que en aquesta època també es varen donar emigracions cap a Palma (Salvà, 2005: 356-357). D'aquesta manera, no ens ha d'estranyar que entre 1940 i 1960, la població de d'Artà va davallar de 6.117 habitants l'any 1940 a 5.511 l'any 1950 (GEM, 1991: 20, 57).

Per mitigar la crisi econòmica i donar feina als jornalers aturats les noves autoritats franquistes varen planejar a Artà la reforma de l'Ajuntament, que es va

reconstruir pràcticament de bell nou, i l'ampliació de la Plaça Major que es trobava just a son front. El pla de reforma suposava l'expropiació de les cases de la mateixa illeta que ocupava l'Ajuntament i de la illeta que es trobava a l'altra part de la plaça. Tot i que les obres es començaren l'any 1937, es varen haver d'aturar molt prest per falta de pressupost. No va ser fins a l'any 1940 que es varen reprendre unes obres que s'allargà fins a l'any 1942 (Picazo *et al.*, 2007: 102-106).

Tot ens sembla indicar que a la Sala del nou edifici prengueren càrrec com a autoritats municipals el mateix grup polític lligat amb la casa d'Ets Olors que com a líders locals de la dreta, sempre pactant amb Joan March pel que fa a qüestions que poguessin afectar els seus interessos, es varen beneficiar de la victòria "nacional" a la Guerra Civil. Així mateix, segurament degué haver de fer qualche concessió excepcional a elements de Falange que fins aleshores no havien tingut accés a les institucions municipals i aprofitaren l'enfrontament bèl·lic i civil per aconseguir l'ascens social. En aquest sentit, David Ginard Ferón ha assenyalat que *una primera anàlisi del personal gestor dels municipis balears en el decenni dels quaranta ens indica que estigué constituït evidentment, per persones addictes al partit únic, però no principalment per falangistes purs, sinó més aviat gent vinculada a la dreta tradicional* (2000: 188). Encara que tot ens sembla indicar que el grup de terratinents aglutinat al voltant de la casa d'Ets Olors va controlar el consistori municipal almanco fins a finals dels anys cinquanta, hem de destacar la prosperitat i el poder que agafà la família Esteva a les primeres dècades del franquisme, sobretot els germans Esteva Sullà, nebots de Don Antoni Esteva, els quals varen comprar la possessió de Betlem a la família Amorós amb la qual estaven emparentats (Alzina, 1994: 119). D'aquesta manera Don Antoni Esteva Sullà figurava en el registre de la propietat rústica de 1953 com el quart major propietari de terres del terme municipal (*Ibid.*: 133). Aquest mateix personatge agafà especial rellevància

¹¹⁸ GUISCFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 173.

política quan va exercir com a batle d'Artà entre 1954 i 1956.

Pel que fa a la vida associativa que s'havia desenvolupat a Artà fins a la Guerra Civil, hem de dir primer de tot que aquelles organitzacions vinculades agrupacions polítiques d'esquerres, simplement varen desaparèixer. Ja fos per l'eliminació física dels seus membres o sobretot per la por a possibles represàlies, sembla que l'herència i el discurs de les esquerres anteriors a la guerra no es varen transmetre a les generacions més joves i es va produir un tall de conseqüències irreversibles. Per altra banda, moltes de les organitzacions agràries de signe conservador en el marc de les quals es regularen les relacions de patronatge-clientelisme entre els senyors i els pagesos es varen anar integrant dins l'estructura de Falange que va esdevenir el partit únic del Règim. Així, tot ens fa pensar que tant els quadres dirigents com l'estructura associativa de les lligues de propietaris i arrendataris creades l'any 1931 varen passar a formar part de la Germandat de Llauredors, mentre que segurament la Central Nacional Sindical fundada l'any 1938 integrà l'antiga Unió Ferratera d'Artà. D'aquesta manera les antigues xarxes de contactes i relacions socials de caràcter clientelar s'acabaren integrant en el Règim Franquista i l'acabaren sustentant en el marc de la societat mallorquina.

Des del començament de la guerra, Falange va anar adquirint protagonisme en la vida social artanenca. Un partit que abans de l'enfrontament bèl·lic tenia un caràcter marcadament marginal i minoritari, va experimentar un extraordinari creixement, sobretot entre 1938 i 1941. L'any 1939 va arribar a la xifra de 42.500 afiliats a tot Mallorca. La seva influència social s'exterioritzava sobretot a través de la Secció Femenina, el Front de Joventuts o l'Auxili Social. Per altra banda, des de 1942 les Falanges Juvenils de Franco organitzaven campaments, competicions esportives i altres activitats de caràcter lúdic i educatiu (Pujals i Rodríguez, 2004: 368). Tanmateix, la influència de Falange i el

seu nombre d'afiliats va anar minvant a mesura que passava el decenni dels anys quaranta. Les raons d'aquest fenomen les hem de cercar en les depuracions internes, el control i la limitació duta a terme des de l'aparell estatal, la derrota d'Itàlia i Alemanya a la Segona Guerra Mundial i sobretot pel fet que a poc a poc el partit va deixar de ser una eina útil per millorar la posició social personal i tenir-ho bé. Per altra banda, el record de l'activitat repressiva de molts dels seus membres, va donar a Falange una certa mala fama no només entre les famílies d'esquerres, sinó entre persones que es consideraven apolítiques o fins i tot de dretes. Per culpa de tot això a l'any 1949 el partit ja havia baixat a 11.459 afiliats a tot Mallorca (Serra, 2004: 351)

Al marge de Falange, l'Església va seguir conservant la seva xarxa associativa en la qual destacà Acció Catòlica, organització que seguí amb les seves activitats iniciades als anys trenta. Aquesta entitat es demostrà com una organització de masses molt més influent que Falange, sobretot en haver-se acabat la Segona Guerra Mundial. Des d'aquesta organització s'impulsaven tot tipus d'activitats de caràcter recreatiu o apostòlic. Tot i que l'entramat associatiu d'Acció Catòlica a Artà es va mantenir i expandir amb el nou Règim, per exemple en el cas de l'Associació de Pares de Família, hem d'assenyalar que la Caixa Rural va desaparèixer l'any 1942 integrada en la Caixa d'Estalvis i Pensions de Catalunya i Balears. Acció Catòlica va rebre per aquella època l'impuls del suport estatal en les polítiques de recristianització nacional-catòlica, però en el seu interior i convisqueren sensibilitats diferents a les del règim. De fet, podem pensar que sota la protecció de l'església es va seguir transmetent el vell discurs mallorquinista-regionalista de caràcter romàntic i populista almanco entre un part del clergat. Per altra banda, a mesura que passava el temps, anaren sorgint alternatives que disfuncionaven amb la religiositat oficial nacional-catòlica, les quals no tenien res a veure amb la tradició regionalista de l'església mallorquina.

Encara que l'any 1958 el nacional-catolicisme ve fer una exhibició de força i poder en el Primer Congrés Eucarístic Comarcal celebrat a la vila veïnada de Manacor, ja feia anys que havien començat a sortir en el sí de l'església alternatives a la religiositat més oficial i institucionalitzada. D'entre aquestes alternatives hem de destacar els Cursets de Cristiandat que des que es crearen l'any 1949 varen tenir un gran èxit entre els joves cristians que es mostraven més actius i dinàmics dins Acció Catòlica. El discurs dels "cursillistes" era original i molt mal de classificar. Era clarament conservador i fins i tot antimodern. Predicaven una renovació espiritual i un cert rigorisme en el comportament. Tot i semblar fets a la mida de les polítiques culturals del nacional-catolicisme, el seu radicalisme els feu incomodes tant pel Règim com per les jerarquies eclesiàstiques. L'any 1956 el bisbe de Mallorca Jesús Enciso es mostrava clarament hostil als "cursillistes", dels qual existia un nucli consolidat a Artà.

En el procés de recristianització que acompanyà la postguerra en l'època del nacional-catolicisme hem de destacar una altra vegada l'edificació de noves esglésies i la reforma d'altres, ja que en aquesta època les diferents parròquies tingueren més facilitats i recursos econòmics. Va ser així que al terme municipal d'Artà es varen iniciar les obres de construcció de la nova església de la Colònia de Sant Pere que fou beneïda l'any 1951. Amb aquestes obres no només es volia estendre la presència de l'església a la societat sinó que també es volia donar feines als jornalers aturats i dinamitzar una economia que no acabava d'enlairar-se.

Pel que fa a la situació social i econòmica del conjunt de Mallorca, a principis dels anys cinquanta ja es començaven a donar símptomes clars de recuperació econòmica. L'obertura dels mercats exteriors que es va produir en aquesta època va fer que es recuperassin les velles connexions i rutes de comerç d'ametles, garroves i altres productes agraris que eren enviats de bell nou cap a França, Bèlgica, Alemanya o el Regne

Unit. L'exportació de productes agrícoles cap a aquests països no va deixar de créixer entre 1950 i 1965. En aquest sentit, es pot observar com la base econòmica insular de cultius comercials destinats a l'exportació va aconseguir sobreviure a la penúria econòmica dels anys quaranta i es va descobrir així prou sòlida per refer-se i fer de les Illes Balears una de les regions de l'estat amb un nivell de renda més alt just abans del desenvolupament de la indústria turística de masses (Manera, 2001: 319). Un símptoma d'això va ser l'espectacular creixement del parc automobilístic a partir de 1954. De fet, el nombre d'automòbils a Mallorca es va multiplicar per set durant els anys cinquanta.

Encara que la producció agrícola d'Artà no està especialitzada en els cultius comercials amb els quals es varen tornar a fer doblers des de la dècada dels cinquanta, a la vila també es va notar positivament la revifalla econòmica del seu entorn més immediat. Per paga, hem de suposar que per aquesta època es va incrementar la importació de garballó precedent de fora de Mallorca i augmentares les comandes de senalletes i altres productes fabricats artesanament amb aquesta matèria primera a Artà. Per afegitó, durant els anys 1951 i 1952 es va començar a dur a terme una política d'obra pública decididament desenvolupista que fou especialment intensa entre 1952 i 1953 mentre fou governador civil de les Illes Balears Alejandro Rodríguez de Valcàrcel i batle d'Artà Joan Amorós Mójer. En aquesta època es va seguir millorant la xarxa de clavegueram i conducció d'aigües netes de la vila, es va realitzar la desviació de la carretera que comunicava Artà amb Palma en la seva entrada a la vila, i es dugueren a terme altres obres públiques a la Colònia de Sant Pere com l'amarrador o el cementiri.¹¹⁹

¹¹⁹ GUISEFRÈ, S. 2003. *Op cit.*, p. 175. Sobre les polítiques desenvolupistes dutes a terme per aquesta època aprofundim al capítol 8 del present text (p. 586)

A mesura que el poder adquisitiu de la població d'Artà anava augmentant, l'oferta d'espectacles de pagament i altres formes d'oci mercantilitzat varen anar creixent. El cinema va ser una de les formes a través de les quals els veïnats i veïnades de la vila s'habituarren a passar el temps pagant una quantitat de doblers determinada. La projecció de pel·lícules de cinema a Artà no era una cosa nova als anys cinquanta. L'any 1923 es va inaugurar el primer cinema que s'anomenava Oasis. Es tractava d'un cinema a l'aire lliure que només projectava a l'estiu. També es feien projeccions esporàdiques als diferents teatres de la vila o el velòdrom municipal a finals dels anys vint. Així mateix, va ser a l'any 1953 que es va reestructurar el cinema Oasis i es va començar a fer una programació regular de projeccions (Sbert, C. M.: 2001: 197). Juntament amb cinema, l'altra espectacle que a Artà va passar a ocupar el temps d'una part important de la població artanenca els diumenges al capvespre va ser el futbol. En aquest sentit, hem d'assenyalar que el Club Esportiu Artà, el primer club que va participar a les lligues regulars oficials i va oferir un calendari regular de partits a la vila es va fundar l'any 1949 (GEM, 1989: 3, 316-317).

Si la societat artanenca va començar a canviar cap als anys cinquanta pel que fa a les formes d'oci amb les quals els veïnats i veïnades preferien ocupar el seu temps lliure, agafant cada vegada més força les opcions mercantilitzades, en aquesta mateixa època aquest procés de canvi es va complementar amb l'expansió dels mitjans de comunicació de masses. La consolidació del procés d'alfabetització es va traduir en unes tirades de premsa que mai s'havien produït abans. Hem de tenir en compte que cap als anys cinquanta les infraestructures escolars creades als anys vint i trenta varen començar a ser emprades pel conjunt de nins i nines de la vila, ja que no es vivia una situació extraordinària de guerra i les condicions econòmiques havien millorat suficientment com perquè ja no fos necessari que els infants haguessin de

treballar com a jornalers. És d'aquesta manera que en aquesta època començaren a pujar les primeres generacions completament alfabetitzades. Així mateix, tot i l'expansió de la premsa que això va suposar, no podem oblidar que per aquella època només podien sortir a la llum els periòdics afectes al Règim. En aquest sentit hem de destacar la gran difusió que va tenir el diari oficialista del partit únic a Mallorca, el *Baleares*. De la mateixa manera, durant els anys cinquanta va augmentar molt la difusió de la ràdio. Si a l'any 1942 es comptabilitzaven 5.535 receptors al conjunt de les Illes Balears, l'any 1955 la xifra havia augmentat fins a 18.998. De totes maneres, aquest creixement de l'audiència radiofònica es va donar en un moment en que l'aparell estatal franquista controlava totes les emissions i Radio Mallorca tenia el monopoli radiofònic a l'Illa pel fet que era la única emissora que funcionava. D'aquesta manera, observem com el procés de nacionalització en clau espanyola que va experimentar la societat artanenca per mor de l'alfabetització i l'aparició dels mitjans de comunicació de masses, no va anar acompanyada d'un procés paral·lel de politització, ja que tant a l'escola, com a la premsa i la ràdio, només hi tenia cabuda la veu oficial del règim.

Aquest procés d'expansió de la cultura de masses va anar acompanyat al conjunt de Mallorca des de finals dels anys cinquanta, i sobretot a partir del començament dels seixanta, amb un creixement econòmic espectacular que fa transformar l'economia agrària que havia predominat fins en aquells moments en una economia de serveis centrada en l'activitat turística. En certa mesura, es pot parlar a partir d'aquestes dates d'un grau d'especialització econòmica pròxim al monocultiu. Un fet que va tenir una incidència molt positiva en el desenvolupament del turisme va ser la política de liberalització econòmica i l'obertura definitiva als mercats exteriors que es va dur a terme des de la iniciativa estatal a partir del pla d'estabilització de 1959. Aquestes mesures econòmiques es

traduïren en una devaluació de la pesseta que afavorí l'arribada de turistes d'altres nacionalitats. Un altre moment important per a l'explosió de la indústria turística a Mallorca va ser la posada en funcionament de l'Aeroport de Palma a Son Sant Joan l'any 1960 per mor de la saturació que patia l'aeròdrom de Son Bonet. Tanmateix, principal causa del creixement turístic per aquesta època va ser el millorament en el nivell de vida de la població nord-europea, sobretot alemanya, escandinava, britànica, francesa, etc. En aquest context, els capitals acumulats en el sector agrícola i industrial durant els anys cinquanta, juntament amb l'entrada de divises procedents de l'emigració i els beneficis procedents del contraban i l'estraperlo, va possibilitar que un conjunt molt heterogeni d'empresaris, molts dels quals eren d'origen modest, posassin els fonaments d'una infraestructura turística construïda de forma accelerada i anàrquica que amb poc temps va fer de les Illes Balears el principal reclam turístic de la Mediterrània (Manera, 2001: 302)

El turisme prest es va massificar a Mallorca. Si a l'any 1950 l'illa va rebre 98.000 visites, l'any 1960 ja eren 600.000, s'arribà al milió de visitants l'any 1965, als dos milions l'any 1970 i tres anys més tard la xifra de visites era de 3.600.000. En nombre de visitants no s'ha aturat de créixer i l'any 2002 es comptabilitzaven prop d'onze milions de visites. Això ha provocat greus problemes de dependència econòmica i sobreespecialització ja sigui amb relació a la indústria turística pròpiament dita o al sector complementari de la construcció. El desequilibri entre els diferents sectors econòmics es va fer palès ja cap a l'any 1975 quan a Mallorca només un 17% de la força de treball estava ocupada en el sector primari, mentre que un 34% hi treballava en el secundari. En sector serveis va arribar per aquella època al 48% de la força de treball ocupada. Només quinze anys abans —l'any 1960— la distribució de la població activa per sectors era molt més equilibrada, ja que el sector primari representava el 38% de la força de treball, el sector secundari el 32% i el terciari el 30%. L'any 1996 el sector

serveis arribà a ocupar el 75% de la població activa (Serra, 2002: 21).

Pel que fa a la demografia, a Mallorca augmentà espectacularment la població durant aquesta època. Dels 360.000 habitants de 1960 es passà a 525.000 l'any 1975. Aquest desmesurat creixement s'explica en part per l'augment de la natalitat corresponent a l'anomenat "baby boom" dels anys seixanta i setanta, però també pels fluxos d'immigració que per aquella època procedien de la Península Ibèrica, sobretot de les províncies de Múrcia, Albacete, Granada, Jaén, Córdoba, Badajoz, etc. Es tractava sobretot de gent de condició humil que passà a ocupar els pitjors llocs de feina a la construcció i a la indústria hotelera.

A Artà emperò, la població pràcticament no va créixer en aquesta època ja que es passà de 5.410 habitants l'any 1960 a 5.700 l'any 1986 (GEM, 1991: 20, 56). La raó d'aquest creixement demogràfic tant petit s'explica perquè el "boom" turístic i constructiu que es va viure en el conjunt de Mallorca no es va concretar al terme municipal d'Artà amb la construcció de grans urbanitzacions massificades amb hotels de gran capacitat d'allotjament, sinó en un turisme sobretot de caràcter residencial i d'unes dimensions que poden ser considerades reduïdes si les comparem amb les instal·lacions construïdes a d'altres municipis de Mallorca, com per exemple els de les poblacions veïnades de Son Servera i Capdepera. De fet, Artà segurament ha estat un dels municipis costaners que més poc ha explotat turísticament la seva costa i que ha mantingut verges més quilòmetres de la vorera de mar. Així mateix, l'any 1964 es va aprovar la construcció de la urbanització de Betlem, a prop del nucli costaner de la Colònia de Sant Pere. A la urbanització de Betlem no es varen construir hotels, sinó habitatges unifamiliars que foren adquirits per població de nacionalitat estrangera, per la qual cosa es va formar allà una significativa colònia francesa (GEM, 1989: 2, 110). El turisme de segona residència també es va desenvolupar a la

Colònia de Sant Pere, on hi construïren o hi adquirien moltes cases estiuejants procedents sobretot de Palma. Allà, l'oferta de turisme de segona residència es va complementar amb 300 places de càmping i amb una oferta hotelera que a finals dels anys vuitanta era de només seixanta llits. Encara que les dimensions de la indústria turística artanenca fossin especialment reduïdes a l'àmbit de Mallorca, per aquesta època es comptabilitzaven als estius 3.250 residents estacionals en el conjunt que formaven la Colònia de Sant Pere i Betlem (GEM, 1989: 3, 394).

Tot i el moderat desenvolupament turístic d'aquests nuclis, la raó per la qual l'esclat de la indústria turística al conjunt de Mallorca va transformar per complet l'economia artanenca, va ser l'aparició de tot un sector productiu conformat per indústries i serveis complementaris a la oferta turística, dins del qual destaca la construcció, però també tot tipus de tallers d'oficis complementaries en el muntatge de les instal·lacions turístiques com tapissers, cristallers o marbristes. Totes aquestes activitats complementàries a la indústria turística localitzada de manera especial a les poblacions veïnades de Son Servera i Capdepera varen passar a ser la base de l'economia artanenca. D'aquesta manera, l'any 1970 el sector primari ocupava el 27'3% de la població activa, el sector secundari, inclosa la construcció, el 40'7%, mentre que el sector serveis ocupava el 32'1% de la força de treball (GEM, 1991: 20, 58).

Hem de pensar que a mesura que l'agricultura anava esdevenint cada vegada més un sector marginal en l'economia Mallorquina, el grup de grans propietaris de terres i els amos de les possessions més importants que s'aglutinava al voltant de la casa d'Ets Olors, varen perdre la seva xarxa clientelar basada en el control de la propietat rústica. Per altra banda, podem pensar també que el fet que el terme municipal d'Artà esdevingués marginal en el desenvolupament turístic de la comarca va ser el motiu per al qual les famílies que disposaven de més capital líquid a la vila

varen perdre l'interès en el control del consistori municipal. Així, a falta d'investigacions sobre el tema, podem plantejar la hipòtesi que molts de capitals de les famílies més riques de la vila fugiren del terme municipal per anar a parar a inversions a la vorera de mar de les viles veïnades de Capdepera i Son Servera on els nuclis costaners de Cala Rajada i Cala Millor varen créixer espectacularment en poc temps fins a convertir-se en uns dels principals centres de la indústria turística al conjunt de l'illa.¹²⁰

Tenint en compte la pèrdua de poder dels grans terratinents agraris i la possible falta d'interès de les grans nissagues burgeses en el control de l'Ajuntament, podem entendre que Miquel Artigues Gili, el qual fou anomenat batle l'any 1957, allargàs la seva batleria fins a 1970, la qual cosa era inaudita en un ajuntament en el qual els batles no solien durar més de dos anys. Podem pensar que en aquesta època el control de l'Ajuntament ja no era objecte de lluita entre les grans famílies de la vila o altres grups externs de pressió política, i que el batle ja no era agent de cap poder fàctic en concret. Això i l'estabilitat política que donava la dictadura de Franco va possibilitar que Miquel Artigues pogués allargar la seva batleria de forma gairebé indefinida adoptant una actitud populista de proximitat amb els veïnats i veïnades de la vila. Això es reflecteix en els nombrosos elogis que va rebre en la premsa local que es va retirar per voluntat pròpia al 1970. En aquest sentit, aquell mateix any la revista d'informació local Bellpuig publicava que *Don Miguel 'l'amo en Miquel es Batle' ha dejado la alcaldía saliendo por la puerta grande.*¹²¹

La revista *Bellpuig* va començar a ser editada per la parròquia de la vila i va iniciar la seva trajectòria com un híbrid

¹²⁰ Aquesta hipòtesi ens va ser exposada per Isabel Moll en una conversa privada, qui a part de ser catedràtica d'Història Contemporània a la UIB, també és membre de la família Blanes d'Artà i Capdepera.

¹²¹ Bellpuig, març de 1971

entre full parroquial i premsa local amb aportacions literàries puntuals. Es tracta d'una iniciativa personal de Mossèn Mateu Galmés, el qual va ser rector de la parròquia d'Artà des de 1956 fins a 1968. Des del tancament de la revista Llevant l'any 1931, no hi havia hagut premsa local a Artà. Així mateix, Bellpuig va abandonar l'actitud certament elitista i polititzada de Llevant, per convertir-se en un context d'alfabetització massiva, en un producte cultural de consum apolític a l'abast de tothom. Pel que fa a la premsa d'àmbit insular, en aquesta època es varen donar canvis significatius en la línia editorial d'alguns diaris a partir de la segona meitat del decenni dels seixanta. En aquestes dates Diario de Mallorca va canviar la seva orientació política cap a posicions liberals i tímida favorable a la democratització de les institucions estatals. Per altra banda, Última Hora s'alliberà l'any 1966 de la tutela eclesiàstica i va seguir una línia més independent. Els diaris en aquella època aconseguiren desfer-se de posicionaments polítics imposats i progressivament es convertiren en empreses sotmeses als dictats del mercat, per la qual cosa cada vegada adoptaven més els perfil d'empreses i d'indústries culturals de masses. Això va ser possible gràcies a la llei de premsa de 1966 que liberalitzava tímida el sector i a partir de la qual s'abandonava la política de censura prèvia.

Per altra banda, la creació de Ràdio Popular l'any 1959 –de la qual el bisbat de Mallorca n'era propietari— va afegir una nota de diversitat al pobre panorama radiofònic de l'època. Finalment, en el procés de progressiva implantació de la cultura de masses a la societat artanenca, hem de destacar que, tot i que TVE va començar a emetre l'any 1956, no va ser fins a l'any 1964 que es va instal·lar un repetidor a la Serra d'Alfàbia, el qual va permetre veure-la sense problemes al conjunt de Mallorca. D'aquesta manera, l'únic canal que existia va poder ser sintonitzat en bones condicions a partir d'aquesta data. No fa falta dir que era un canal controlat pel Règim que emetia

exclusivament en castellà. En un principi, quan els televisors eren escassos, aquest mitjà de comunicació va afavorir la sociabilitat a Artà, ja que els veïnats de la vila s'ajuntaven a bars, als centres parroquials i conventuals o a teleclubs que depenien del Ministeri d'Informació y Turisme i dels quals se'n trobava un a la vila d'Artà (Serra i Vives, 2005: 364). En aquests espais es construïen conjuntament formes de recepció col·lectiva del medi pròpies i diferenciades. Tanmateix, en la mesura que l'aparell va anar entrant a les cases particulars, va augmentar el seu poder d'uniformització de la opinió i de la construcció del coneixement sobre l'entorn.

D'aquesta manera, tot en sembla indicar que cap a la segona meitat dels anys seixanta la societat artanenca es trobava plenament modernitzada, industrialitzada en base a l'activitat turística i integrada dins la vida nacional del franquisme a través de l'escola, la premsa i els mitjans de comunicació de masses. Podem pensar que aquest procés de progressiva modernització de la societat artanenca va començar a principis del segle XIX amb la reforma agrària liberal. Així mateix tot sembla indicar que no va ser fins als anys vint del segle XX que amb l'arribada del tren i la potenciació de l'escola pública es va començar a intensificar la modernització del terme municipal fins al punt de consolidar-se plenament als anys cinquanta del segle XX, després de la interrupció que va suposar la guerra civil de 1936 i la postguerra que la va seguir.

Per altra banda, hem observat com les forces de resistència al canvi han estat molt importants des de finals del segle XIX. Fins i tot diríem que aquestes forces han estat decisives en la configuració històrica de la societat artanenca, que ha viscut una certa tensió entre l'empenta exògena de canvi i les línies de continuïtat endògenes. Tot i que fins als anys cinquanta la persistència de les formes premodernes d'economia i de sociabilitat semblaven predominants, no hi ha dubte que almanco des de principis de

segle les institucions i pràctiques modernitzadores eren presents a la societat artanenca, per molt insuficients que fossin, per la qual cosa podem pensar que la població artanenca percebia les formes modernitzadores com a fenòmens presents en les seves vides, encara que no tinguessin la suficient potència per canviar-les. D'aquesta manera podem entendre la societat artanenca de la primera meitat del segle XX tal com ha descrit Nestor García Canclini els processos de modernització al conjunt de Llatinoamèrica, és a dir, com un modernisme sense modernització en el marc del qual s'expliquen les relacions patrono-clientelars i la necessària intermediació de les elits patronals entre la realitat social premoderna i la cultura modernista: *el modernismo no es la expresión de la modernización socioeconómica sino el modo en que las*

elites se hacen cargo de la intersección de diferentes temporalidades históricas y tratan de elaborar con ellas un proyecto global (1990: 71). A partir de tot plegat pensam que entre els inicis efectius de la reforma agrària liberal als anys trenta del segle XIX i la definitiva transformació de la societat artanenca que va fer evident a la segona meitat dels anys seixanta del segle XX es va donar un període de transició i de tensió entre les forces que estiraven cap al canvi i les que estiraven cap a formes econòmiques i culturals premodernes que varen fer possible les relacions de patronatge i clientelisme polític que durant tant de temps s'han considerat característiques del món rural a Europa Occidental o a Llatinoamèrica.